

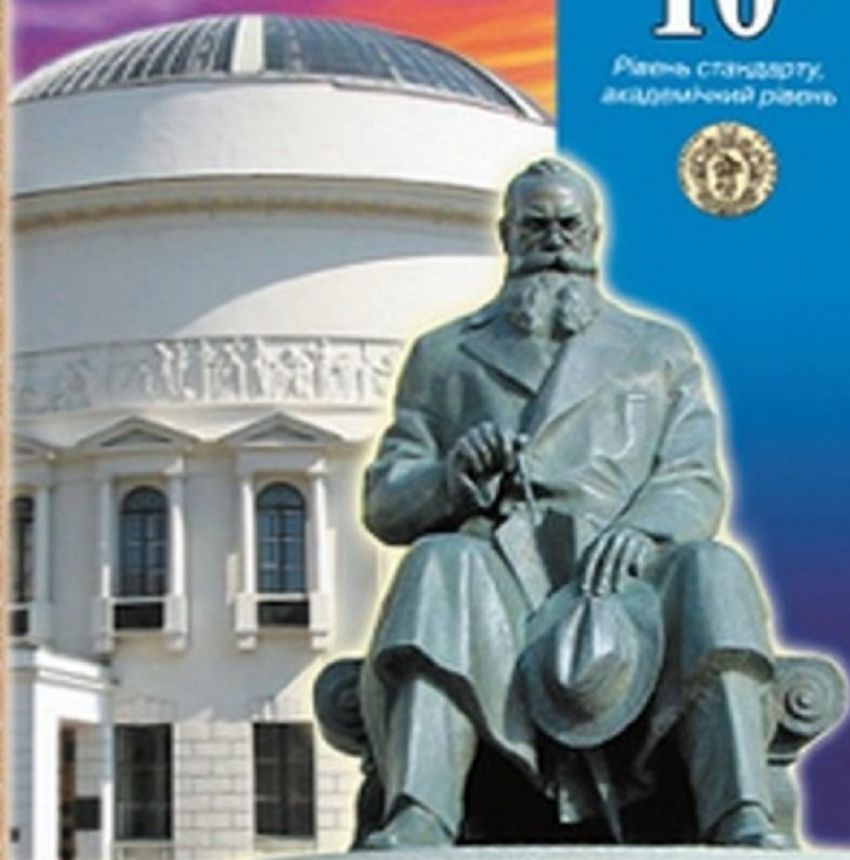

С.В. Кульчицький
Ю.Г. Лебедєва

ІСТОРІЯ України

10

Рівень стандарту,
академічний рівень

С.В. Кульчицький
Ю.Г. Лебедева

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних
закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

Київ
«Генеза»
2010

Шановні учні!

Перед вами підручник, присвячений одному з найскладніших періодів доби новітньої історії України. Виклад подій триває з 1900 по 1921 р.

На початку століття український народ був позбавлений власної державності. Перша світова війна і революції 1917–1918 рр. дали йому могутній імпульс до державотворення. Героїчна доба національної революції, що розгорнулася після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, поклала початок Українській і Західно-Українській народним республікам, що на короткий час возз'єдналися в єдину соборну демократичну Україну. Народ, саме існування якого заперечувалося, а мова переслідувалася, дістав шанс здобути національну державність і жити власним життям на своїй Батьківщині.

Ви здобуваєте освіту в умовах глобалізації світових процесів та формування інформаційного суспільства. Наукова література, аудіовізуальні засоби, ресурси Інтернету дають можливість самостійно отримувати інформацію, яка передбачає наявність протилежних думок та їхню боротьбу. Це спонукає користувача інформації, спираючись на національні цінності, досвід і традиції своєї сім'ї, формувати особисте уявлення про світ і себе в цьому світі.

Важливо розуміти, що за певних умов історичні події можуть розвиватися у багатьох, аж до протилежних, напрямках. У людей завжди є вибір. Зіткнення різних точок зору не повинно виливатися в конфлікт. Сучасне суспільство потребує толерантності думок і вчинків.

Для набуття предметних компетентностей вводяться рубрики: «Завдання для закріплення матеріалу», «Питання для обговорення в групі, класі», «Висловіть власне судження», «Працюємо з документом». Текст параграфа закінчується короткими висновками, які можуть стати основою для формування вашого погляду на історичні події.

Системне використання історичних джерел, спогадів учасників історичних подій (документи усної історії), творчих здобутків українських митців дозволять вам відчутти загальні тенденції та особливості вітчизняної історії, олюднити й оживити сторінки минулого.

Підручник створено відомим вченим-істориком, доктором історичних наук Кульчицьким С.В. і заслуженим учителем України Лебедевою Ю.Г.

Вступ

1. Хронологічні межі курсу

Доба новітньої історії України бере свої витоки від початку ХХ ст. Вона є частиною історії Європи і органічно містить у собі події європейського та регіонального масштабу. Головним процесом у вітчизняній історії цього періоду є формування української нації.

Курс, що охоплює 1900–1921 рр., можна поділити на певні хронологічні періоди, які відповідають соціально-економічним та політичним процесам, що відбувалися на східних і західних українських землях.

Перший період охоплює **1900–1908 рр.** Ще з ХІХ ст. почалася модернізація суспільно-економічного життя. Особливо виразно цей процес проходив на Сході та Півдні України. У 1900 р. він був перерваний кризовими явищами, що тривали до 1903 р. Період характеризується загостренням соціально-економічних та політичних протиріч, які вилилися в *російську революцію 1905–1907 рр.* Революційні події сприяли піднесенню національного життя, особливо в Східній та Південній Україні.

Другий період – 1908–1914 рр. – можна визначити як переддень війни. В Європі завершувався процес формування двох антагоністичних воєнно-політичних блоків. Провідні європейські країни вели активну підготовку до майбутньої війни: формува-

ли стратегічні плани, визначалися із союзниками. Оскільки українські землі входили до складу двох імперій, що мали протилежні інтереси, національна еліта теж мусила визначатися у своїх планах і діях.

Третій період тривав з **1914 по 1918 р.** У 1914 р. в Європі виник збройний конфлікт між Австро-Угорщиною і Сербією, який невдовзі переріс у світову війну. Складні міжнародні події наклали відбиток на подальший хід новітньої історії України.

Четвертий період – 1917–1921 рр. – розпочинається в межах Першої світової війни. З 1917 р. почалася доба Української революції. Ці величні й трагічні події знаменували собою складний процес формування української державності.

2. Характерні риси розвитку українських земель

Перебування східних українських земель у складі Росії, а західних – у складі Австро-Угорщини та причинно-наслідкові зв'язки, пов'язані з подіями попередніх періодів, визначили основні риси розвитку вітчизняної історії.

По-перше, починаючи з ХІХ ст. в обох імперіях тривали процеси індустріальної модернізації, які по-різному позначилися на економічному розвитку українських земель. У деяких українських губерніях Російської імперії велика машинна індустрія розвивалася випереджаючими темпами. Це свідчило про інтенсивне **формування індустріального суспільства**. Початковий етап індустріальної модернізації активізував процес формування української еліти.

Західноукраїнські землі залишалися відсталою окраїною Австро-Угорської імперії.

По-друге, у результаті революцій (1848–1849 рр. – в Австрійській та 1905–1907 рр. – у Російській імперії) почався **перехід від традиційного до громадянського суспільства**. Він передбачав утвердження демократії та розширення громадянських прав і свобод підданих імперії. У Росії перша спроба обмежити самодержавство і надати політичні права усім громадянам відбулася лише в ході революції 1905–1907 рр. Значним її завоюванням було скликання Державної думи, що пожвавило національне життя.

На західноукраїнських землях система парламентаризму існувала ще з середини ХІХ ст. У Віденському парламенті Австро-Угорської імперії серед інших націй були представлені й українці.

По-третє, цей період характеризується досить **високим розвитком культурного і духовного життя українського суспільства**. Розмаїття та складне переплетіння напрямків і течій породжувалося плеядою діячів науки і культури, керманичів духовного розвитку нації.

По-четверте, важливу роль у змісті історичної доби відіграє **повсякденне життя**. Історія суспільства складається з історій

окремих людей. Вони були безпосередніми учасниками і творцями історичних подій, їх заручниками і, часом, жертвами.

По-п'яте, висвітлення подій минулого потребує аналізу **місця, ролі та внеску чоловіків і жінок в історичні події**. Вітчизняна історія робить перші кроки до розгляду соціально-економічних, політичних та культурних питань у світлі гендерних підходів.

По-шосте, однією з характерних рис початкового періоду нової історії є активізація процесу **формування української нації** на початку ХХ ст. Особливістю цього етапу націотворення є активізація зв'язків між Наддніпрянською Україною, Східною Галичиною та Закарпаттям.

3. Суперечливі процеси модернізації суспільного та повсякденного життя

Розвиток країн має нерівномірний характер, можуть спостерігатися як могутні поступи, так і суттєві відставання в економічному, політичному й культурному розвитку. Це призводить до нагромадження суперечностей, які періодично стають нездоланними, переростають у кризи, масштаби яких іноді мають глобальний характер. Яскравим прикладом цього є Перша світова війна, яка, з одного боку, супроводжувалася руйнуваннями і мільйонними жертвами, з іншого – стала могутнім поштовхом до розвитку техніки, науки, медицини.

Не менш складно і суперечливо відбувалися регіональні економічні перетворення, пов'язані з проведенням століпінських реформ, зокрема аграрної. Аграрна реформа дала поштовх до активізації ринкових відносин на селі. У той же час вона загострила соціальні проблеми, особливо серед українських селян, оскільки об'єктивно не могла усунути існуючих протиріч, зокрема малоземелля. Пошуки виходу з аграрної кризи породили великі міграційні хвилі, українці змушені були покидати рідні землі.

Чернівці. 1900 р.

Якщо хлібороби Наддніпрянської України переселялися у східні частини Російської імперії, то західноукраїнські селяни, які мали аналогічні проблеми, вдавалися до трудової еміграції до Північної та Південної Америки.

Суперечливими були й політичні перетворення, які відбулися після революції 1905–1907 рр. Скликання царем Державної думи, як спроба насадження політичних змін у державі «згори», не привело до утвердження демократії, оскільки не передбачало суттєвого обмеження самодержавства. Однак процес політизації суспільного життя сприяв піднесенню національної свідомості еліти та всього українського народу.

Історія України початку ХХ ст. є органічною частиною європейської історії. У центрі цієї доби знаходяться події, пов'язані з Українською революцією. Головною прикметою доби є формування української нації, її економічного та інтелектуального потенціалу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть хронологічні межі, на які поділяється курс новітньої історії України в 10 класі.
2. Дайте коротку характеристику кожного періоду.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Сформулюйте судження щодо основних суспільних процесів, які мали місце в українських землях на початку ХХ ст.
2. Дайте відгук на відповідь однокласника з питання суперечливої модернізації суспільного життя.

Висловіть власне судження

1. Запропонуйте та обґрунтуйте свій варіант структурування історичного матеріалу періоду новітньої історії України (1900–1921).
2. Які питання та ідеї викликали у вас бажання розширити свої знання?

Тестові завдання

Хронологія

1. На який період припадають події Української революції?
А. 1905–1907 рр.   **В.** 1900–1908 рр.
Б. 1917–1921 рр.   **Г.** 1907–1917 рр.

Терміни

2. Який термін відповідає визначенню: «Історичний процес зростання і підвищення економічної ролі міст, що охоплює різні сторони життя міського населення і суспільства в цілому, – це ...»?

А. Індустріалізація.

В. Урбанізація.

Б. Модернізація.

Г. Націоналізація.

Послідовність

3. Розставте у хронологічній послідовності події, які відбувалися в 1900–1921 рр.

А. Українська революція.

В. Економічна криза.

Б. Перша світова війна.

Г. Російська революція.

Відповідність

4. Встановіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

А. Світова війна.

1. Сукупність політичних, соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних та інших змін у суспільстві, спрямованих на його всебічне оновлення.

Б. Індустріалізація.

2. Процес створення великого машинного виробництва в усіх основних галузях господарства країни, передусім у промисловості.

В. Модернізація.

3. Складне явище в житті будь-якого суспільства, яке характеризується тимчасовим призупиненням чи цілковитим припиненням функціонування окремих елементів або інститутів його політичної системи.

Г. Економічна криза.

4. Періодично повторюване відносно перевиробництво товарів, які не знаходять збуту внаслідок обмеженого платоспроможного попиту населення.

5. Глобальний збройний конфлікт між провідними державами світу, який мілітаризує їхню економіку, змушує взаємно винищувати величезні людські та матеріальні ресурси.

Відкрите запитання

5. Спираючись на знання із всесвітньої історії, порівняйте основні етапи розвитку українських земель, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій на початку ХХ ст., та провідних європейських країн в аналогічний період. У чому, на ваш погляд, була спільність і відмінність процесу?

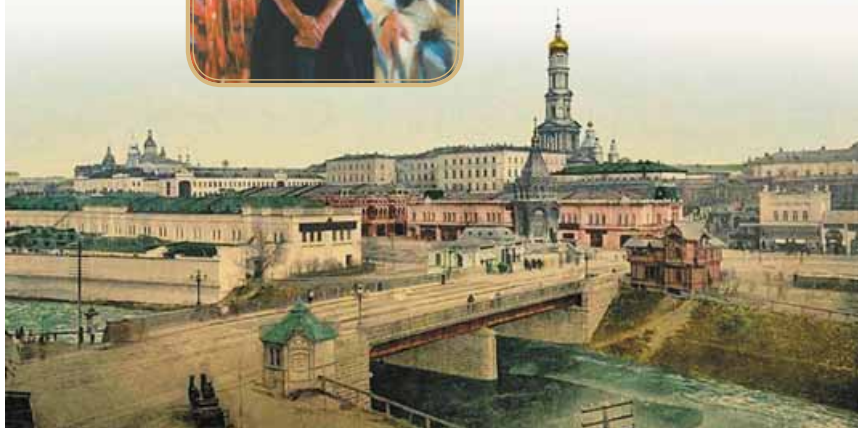

Тема 1

Україна на початку XX ст.

У який спосіб загальноєвропейські
модернізаційні процеси впливали на українське
суспільство, сім'ю, окрему людину?

I Українські землі на початку XX ст.

Пригадайте!

1. До складу яких держав входили українські етнічні землі на початку XX ст.?
2. Прослідкуйте по карті процес зростання територій імперій за рахунок українських етнічних земель. Зробіть висновки.

Основні терміни і поняття

Етнічні землі; адміністративна система управління; національний склад населення; поліетнічність; стани; соціальний склад населення; еліта; маргінали.

1. Територія і населення

На початку XX ст. українські землі перебували у складі двох імперій: Російської – близько 85 % і Австро-Угорської – 15 %.

У Російській імперії територія розселення українців на правому березі Дніпра – Правобережна Україна – в адміністративному поділі називалася Південно-Західним краєм і складалася з трьох губерній – Київської, Волинської та Подільської.

Із Правобережжям межували південні повіти Мінської, Гродненської та Могильовської губерній, які за складом населення були переважно українськими.

Придніпров'я. Картина М. Глуценка

Привіслянський край (офіційна назва) складався з двох польських губерній – Люблінської і Седлецької та українських повітів у них. У 1912 р. на основі останніх була утворена Холмська губернія. На території східних повітів Люблінської і Седлецької губерній (так зване Забужжя) також проживали етнічні українці.

Лівобережна Україна складалася з Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Чернігівщина й Полтавщина були корінними землями українців. В офіційному адміністративному поділі всі три губернії називалися Малоросією. Харківщина мала історичну назву – Слобідська Україна.

Це була територія внутрішньої української колонізації в межах Російської держави. Ще в першій половині XVII ст. сюди прямували втікачі з Речі Посполитої, одержуючи право жити в слободах – поселеннях, вільних від оподаткування впродовж тривалого часу.

Переважно українське населення мали південні повіти Курської та Воронезької губерній.

На території Південної, або Степової, України (Новоросія) царський уряд утворив Новоросійський край у складі Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Це були освоєні українцями методом народної колонізації землі Дикого Поля (від південних повітів Бессарабії до Кубані).

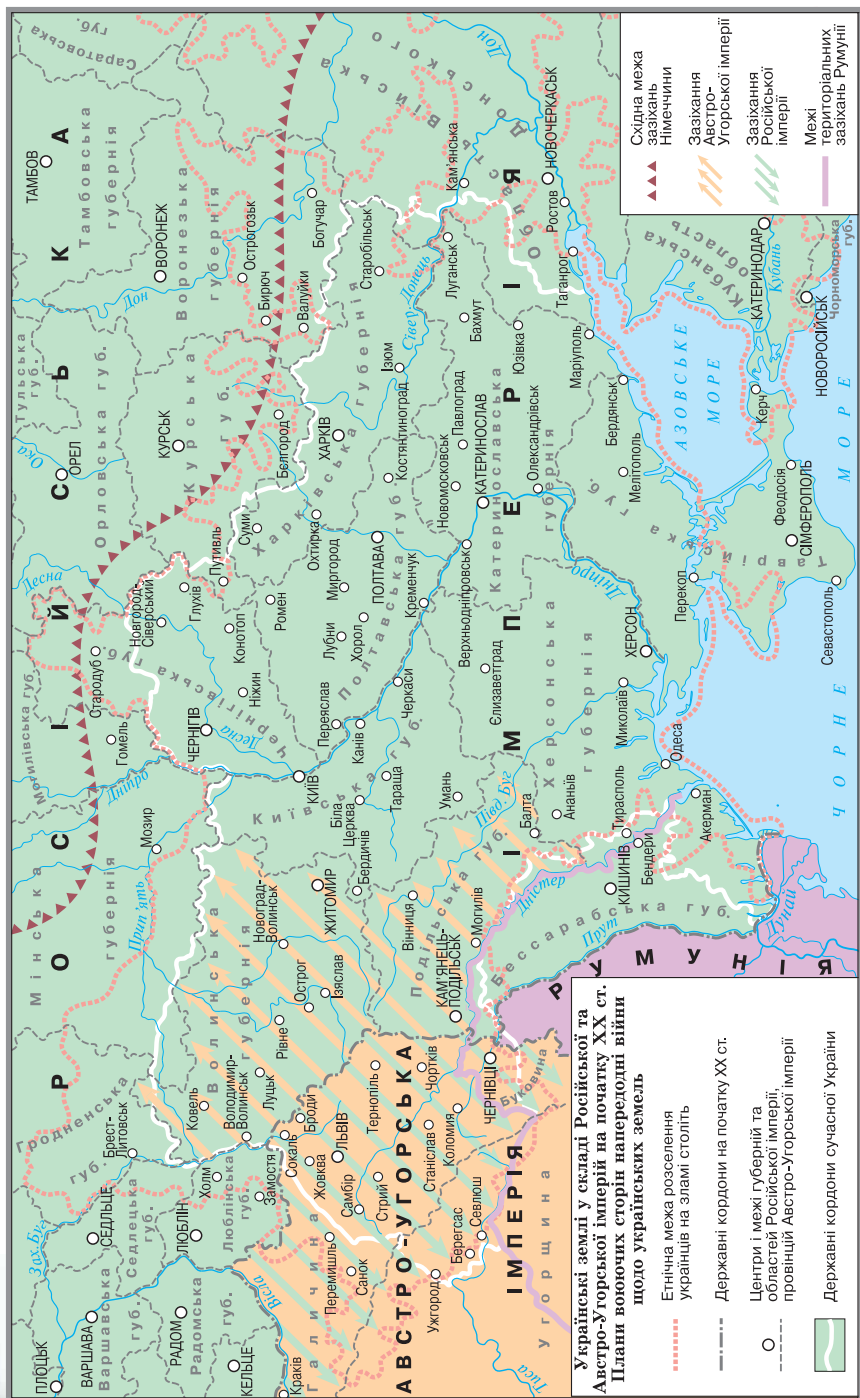
Історична Хотинщина – північний повіт Бессарабської губернії – теж населялася здебільшого українцями. Значна частина українців проживала в Сибіру, на Далекому Сході, Північному Кавказі (за межами р. Кубань).

Поштівка «Село в Малоросії». 1902 р.

Українське населення в Російській імперії

Основні регіони проживання українців	За політико-адміністративним поділом Російської імперії	Характер управління
Правобережна Україна (Південно-Західний край), майже 7 млн осіб	Київська, Волинська, Подільська губернії	із Санкт-Петербурга
Лівобережна Україна (Малоросія та Слобідська Україна), майже 6 млн осіб	Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії	із Санкт-Петербурга
Південна, або Степова, Україна (Новоросія), майже 4 млн осіб	Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії	із Санкт-Петербурга

У Росії, як і в більшості європейських держав того часу, існувала суворо централізована адміністративна система управління, центр якої знаходився у Санкт-Петербурзі. Такий порядок сприяв контролю за окремими територіями імперії та встановленню тісних зв'язків між ними.

Територія розселення українців в Австро-Угорщині становила близько 15 % у складі етнічних і колонізованих українцями земель. Українці в імперії проживали у трьох відірваних одна від одної територіях з різними історичними назвами – Закарпаття або Підкарпатська Русь, Північна Буковина і Східна Галичина. Остання потрапила до складу імперії після першого поділу Речі Посполитої.

Австрійський уряд на польських та українських землях створив окремий коронний край з деякими правами самоуправління – Королівство Галиції (Галичина) і Лодомерії (викривлена назва Володимирії, походить від назви Володимиро-Волинського князівства). Західна Галичина з центром у Кракові населялася поляками. Східна Галичина з центром у Львові – українцями. Адміністративним центром усього Королівства був Львів.

Іншим коронним краєм імперії була Буковина з центром у Чернівцях. У її північній частині переважали українці, в південній – румуни.

Підкарпатська Русь багато століть належала Угорському королівству і мала строкатий склад населення. Після входження Угорщини до складу Австро-Угорської імперії Підкарпатська Русь продовжувала адміністративно підпорядковуватися Будапешту.

Українське населення в Австро-Угорській імперії

Основні регіони проживання українців	За політико-адміністративним поділом Австро-Угорщини	Характер управління
Східна Галичина	Коронний край Галиція і Лодомерія	Загальне управління з Відня, контроль здійснювала місцева польська адміністрація
Північна Буковина	Коронний край Буковина	Управління з Відня
Карпатська Русь	Угорське королівство	Управління з Будапешта

На відміну від Російської імперії, західноукраїнські території були адміністративно роз'єднані, що позначилося на економічних та культурних зв'язках українських громад.

Суцільний масив земель, на яких українці складали більшість у двох імперіях, дорівнював 739 тис. кв. км (територія сучасної України – 604 тис. кв. км). У тогочасній Європі найбільшою за територією країною (разом з українськими землями) була Російська імперія. Друге місце (разом з українськими землями) займала Австро-Угорщина – 673 тис. кв. км, третє – Німеччина – 541 тис. кв. км.

Таким чином, етнографічний масив українських земель за територією поступався лише європейській Росії.

2. Національний склад передвоєнної України

Населення України було досить строкатим за своїм національним складом (поліетнічним). На корінних українських землях упродовж століть осідали поляки, угорці, росіяни, євреї, німці, болгари та ін. Співвідношення між українцями і представниками інших національностей залежно від регіону значно коливалося. Малоруською (офіційна назва) мовою говорили 22,38 млн осіб із 125,6 млн осіб, які за *переписом 1897 р.* проживали в імперії.

Окремі національні меншини – євреї, поляки, німці, татари – проживали компактно. На їхнє розміщення в українських землях суттєво впливали міграційні процеси. На початку ХХ ст. в Україні існували два основні центри, куди торували шлях іммігранти. Першим був Донбас, інтенсивний промисловий розвиток якого потребував великої кількості робочих рук. Туди активно переселялися здебільшого росіяни. Другим напрямком активної імміграції була Волинська губернія, де оселялися переважно поляки.

З 60-х років ХІХ ст. активізувався процес урбанізації – стрімкого зростання міст і міського населення. Українські міста

Київ, Одеса і Харків входили до шести найбільших у Росії. Значну частину населення міст, розташованих на українських етнічних територіях, складали росіяни, поляки, євреї.

Значну частину мешканців українських міст і містечок складали євреї. Царський уряд суттєво обмежував їхню свободу пересування. Була визначена так звана «смуга осілості», за межами якої євреї не могли селитися. Майже 90 % єврейського населення мешкали в Правобережній Україні. У малих містечках євреї проживали компактною громадою, яка вела доволі відокремлене життя.

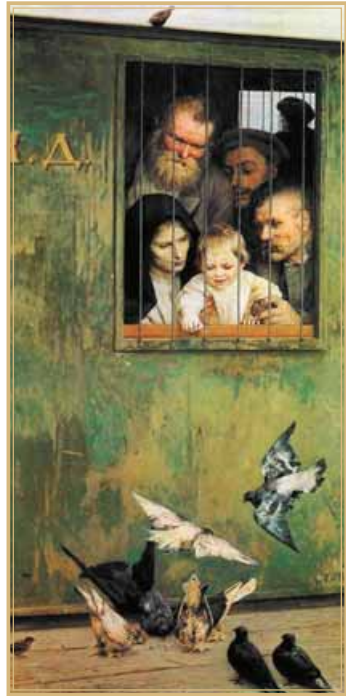
З XVIII ст. на українських землях почали оселятися німці. На початку XX ст. найбільше їх проживало в Таврійській, Херсонській та Волинській губерніях. Громади німецьких колоністів співпрацювали з місцевим населенням, але були замкненими, зберігаючи особливості й традиції свого народу. Німецькі національні товариства займалися виключно просвітницькою та благодійною діяльністю.

Напередодні Першої світової війни основна частина польських земель знаходилася в складі Російської імперії. Після польських повстань XIX ст. царський уряд став на шлях суттєвого обмеження прав поляків у політичному та соціально-економічному житті.

У Таврійській губернії проживали кримські татари, турки, кримчаки, вірмени, греки, караїми та інші – загалом представники 34 національностей.

Австро-Угорська імперія мала у своєму складі таку велику кількість народів, що в Європі її називали «клаптиковою» монархією. Народи імперії проживали на відокремлених етнічних територіях і не мали між собою тісних економічних та культурних зв'язків.

Переважну більшість населення Східної Галичини складали українці. Крім того, у регіоні проживали поляки, євреї, вірмени, німці та представники інших національних меншин.

*Всюди є життя. Картина
М. Ярошенка*

1. Чому картина має саме таку назву?
2. Спрогнозуйте майбутнє життя переселенців на новому місці.
3. Як би ви назвали картину?

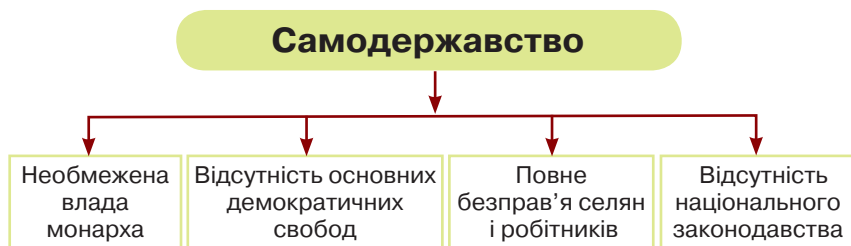

На Закарпатті та в Північній Буковині українське населення складало переважну більшість і проживало в сільській місцевості. У містах жили головним чином угорці, румуни та євреї, а українці були національною меншиною.

3. Соціальна структура

Особливістю Російської імперії початку XX ст. було існування в країні **самодержавної монархії**. У своїх діях цар обмежувався виключно законом про престолонаслідування. Його влада була ніким і нічим не обмеженою.

Наявність такої політичної системи унеможливлювала розвиток парламентаризму в країні.

Традиційно населення Російської імперії поділялося на стани. Привілейоване становище посідали дворяни. У центрі і провінціях на вищих посадах перебувала головним чином аристократія, яка відігравала провідну роль у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики держави. Середній прошарок суспільства становили інтелігенція, міщани, купці та підприємці, яких практично не допускали до участі в політичному житті.

Станова структура населення імперії (1897)

Стани	% від загальної кількості населення
Селяни	86,3
Міщани	11,6
Дворяни	1,1
Духовенство	0,5
Почесні громадяни	0,3
Купці	0,2

Українське населення більш як на 80 % складалося з селян, а тому не мало впливу на стан справ у імперії. Українські селяни жили громадами. Їхнє життя розвивалося в умовах самоуправління, стримуючи процес розвитку капіталізму та соціального розширення на селі. Щоправда, общинний лад швид-

ко розкладався: українські селяни надавали перевагу індивідуальному господарюванню на своїй землі. У сім'ї домінував чоловік, жінка мала мінімум прав як у сім'ї, так і в суспільстві.

Усна історія

Розповідь Чмирь Уляни Єфимівни, с. Білозірка Василівського району Запорізької області:

«Головним у родині був батько... батько руководив господарством усім, сім'єю розпоряджався... Мати там коло печі, готує... Батько, батько хазяйнував. Невістка не могла сказати щось проти того чи проти того... Він сказав: оце робимо сьогодні, там оце во, чи що. А вони, там ото що сказали, там коло свиней, це ваше діло, о».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 112.

Розвиток товарно-грошових відносин і ринку сприяв формуванню буржуазії та пролетаріату. Чисельність робітників поповнювалася переважно за рахунок селян.

Під час перепису 1897 р. інтелігенція як окрема верства не визначалася. Підрахунки науковців показують, що в той час в Україні орієнтовно налічувалося 126 тис. осіб, яких можна віднести до інтелігенції. Українці становили третину.

На селі мешкало дві третини української інтелігенції. У містах переважала російська і єврейська інтелігенція.

На початку XX ст. грані між станами почали поступово стиратися, що привело до зміни структури суспільства. З'явилася велика кількість так званих маргіналів – напівробітників, напівселян, різночинної інтелігенції. Важкі умови праці, відсутність політичних та економічних прав і свобод сприяли втраті ними сімейних та релігійних цінностей.

Провідною верствою в західноукраїнському регіоні були представники польської шляхти і угорських панів. Етнічні відмінності накладали відбиток на соціальне становище населення і визначали суспільно-політичне життя в західноукраїнських землях. Прошарок світської й

Дві мандрівниці. Картина В. Маковського

1. Як ви вважаєте, до якого стану належали ці жінки?
2. Висловіть припущення, що спонукало жінок до мандрів.
3. Які права мали ці жінки у суспільстві? Опишіть особисті враження від картини.

духовної інтелігенції був невеликим. Проміжне становище між місцевою елітою та українським селянством займали євреї, які жили переважно в містах.

Українське населення в Австро-Угорській імперії займалося в основному сільським господарством. У гірських районах Закарпаття та Буковини переважало вівчарство. У регіоні не існувало великих промислових підприємств. Слабкий процес індустріальної модернізації відбивався на стані західноукраїнських міст. За виключенням Львова, вони здебільшого нагадували великі села.

Порівняно низький рівень освіти українських селян в обох імперіях не давав їм можливості працювати у сфері промисловості чи державному апараті. Відсутність ріллі, зростання кількості міст і розширення їхніх територій змушували українських селян покидати рідні місця і переселятися за тисячі кілометрів у пошуках незайманих земель, у тому числі на Далекий Схід, у Канаду та США.

Основна маса українського населення була віруючою. Домінуюча релігія – православ'я, поруч з яким існували католицизм, мусульманство, іудаїзм та ін.

На початку ХХ ст. українці не мали своєї державності, а українські етнічні землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Регіони проживання українського населення, за деяким виключенням, були економічно і культурно відсталіми, слабкоінтегрованими в господарство держав, у складі яких вони знаходилися.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті основні місця розселення українців у Російській та Австро-Угорській імперіях.
2. Поясніть, як ви розумієте значення терміна «поліетнічність».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте і поясніть, чому населення українських етнічних земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, займалися переважно сільським господарством.
2. Чим пояснюється процес урбанізації, який на початку ХХ ст. набув поширення на українських етнічних землях, що входили до складу Російської імперії?

Висловіть власне судження

Відомо, що кріпацтво в Австрії було скасовано в 1848 р., а в Росії – у 1861 р. Проте стан розвитку сільського господарства українських етнічних земель, які перебували у складі Російської імперії, був вищим, ніж на Західній Україні. Поміркуйте й висловіть судження з приводу причин цього явища.

Працюємо з текстом

Ознайомтеся з точками зору сучасних істориків щодо причин слабого розвитку господарства в українських землях кінця XIX – початку XX ст. Висловте свою думку з цього питання.

1. Слаборозвинутість сільськогосподарського життя в Україні була наслідком політики урядів Російської та Австро-Угорської імперій.
2. Слаборозвинутість сільськогосподарського життя була результатом певних обставин, пов'язаних з традиційною економічною відсталістю країн Центральної та Східної Європи.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли був проведений перепис населення в Російській імперії?
А. 1897 р.   В. 1900 р.
Б. 1890 р.   Г. 1899 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «... – це процес розчинення раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу»?
А. Еміграція.   В. Асиміляція.
Б. Інтеграція.   Г. Імміграція.

Послідовність

3. Встановіть послідовність зменшення кількісного складу українського населення, яке проживало в окремих регіонах Російської імперії.
А. Правобережна Україна.   В. Лівобережна Україна.
Б. Південь.   Г. Далекий Схід, Сибір.

Відповідність

4. Встановіть відповідність між окремими українськими етнічними землями, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, та національними адміністраціями.
А. Буковина.   1. Польська.
Б. Закарпаття.   2. Українська.
В. Східна Галичина.   3. Угорська.
Г. Правобережна Україна.   4. Російська.
5. Австрійська.

Відкрите запитання

5. Порівняйте адміністративну систему Російської та Австро-Угорської імперій. Поясніть, чому Російська імперія, як і більшість країн Європи початку ХХ ст., надавала перевагу політиці централізації, а Австро-Угорська імперія – навпаки. В чому, на ваш погляд, були переваги та недоліки такого принципу в державному управлінні?

2 Економічний розвиток українських земель на початку ХХ ст.

Пригадайте!

1. Які основні риси розвитку промисловості були характерні для українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій наприкінці ХІХ ст.?
2. У чому полягали причини відмінностей розвитку сільського господарства в Південній Україні та Східній Галичині?

Основні терміни і поняття

Аграрне суспільство; індустріальне суспільство; модернізація; економіка; протекціонізм; індустріалізація; промисловий район; спеціалізація; економічна криза; наймит.

1. Економічне життя на початку ХХ ст.

У 90-х роках ХІХ ст. у Російській імперії, як і в провідних країнах Європи, відбувався активний процес **модернізації** – оновлення політичних, соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних та інших змін у суспільстві. Суттєвою перешкодою модернізації в Росії були: низький рівень економіки, слабкий внутрішній ринок, нестабільна фінансова система.

Розвиток промисловості, особливо військової, потребував істотних капіталовкладень. З цією метою царизм проводив жорстку податкову політику. Були введені високі податки на товари широкого вжитку, державна монополія на горілку. Це дозволило накопичити певні кошти для активного розвитку промисловості. Одночасно була проведена фінансова реформа, яка забезпечила стабільність рубля, сприяла розвитку банківської справи, оздоровленню фінансової системи в цілому і, що особливо важливо, – імпорту капіталу.

Порівняно з країнами Західної Європи індустріальна модернізація в Росії мала свої особливості. Потужним джерелом фінансування російської промисловості були **іноземні інвестиції**.

Французько-бельгійський, англійський, німецький капітали активно вливалися в розбудову важкої промисловості та залізничного транспорту. В окремих галузях, зокрема у вугільній та металургійній, частка іноземних інвестицій складала до 70 %. Іноземців приваблювала можливість отримання надприбутків за рахунок експлуатації дешевої робочої сили.

На півдні України у розбудові підприємств важкої промисловості брали участь більше сотні французьких, бельгійських та німецьких компаній. Це дозволило Україні випередити Урал і вийти на перше місце в імперії з видобутку кам'яного вугілля та залізної руди. Тут функціонувала майже п'ята частина від загальної кількості наявних в Росії підприємств гірничодобувної та обробної галузей. Закордонні інвестиції сприяли розвитку промисловості.

Важливою особливістю російської економіки було її **державне регулювання**. Держава захищала від іноземної конкуренції галузі видобувної та металургійної промисловості, які тільки починали розвиватися. Вітчизняним власникам підприємств влада надавала великі кредити, податкові пільги та державні замовлення, особливо у воєнній сфері. Політика державного протекціонізму сприяла розвитку добувної, металургійної та машинобудівної галузей, але одночасно робила їх залежними від державних замовлень та вразливими на внутрішньому ринку.

До особливостей індустріального розвитку Росії початку XX ст. слід віднести також існування **самодержавної монархії та інших пережитків кріпосницької епохи**.

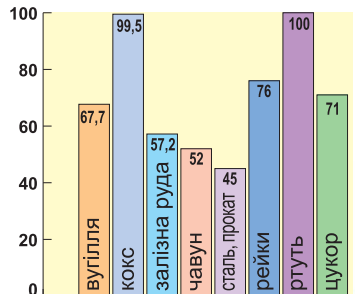
В Україні утворилися чотири **промислові райони**, які мали загальноросійське значення: Донецько-Придніпровський вугільно-металургійний, Криворізький залізничний, Нікопольський марганцевий та Південно-Західний цукровий. Промислові підприємства цих районів виробляли значну частину вугілля, коксу, залізної руди, чавуну, сталі та прокату, залізничних рейок, ртуті, цукру.

Індустріальна модернізація в Україні, як і в цілому в Росії, почалася з інтенсивного залізничного будівництва. Залізниця були провідною рушійною силою для розвитку головних галузей важкої промисловості. Перша залізниця, яка з'єднала Оде-

Основні показники виробництва промислової продукції підприємствами України на початку XX ст.

(у % від загальноросійського обсягу).

Проаналізуйте діаграму і висловіть власне судження щодо місця та ролі України в економіці Росії на початку XX ст.

Паровоз кінця XIX – початку XX ст.

су й Балту, була побудована ще в 1865 р. На початку XX ст. мережа українських залізниць становила вже близько 8,5 тис. км. Це впливало на виробництво рейок та розбудову паровозобудівних заводів, які діяли в Луганську і Харкові.

Україна була частиною загально-російського ринку, і її промисловий розвиток сприяв економічному поступу всієї імперії.

Процес індустріалізації був характерний для окремих регіонів і не зачепив більшості українських земель. Внаслідок цього розвиток господарства України мав доволі односторонній характер. Лише близько 15 % українських підприємств виробляли готову продукцію, решта була постачальниками сировини для північних російських підприємств. При цьому ціни на українську сировину були низькими, а на кінцеву продукцію – російські товари – високими.

Іншою особливістю промислового виробництва в Україні була його орієнтованість на переробку продукції сільського господарства. Харчова галузь довгий час залишалася провідною в українській промисловості.

2. Економічна криза 1900–1903 рр.

Бурхливий розвиток 90-х років перервався економічною кризою. У 1899 р. в імперській столиці неочікувано збанкрутіли дві великі фірми, тісно пов'язані з багатьма фінансовими установами, промисловими та транспортними підприємствами як в Росії, так і в Україні.

Через фінансову кризу в Європі Росія в 1900 р. не змогла взяти кредити за кордоном. Власні можливості не дозволили владі забезпечити новостворені підприємства відповідним фінансуванням, а їхню продукцію – ринками збуту. Різко скоротилися державні замовлення. Російська промисловість, яка залежала від іноземних інвестицій та державних замовлень, виявилася нездатною протистояти кризі, що швидко поширилася на всі сфери економіки.

В Україні її ознаки першими відчули галузі важкої промисловості – металургійна та вугільна. У 1902 р. з 56 доменних печей Півдня працювали лише 23, але і їхні виробничі потужності використовувалися лише наполовину. Спад промислового виробництва особливо позначився на Донецькому та Катеринославському гірничопромислових районах. Велика кількість готової продукції не збувалася і зберігалася на складах, що при-

звело до різкого зменшення обсягів видобутку вугілля, залізної руди та виробництва металу. Ціни на вугілля і метал впали.

Внаслідок кризи майже припинилося будівництво залізниць, на третину скоротився випуск паровозів. Не минула вона й інші галузі виробництва. У харчовій промисловості особливо постраждали українські цукрові заводи, які були орієнтовані на експорт. Значно менших збитків зазнали підприємства, які виробляли товари на внутрішній ринок.

Уряд намагався підтримати великі підприємства, надаючи їм значні кошти, пільги та замовлення. Перш за все підтримувалися металургійні підприємства, серед яких були Південноросійське, Дніпровське та Донецько-Юріївське. Проте це не покращило загальну економічну ситуацію в Україні. Сотні малих і середніх промислових підприємств або згорнули виробництво, або взагалі збанкрутіли.

Циглерівський бурякоцукровий завод. Харківська губернія. Початок XX ст.

3. Особливості розвитку промисловості на початку XX ст.

Економічна криза сприяла **концентрації промислового виробництва та виникненню монополістичних об'єднань**. Вони диктували умови й обсяги випуску товарів та реалізації продукції, регулювали ціни. Особливо помітно цей процес відбувався у вугледобувній та металургійній галузях промисловості України. Тут виникла велика кількість акціонерних товариств – **синдикатів**. Підприємства, які входили до складу синдикатів, зберігали виробничу та комерційну самостійність. Пізніше стали виникати **концерни**, які значно звужували самостійність підприємств, що входили до їхнього складу.

Одним з перших утворився синдикат «Продамет», який мав контори у Катеринославі, Юзівці, Маріуполі, Києві, Одесі. Синдикат «Продвугілля» базувався на підприємствах Донецько-Придніпровського вугільного басейну. Це були могутні об'єднання, які контролювали виробництво і збут металу та вугілля в усій імперії. Пізніше з'являються «Продвагон», «Гвіздок» тощо.

Діяли також монополістичні об'єднання цегляних заводів, солепромислових підприємств, цукрозаводчиків.

Одночасно виникли **банківські монополії**, які зосередили в своїх руках значні фінансові кошти. Вони отримали можливість контролювати більше половини капіталів підприємств вугіль-

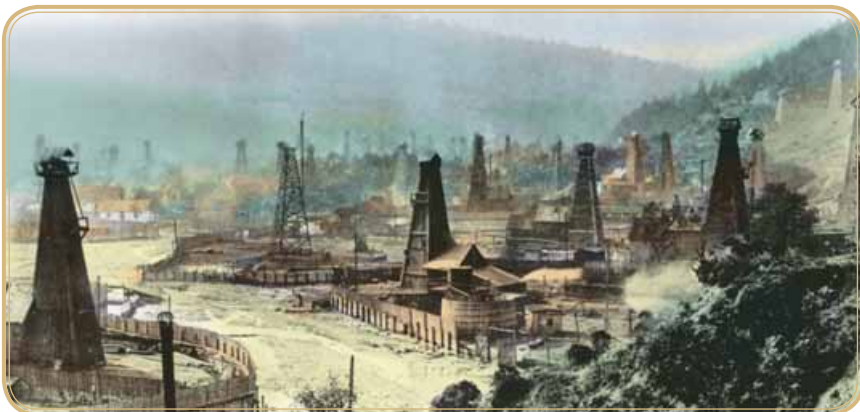

*Шахта «Капітальна» Катеринославського товариства.
1905 р.*

Зробіть опис зображеного підприємства, уявивши, що ви: власник; робітник, який працює на даному підприємстві; сучасний робітник.

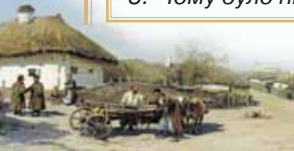
ної і металургійної промисловості імперії та впливати на розвиток цих галузей.

Виник союз великих банків з впливовими монополістичними об'єднаннями. Утворилося невелике коло осіб, які одночасно були власниками банків і промислових підприємств. Наприклад, Російський для зовнішньої торгівлі банк мав своїх представників у керівних органах Катеринославського гірничопромислового товариства. Директор Петербурзького міжнародного банку був одночасно віце-головою Нікопольсько-Маріупольського гірничопромислового товариства. Це були представники так званої **фінансової олігархії**.

*Нафтопромисли «Інфанті», м. Борислав
(Галичина). Початок XX ст.*

1. Поміркуйте, яку назву цьому сюжету могли б дати у тогочасній і сучасній газетах.
2. Опишіть побут і дозвілля жителів міста.
3. Чому було підпорядковане життя мешканців Борислава?

Іншою особливістю розвитку промисловості була **концентрація робочої сили** – різке зростання кількості робітників на великих підприємствах. У шести промислових центрах (Катеринослав, Харків, Луганськ, Юзівка, Одеса, Київ) працювало понад 44 % робітників України.

Індустріалізація в українських землях Австро-Угорської імперії відбувалася лише на підприємствах, які займалися видобутком нафти і озокериту.

Активізувалися лісопильна та борошномельна галузі. Підприємства виникали і розвивалися завдяки австрійським та німецьким інвестиціям. У Галичині, Закарпатті й Північній Буковині майже не існувало великих промислових підприємств, оскільки населення регіону традиційно займалося сільським господарством.

Наслідки кризи в Австро-Угорщині були вкрай важкими. Закривалися великі й середні підприємства нафтопереробної та деревообробної промисловості. Різко збільшилася кількість безробітних.

4. Стан сільського господарства

На початку XX ст. Росія була аграрно-індустріальною державою, у якій сільське господарство давало 2/3 національного доходу. У процесі індустріальної модернізації земля, особливо на Півдні України, швидко перетворилася на товар, який підлягав купівлі та продажу. За короткий час частина українського дворянства розпродала значну кількість своїх земельних маєтків.

Частина поміщиків переорієнтувала власні господарства з виробництва одного виду сільськогосподарської продукції на багатогалузеві. Поступово вони перетворювалися у власників цукрових, суконних заводів, гуралень, займалися торгівлею тощо. Відомими українськими підприємцями стали Терещенки, Симиренки, Харитоненки, Яхненки.

Капітал сімей українських підприємців зростав, кошти вкладали в сільськогосподарські та промислові акціонерні товариства.

У 1897 р. на теренах України виник перший в імперії синдикат цукро-заводчиків «Цукор», який об'єднав українських, російських, єврейських та польських капіталістів. Це було могутнє монополістичне

об'єднання, основною виробничою базою якого став Південно-Західний промисловий район. Воно сконцентрувало у своїх руках 71 % виробництва та продажу цукру.

Михайло (зліва)
та Іван Терещенки

Особа в історії

Терещенко Михайло (1886–1956). Походив з родини відомих українських промисловців та землевласників, які входили до числа засновників Всеросійського товариства цукрозаводчиків, цукрового та рафінадного синдикатів. Родина посідала провідне місце в торгівлі цукром, хлібом, худобою, гуральному, суконному виробництві тощо. Михайло Іванович мав блискучу освіту, знав тринадцять мов, був вундеркіндом у математиці, вправним альпіністом і віртуозним музикантом. Він був міністром фінансів та міністром іноземних справ у Тимчасовому уряді, депутатом IV Державної думи. М. Терещенко та його родина були відомими меценатами.

На початку століття у сільському господарстві України поглибилася **спеціалізація** з певної продукції. Наприклад, Правобережжя стало основним районом вирощування цукрового буряку, Лівобережжя – зерна і картоплі, Південь – зерна та виробництва продукції тваринництва.

Індустріальна модернізація пришвидшила процес **майнового розшарування** у селянському середовищі. Ще наприкінці XIX ст. майже кожне четверте з селянських господарств належало до заможних. Окремі з них за розмірами зрівнялися з поміщицькими і нараховували сотні десятин. Працюючи на ринок, такі господарства багато уваги приділяли покращанню якості сім'яного фонду, розведенню худоби, підвищенню якості сільськогосподарської продукції в цілому. Значно розширилися площі, зайняті під технічними культурами, зокрема цукрового буряку, соняшнику, тютюну, льону.

Частина поміщицьких та заможних селянських господарств активно впроваджувала машини – сівалки, молотарки, віялки, жниварки, локомотиви (пересувні та стаціонарні парові двигуни, які приводили в рух сільськогосподарські машини). Використання техніки підвищило продуктивність праці та якість продукції. У таких господарствах запроваджувалися нові агротехнічні підходи до обробітку землі.

Чимало поміщиків розорювалися і продавали свої землі. Проте великі поміщицькі землеволодіння збереглися на Волині, в Катеринославській, Херсонській та Таврійських губерніях, а на Правобережжі вони були домінуючими. Поступово зростала кількість заможних селян, але близько половини селянських господарств залишалися бідняцькими.

Середній розмір землекористування у поміщицьких та селянських господарствах в Україні (у дес.)

Господарства	Поміщицьке	Заможне селянське	Середняцьке	Бідняцьке
Кількість землі	334	15,8	7,2	3,7

Малоземелля змушувало селян орендувати землю у поміщиків, які здавали її малими наділами і, як правило, на один посів. Селяни працювали на умовах передачі поміщику половини врожаю. Часто до весни бідняцьким господарствам не вистачало власного зерна, і його брали в борг, який відробляли наступного літа. **Відробіткова система** породжувала кабальну залежність селян і перешкоджала впровадженню нових методів господарювання.

Оренда і відробіткова система сприяли розшаруванню селянства. Сільська біднота розорявалася і перетворювалася на наймитів, яких на початку XX ст. в Україні нараховувалося приблизно 1,8 млн.

Усна історія

З розповіді Денисенко Прасковії Дмитрівни, с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області:

«А раніше економії там були, у немців. Там такі економії, такі хазяйства були. Всі туди йшли на заробітки. Там такі дома були! ...А немці там хорошо жили, конешно! Усі ж там, считайте, такі наймити робили. Шо вони там платили, ті рублі. Як, каже, за літо якісь рублі чотирі-п'ять заробить, так і хорошо. Ага, а ти думаєш шо?»

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 252.

Довідка. У 1913 р. коштували за фунт (409,5 г): чорний хліб – 0,025 коп.; яловичина – 0,22 коп.; оселедець – 0,06 коп.; масло – 0,48 коп.; яйця десяток – 0,30 коп. Кваліфікований робітник на підприємстві в місті отримував 80–90 руб. на місяць, некваліфікований – у 2–3 рази менше.

1. Прокоментуйте наведені дані.

Багато селян у пошуках роботи йшли до міста. Зростала кількість тих, хто в пошуках кращого життя переселявся на Кавказ, у Крим та до Сибіру.

*Карикатура «Селянське малоземелля».
Журнал «Новий Сатирикон». 1917 р.*

1. Якій події присвячено карикатуру?
2. Якою, на вашу думку, є точка зору автора? Чи поділяєте ви авторську позицію?

Українським було становище селянства в Австро-Угорщині – в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Мізерні земельні наділи і відсутність інвентаря були причинами напівголодного існування. Шукаючи вихід, селяни від'їжджали на сезонні заробітки до європейських країн. Великих розмірів набула еміграція до Північної Америки. За перше десятиріччя XX ст. з Галичини виїхало 224 тис. селян (за останнє десятиріччя XIX ст. – 78 тис.).

5. Кооперативний рух

Наприкінці XIX ст. у Східній Галичині з ініціативи національної інтелігенції – юристів, учителів, священиків – почав поширюватися кооперативний рух. Організовувалися кредитно-позичкові та споживчі кооперативи, які надавали фінансову допомогу українським селянам й допомагали їм протистояти у боротьбі з поміщиками.

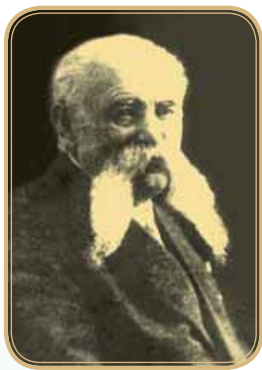
У краї діяло близько півтисячі кредитних організацій, спілок для продажу сільськогосподарської продукції, кооперативних крамниць.

Для фінансування кооперативного руху було створено українське ощадне товариство «Дністер». З'явилася спілка «Сільський господар», було утворено Крайовий земельний банк. Широку підтримку кооперативному рухові надавала греко-католицька церква і особисто митрополит Андрей Шептицький.

У Південній Україні активну діяльність з поширення кооперативного руху розпочав син сільського священика з Херсонщини **Микола Левитський**. Він організував першу хліборобську артіль, розробив правові, економічні й моральні засади її діяльності. Ініціатива Левитського знайшла широку підтримку серед селян. На початку XX ст. у більшості губерній діяли сотні кооперативних артілей. Населення вбачало в них порятунок від малоземелля та зубожіння. Сам Левитський вважав, що кооперативний рух сприяє не тільки господарській діяльності селян, але є також засобом «духовного відродження рідного краю й народу».

Микола Левитський і Василь Доманицький заснували понад 2 тис. сільськогосподарських кооперативів й ощадно-позичкових селянських товариств. У них селяни могли отримати позичку, придбати товар за стабільними цінами.

Царські власті намагалися закрити українські кооперативні організації. Керівники артілей переслідувалися, а їхні

Микола Левитський

учасники залякувалися. Австро-угорська влада не чинила перепон розвиткові кооперативного руху.

Індустріальна модернізація підросійських українських земель сприяла активному розвитку галузей важкої промисловості на Сході та Півдні України. Її перервала криза 1900–1903 рр., яка позначилася на соціально-економічному житті українців.

На західноукраїнських землях промисловість розвивалася слабо, населення традиційно займалося сільським господарством.

Свавілля поміщиків, перенаселення, висока ціна за оренду землі, низькі врожаї, злиденна оплата праці та численні податки непосильним тягарем лягали на плечі українських селян. Рятунув село кооперативний рух. Спільними зусиллями селянам вдавалося протистояти державі і поміщикам.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть особливості, характерні для розвитку промисловості України в період індустріалізації кінця XIX – початку XX ст.
2. Поясніть, як ви розумієте термін «олігархія».

Питання для обговорення в групі, класі

Поясніть, чому російська влада, на відміну від австро-угорської, чинила спротив поширенню кооперації серед українських селян.

Висловіть власне судження

1. Сформулюйте власне судження щодо причин розвитку індустріалізації переважно в східних та південноукраїнських землях на початку XX ст.
2. Дайте відгук на відповідь однокласника з питання виникнення монополістичних об'єднань на початку XX ст.

Працюємо з текстом

Прочитайте документи, які містять думки істориків щодо характеристики рівня економічного розвитку Російської імперії початку XX ст. Висловіть власне судження з питання.

1. «З кінця XIX ст. і до початку 1914 р. ...у наявності були всі ознаки того, що Росія вступила у стадію швидкої індустріалізації».

Левандовський А., Щетинов Ю., Мироненко С.
Історія Росії XX – початку XXI ст. – М., 2000. – С. 10.

2. «Серед зарубіжних авторів поширеною є теорія, згідно з якою Росія являла собою країну пізньої індустріалізації».

Кисельов А., Попов В. Історія Росії XX – початку XXI ст. – М., 2000. – С. 9.

Тестові завдання

Хронологія

1. Які хронологічні межі мала економічна криза в Україні початку XX ст.?

А. 1905–1907 рр.   **В.** 1900–1905 рр.
Б. 1900–1903 рр.   **Г.** 1908–1913 рр.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Об'єднання підприємств, які диктують умови й обсяги випуску товарів, регулюють ціни та обсяги реалізації продукції, – це ...»?

А. Об'єднання приватних підприємств.   **В.** Олігархія.
Б. Монополія.   **Г.** Кооператив.

Послідовність

3. Установіть послідовність утворення монополістичних об'єднань.

А. «Цукор».   **В.** «Продамет».
Б. «Продвагон».   **Г.** «Продвугілля».

Відповідність

4. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями.

А. Синдикат.	1. Об'єднання однорідних підприємств, яке характеризується повною втратою його учасниками виробничої, комерційної і юридичної самостійності та підпорядкуванням єдиному управлінню.
Б. Трест.	2. Об'єднання підприємств, що виробляють однорідну продукцію і створені з метою спільної комерційної діяльності (визначення цін, збуту продукції тощо) та отримання більш високих прибутків при збереженні виробничої та юридичної самостійності кожним підприємством.
В. Підприємство.	3. Об'єднання промислових, фінансових та торговельних підприємств, які мають обмежену самостійність і підпорядковуються єдиному керівництву.
Г. Артіль.	4. Об'єднання групи осіб з метою організації спільної роботи на колективних засадах. 5. Самостійна юридична особа, яка забезпечує виробництво товарів і послуг для задоволення потреб суспільства з метою отримання прибутку.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, чи впливали особливості розвитку капіталізму в Росії на розвиток промисловості в Україні. Відповідь аргументуйте.

3 Політизація національно-визвольного руху. Виникнення політичних партій

Пригадайте!

1. Які громадські організації існували у Східній та Західній Україні наприкінці XIX ст.? Які основні цілі ставили перед собою їхні учасники?
2. У якій формі існував національний рух у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст.?

Основні терміни і поняття

Форма правління; національний рух; визвольний рух; інтелігенція; громадська організація; національна політична партія; націоналізм; опозиція.

1. Український національно-визвольний рух

Як відомо, український національний рух пройшов три основні етапи у своєму розвитку: етнографічний, культурницький і політичний.

Основні етапи	Хронологічні межі	Зміст діяльності
Етнографічний	Кінець XVII – початок XIX ст.	Збирання і вивчення стародавніх звичаїв, традицій, фольклору. Початок формування української літературної мови
Культурницький	40–80-ті роки XIX ст.	Створення громадських організацій; просвітницька діяльність; початок формування ідеології національного руху
Політичний	90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.	Становлення політичних партій; формування концепції національної історії; початок національно-визвольної боротьби

На початку ХХ ст. у Східній Галичині продовжувалася боротьба між українськими лідерами, які очолювали організації москвофілів та народовців. **Москвофіли** орієнтувалися на Росію і заперечували існування окремого українського народу. Вони мали організаційну й фінансову підтримку з боку царизму. Після обнародування фактів співпраці москвофільських організацій з самодержавним режимом їхній авторитет в краї суттєво знизився.

Піднесенню національного руху в Галичині сприяла діяльність **народовців**. У 1885 р. вони заснували товариство «Народна рада» на чолі з Ю. Романчуком. Спочатку народовці були налаштовані проти греко-католицької церкви. Однак, зрозумівши, що національний рух може досягти сили лише спираючись на селянство, вони пішли на співпрацю з греко-католицьким духовенством, яке мало значний вплив на селян.

З приходом митрополита **Андрея Шептицького (1900)** греко-католицька церква стає вагомим чинником національного руху Східної Галичини. Значна увага приділялася розвитку господарських та культурних потреб українського селянства. За сприяння церкви виникла мережа культурно-просвітніх та господарських організацій. Поступово слово «українець» почало витісняти історичну назву «русин».

В Австро-Угорщині не існувало заборони на видання книжок та періодичної преси українською мовою. Діяли українські освітні, наукові та культурні заклади. Учасники загальноукраїнського національного руху часто називали Східну Галичину «українським П'ємонтою» за аналогією з назвою регіону в Італії, який в ХІХ ст. став центром об'єднавчого руху італійського народу.

У Російській імперії діяльність демократичної української інтелігенції активізувалася на початку ХХ ст. Представники Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Катеринослава багаторазово зверталися до царського уряду з проханням зняти заборону української мови. Вони вимагали її широкого використання в літературі та мистецтві, запровадження в закладах освіти. Масові культурно-просвітницькі заходи в цей час становили основний зміст національного руху. Боротьба за мову, за можливість утворення легальних громадських організацій надавала національному руху політичного характеру.

Значною подією в культурному житті України було урочисте відкриття в 1903 р. пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. Його автори **Л. Позен** і **О. Ширшов** навіть відмовилися від винагороди за свою роботу.

На свято української мови з'їхалися шанувальники пам'яті класика української літератури як з Російської, так і з Австро-

Угорської імперії. Михайло Котюбинський, не зважаючи на заборону влади, виголосив промову українською мовою. Він підкреслив: «Занедбане і закинуте на сільську стріху слово воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах».

У цьому ж році українська громадськість відзначила в Києві 35-річчя творчості композитора Миколи Лисенка. Через рік було вшановано письменника Івана Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної діяльності. На вшануванні творчості видатних діячів української культури були присутні наддніпрянські та галицькі українці.

У 1904 р. українська демократична громадськість розпочала кампанію за скасування сумнозвісних Валуєвського циркуляру та Емського указу, що обмежували вживання української мови, проте бажаного результату ці зусилля не досягли.

Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

1. Якій події присвячено відкриття пам'ятника у Полтаві?

2. Чому відкриття пам'ятника І. Котляревському мало такий резонанс у суспільстві?

3. Що ви знаєте про І. Котляревського?

2. Політизація національного руху в західноукраїнських землях

Наприкінці XIX ст. в Австро-Угорській імперії національний український рух вступив у політичну стадію свого розвитку.

Першою політичною партією в Галичині стала **Русько-українська радикальна партія**, яка в 1890 р. була заснована І. Франком і діяла легально. З 1899 р. керівництво партії перебрав на себе М. Павлик. Це була перша в Європі селянська партія, що прагнула до соціалістичних ідеалів й утвердження демократичних засад у суспільстві. Вперше в історії українського руху було проголошено, що досягнення програмної мети партії може бути тільки за умови політичної самостійності русько-українського народу.

У 1895 р. лідер цієї партії **Юліан Бачинський** видав брошуру під назвою «**Ukraina irredenta**» («Україна незалежна»), у якій обґрунтовував ідею про самостійну українську державу. Твір викликав неоднозначну реакцію серед української громад-

Портрет Івана Франка.
Художник І. Труш

Тема української незалежності широко обговорювалася на сторінках преси. Серед тих, хто палко підтримував ідеї майбутньої національної незалежності, був **І. Франко**. І хоча поет вважав, що у той час здобути самостійність України було неможливо, він закликав «вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитись до цього». Величезний авторитет І. Франка сприяв поширенню самостійницьких політичних поглядів серед мешканців краю.

Спільні політичні ідеї стали основою для тісної співпраці політичних партій Галичини й Буковини, поступової радикалізації українського руху і переходу політичних партій в опозицію до існуючої влади.

3. Перші політичні партії в Наддніпрянській Україні

Небажання російського самодержавства враховувати вимоги українських сил та політика агресивної русифікації сприяли активізації українського національного руху. На початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України виникають перші політичні партії.

У 1900 р. група харківської радикально налаштованої молоді під керівництвом Дмитра Антоновича проголосила створення **Революційної української партії (РУП)**. Її програмою в перший період діяльності стала брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна».

ськості – від підтримки до несприйняття.

У 1896 р. була утворена **Національно-демократична партія**, до складу якої увійшли Іван Франко, Юліан Романчук, Кость і Євген Левицькі, В'ячеслав Будзиновський, Михайло Грушевський. Вона була найбільш впливовою і потужною партією в краї. Її програма наголошувала на необхідності боротьби за незалежну Україну, за зміцнення національної єдності між українцями, які проживали в Російській імперії.

Українська соціал-демократична партія утворилася в 1899 р. Її програма містила вимогу створення вільної української держави з республіканською формою правління.

Особа в історії

Микола Міхновський (1873–1924). Український політичний і громадський діяч, лідер самостійницької течії в українському русі, один з організаторів української армії та Української демократично-хліборобської партії (1919). Член Центральної Ради, організатор Першого українського козачого полку ім. Богдана Хмельницького.

Микола Міхновський

Однак серед членів партії не було єдності. Вже в 1901–1902 рр. Микола Міхновський з групою однодумців вийшли із складу РУПу і заснували нову, більш радикальну партію – **Народну українську партію**. Найближчою програмною метою було досягнення незалежності України. У 1904 р. з Революційної української партії відділилася ще одна група, яка утворила Українську соціал-демократичну спілку («Спілка»). Пізніше на засадах автономної секції вона увійшла до складу РСДРП (меншовиків).

Утворилися й дві ліберальні партії: Українська демократична, яку очолили **Євген Чикаленко** і **Олександр Лотоцький**, та Україн-

Євген Чикаленко

Сергій Єфремов

ська радикальна – **Борис Грінченко** й **Сергій Єфремов**. Партії прагнули встановлення конституційної монархії в Росії та автономії України. За політичними поглядами вони були близькі до загальноросійського «Союзу визволення». Перші українські партії, які виникли на початку XX ст. у Росії, працювали у підпіллі і мали обмежене коло впливу.

Мовно-джерела

«У кінці XIX – на початку XX ст. рівень національної свідомості українського населення в цілому був невисокий. Український національний рух був діяльністю нечислених груп національно свідомої української інтелігенції, яка не мала серйозного соціального підґрунтя. Селяни, робітники, дрібна та середня буржуазія не відчували потреби пов'язати свої соціальні прагнення з інтересами національними».

Яценко В. Особливості становлення українських партійно-політичних сил Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Проблеми політичної історії України // Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 39.

1. Чи згодні ви з таким твердженням автора? Відповідь обґрунтуйте.
2. Поміркуйте, чи стала політизація національного руху важливим чинником суспільно-політичного життя Наддніпрянської України.

У 1908 р. утворилася громадська організація, яка отримала назву **Товариство українських поступовців (ТУП)**. Воно виступало за автономію України у складі федеративної Російської держави. Члени ТУПу мали на меті українізувати початкову школу, отримати дозвіл на використання української мови в усіх громадських установах, суді, церкві. Крім того, вони хотіли об'єднати провідні українські сили в боротьбі за політичні, економічні та культурні права українців.

У західних і східних українців наприкінці XIX – на початку XX ст. почала формуватися спільна національна свідомість, яка базувалася на етнічній, географічній та мовній єдності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український національний рух на всій території України виразно політизувався. Утворювалися національні політичні партії, програми яких були спрямовані на ліквідацію національного гноблення України та запровадження демократичних засад: від автономії до повної незалежності.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте поняття «національний рух», «культурницький рух», вираз «український П'ємонт»?
2. Коли і з якою метою виникли перші політичні партії у Східній Галичині та Наддніпрянщині? Назвіть їх.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Чому в 40–80-х роках XIX ст. національний рух у Наддніпрянщині набув культурницької форми?

2. Підготуйте міні-проекти: «Громадсько-політичний рух у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.», «Громадсько-політичний рух у Східній Галичині на початку ХХ ст.» та обговоріть їх.

Висловіть власне судження

1. Чим можна пояснити різне ставлення правлячих кіл Росії та Австро-Угорщини до вживання української мови?
2. Чому, на ваш погляд, Ю. Бачинський назвав свою брошуру «Ukraina irredenta» латинською, а не українською мовою?

Працюємо з текстом

Порівняйте і поясніть причини різних підходів до оцінок українського визвольного руху радянськими та сучасними українськими істориками на прикладі діяльності Революційної української партії.

1. «Ця дрібнобуржуазна націоналістична партія особливу увагу зосередила на українському селянстві».

Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 79.

2. «РУП поклала початок новій традиції в розвитку українського руху: завдяки діяльності її активістів цей рух вперше пов'язався з масовим селянським».

Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 85.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли і де було створено Українську радикальну партію?
- А.** 1904 р., Київ.   **В.** 1902 р., Харків.
Б. 1900 р., Львів.   **Г.** 1901 р., Катеринослав.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Прагнення до корінних змін у суспільстві, до рішучих дій у розв'язанні назрілих проблем – це...»?
- А.** Дискримінація.   **В.** Радикалізм.
Б. Патріотизм.   **Г.** Компроміс.

Послідовність

3. Встановіть послідовність виникнення українських політичних партій та громадських об'єднань.
- А.** Українська демократична партія.
Б. Товариство українських поступовців.
В. Революційна українська партія.
Г. Українська соціал-демократична партія.

Відповідність

4. Встановіть відповідність між прізвищами історичних діячів та партіями, до яких вони належали.

А. М. Грушевський.	1. Українська демократична партія.
Б. Ю. Бачинський.	2. Товариство українських поступовців.
В. І. Франко.	3. Русько-українська радикальна партія.
Г. М. Міхновський.	4. Національно-демократична партія.
	5. Народна українська партія.

Відкрите запитання

5. Чи згодні ви з твердженням, що національна свідомість українців формувалася через діяльність громадських організацій та політичних партій? Відповідь аргументуйте.

4 Російська революція 1905–1907 рр. та її вплив на Україну

Пригадайте!

1. Які економічні та політичні права мали робітники і селяни в Російській імперії на початку XX ст.?
2. Які українські політичні партії існували на початку XX ст.?

Основні терміни і поняття

Демонстрація; страйк; повстання; революція; петиція; маніфест.

1. Революційні події в Україні у 1905 р.

Після поразки у війні з Японією (1904–1905), яку російська влада задумувала як засіб попередження революції, громадське невдоволення в імперії сягнуло критичної межі. У неділю 22 (9 за ст. ст.) січня 1905 р. на тлі загального страйку робітників Санкт-Петербурга відбулася багатотисячна демонстрація.

На початку XX ст. в українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, користувалися григоріанським календарем (новий стиль). У Російській імперії – юліанським календарем (старий стиль). Різниця становила 13 днів.

У лютому 1918 р. уряд радянської Росії ухвалив декрет про перехід до григоріанського календаря.

Щоб узгодити часовий відлік подій в обох частинах України, у цьому підручнику події до лютого 1918 р. датуються за новим

стилем. Найважливіші факти подаються у подвійному датуванні.

Робітники, їхні жінки та діти понесли царю петицію, в якій, крім економічних вимог, містилися й політичні: свободи робітничих союзів, скликання Установчих зборів.

Влада розстріляла мирну демонстрацію, загинули або були поранені тисячі її учасників. «Кривава неділя» закінчилася барикадами. У Росії почалася революція.

Українські робітники підтримали повстання пролетарів імперської столиці. Одними з перших почали страйкувати робітники металургійних і машинобудівних заводів Києва, Катеринослава, Харкова, Луганська, Кременчука, Полтави. У багатьох випадках власники підприємств ішли на поступки страйкарям – збільшували заробітну плату та скорочували робочий день, але це не змінювало загальної картини масового супротиву владі.

Очолити стихійний робітничий рух і надати йому організованого політичного характеру прагнули новоутворені партії. Проте більшість з них, за винятком соціал-демократичних, була малочисельною і не мала підтримки. Під впливом партій меншовиків, есерів та більшовиків учасники страйків, окрім поліпшення умов життя та праці, почали висувати вимоги щодо встановлення громадянських свобод і скликання Установчих зборів. Страйкарі Одеси закликали робітників до озброєння й повалення самодержавства.

Під час першотравневих страйків заклики до повалення самодержавства лунали все частіше. Протягом січня–березня 1905 р. в Україні відбулося близько 180 страйків, у яких взяли участь понад 170 тис. робітників.

За прикладом робітників почалися хвилювання у селянському середовищі, які згодом переросли в селянську війну. Виступи селян були стихійними, але масовими і спрямовувалися проти окремих поміщиків.

9 січня 1905 р. Картина
В. Маковського

1. Назвіть історичний факт, покладений в основу сюжету картини.

2. Яким, на ваш погляд, було ставлення автора до подій, змальованих на картині? Чи співпадає воно з вашою точкою зору?

3. Поясніть, чи можна ставитися до картини як до джерела з історії нашої держави.

Усна історія

Із селянського рукопису Василя Рубеля:

«За Великою Білозіркою революція 1905 р. добре пошкодила якономії (економії) німців. Там цікаво починалася революція... Староста чи вполномочені виїхали і вкупі з селянами почали робити революцію – розтягують все майно багача П. Шреда. Розбиралось кому що наравиться. “Все наше, бо революція” – так кричали селяни та таскали, а більше палили хліб і будинки, даже скотина горіла... Було більше селян, які таскали від дзеркала до молока, ложки і нитки, крик “моє, я перший зацурав”, за завтра не думалось».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 388.

1. Поясніть, чому автор вважає, що революція в їхньому селі починалася «інтересно».
2. Поміркуйте, чому селяни вважали погроми поміщицьких садіб «революцією».
3. Що хотів сказати автор словами «за завтра не думалось»?

У Київській, Волинській, Катеринославській, Сумській, Херсонській, Харківській губерніях селяни підпалювали поміщицькі маєтки, вирубували ліс, захоплювали хліб та корм для худоби. Часто виступи селян закінчувалися сутичками з поліцією, як це було в с. Долматівка Дніпровського повіту. Влітку 1905 р. селянськими виступами були охоплені майже 70 % повітів усіх губерній України, зруйновано понад 300 поміщицьких маєтків. Усе частіше звучали вимоги передати всю землю селянам.

Активно включилися у революційну боротьбу й студенти Києва, Харкова, Катеринослава. Засуджуючи події «кривавої неділі», вони відмовлялися відвідувати заняття, організовували демонстрації протесту, висували вимоги політичного характеру. Царський уряд жорстко відповів на студентські виступи: було закрито Київський університет, заборонено святкування 100-річчя Харківського університету.

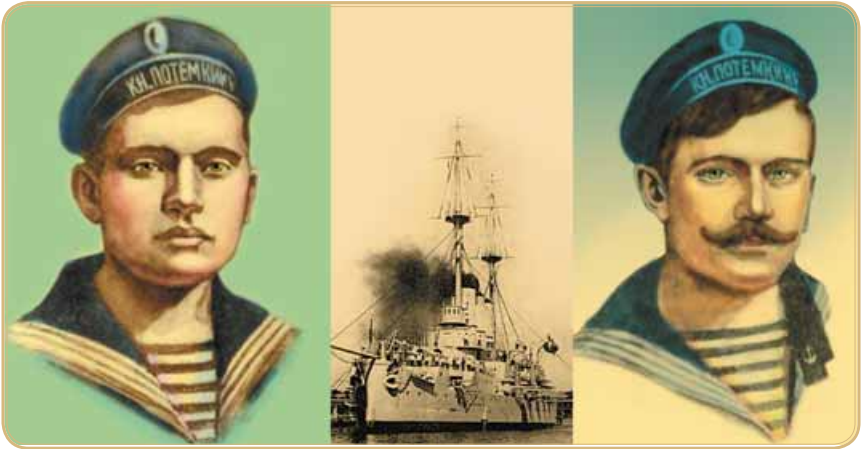
Панцерник «Князь
Потьомкін-Тавричеський»

40

Армія і флот перестали бути надійною опорою самодержавства. У червні 1905 р. спалахнуло повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський», який перебував на рейді біля Одеси. Повстання почалося стихійно і було відповіддю на нелюдське ставлення офіцерів до матросів та недоброяркісну їжу. Матроси відмовилися їсти борщ з протухлим м'ясом. Під час сутички один з офіцерів смертельно поранив матроса Г. Ва-

Григорій Вакуленчук

Афанасій Матюшенко

1. Які зміни у суспільстві викликали повстання матросів?
2. Про що свідчило повстання на флоті?
3. Висловіть ваше ставлення до подій на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський».

куленчука. Його товариш **А. Матюшенко** закликав до розправи над неадекватними офіцерами.

Матроси захопили панцерник, підняли на ньому червоний прапор і прибули до Одеси.

Похорон забитого Г. Вакуленчука вилився у масовий мітинг та демонстрацію. Проте матроси не були готові до революційних виступів. Вони не підтримали повсталих одеських робітників і вийшли в море.

Командування флоту вислало назустріч панцернику Чорноморську ескадру у складі дванадцяти кораблів, але вони відмовилися розстріляти повстанців і дали змогу екіпажу вийти у відкрите море. Через одинадцять діб «Князь Потьомкін-Тавричеський» зайшов у румунський порт Констанца і здався місцевій владі.

Великий резонанс у суспільстві мав збройний виступ солдат саперної роти у Києві **16 листопада 1905 р.** Вони висунули командуванню вимоги щодо покращання побутових умов. Командир роти у принизливій формі відмовив солдатам, що й спричинило збройну демонстрацію, яку очолив підпоручик **Б. Жаданівський**. Демонстрація була розстріляна, а її учасники жорстоко покарані.

Практично одночасно відбулися солдатські заворушення в Харкові, Катеринославі, Миколаєві.

Борис
Жаданівський

Особа в історії

Підпоручик Б. Жаданівський (1885–1918). Очолив повстання саперів, яке почалося в Києві в листопаді 1905 р. у фортеці на Печерську. Після придушення повстання важко поранений був заарештований і засуджений до смертної кари, яку згодом замінили довічною каторгою. Під час лютневих подій 1917 р. Жаданівський був звільнений з Херсонської каторжної в'язниці, переїхав на лікування до Криму, брав участь у боях за встановлення радянської влади. Загинув у травні 1918 р.

У жовтні 1905 р. розпочався всеросійський страйк, який з економічного швидко переріс у політичний. Це була незнана до цього форма боротьби, яка поширилася на всю країну. В Україні до страйку приєдналися понад 120 тис. робітників, службовців та студентів. У ході страйків виникали робітничі ради, які займалися питаннями організації життя міста. Це були своєрідні органи робітничого самоуправління, які склалися з представників страйкуючих колективів. Ради стали новою формою політичної організації робітників.

Суспільство по-різному відреагувало на революційні події. Ліберальна частина інтелігенції та середній клас вважали за можливе мирним шляхом обмежити самодержавство й запровадити конституційну монархію. Радикально налаштовані, доведені до відчаю робітники, селяни, солдати і матроси бажали кардинально змінити суспільно-політичний лад у державі. Навіть за допомогою репресій влада не могла впливати на хід подій. Суспільство вимагало змін.

2. Маніфест 17 жовтня 1905 р.

Прагнучи зупинити революцію, Микола II **30 (17 за ст. ст.) жовтня 1905 р.** підписав маніфест, який передбачав: дарувати населенню свободу совісті, слова, зібрань та союзів; розпочати вибори до Державної думи, зробивши її всестановим органом; погоджувати з Думою всі закони для набуття ними чинності. Маніфест не дав відповіді на ключові питання: про прийняття конституції, подальшу роль царя в суспільстві та його взаємодія з Думою.

Від жовтня зросла активність політичних партій. Масово виникали громадські організації та професійні спілки. До кінця року в Україні було створено до 80 профспілок, які об'єднували робітників багатьох професій Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси та інших міст. Вони не тільки захищали професійні інтереси робітництва, а й у багатьох випадках висували політичні вимоги.

Маніфест 17 жовтня усував обмеження, які існували щодо української мови. З'явилися українські видавництва, почали друкувати українською мовою газети і журнали, в тому числі й політичні. У 1905 р. видається перша україномовна газета на території Наддніпрянської України – «Хлібороб», наступного року – газета «Рада». Хоча влада й намагалася загальмувати цей процес, застосовуючи конфіскації та штрафи, але українська преса продовжувала існувати, пробуджуючи національну свідомість.

Мовно джерела

Українська преса (1905–1911)

Роки	Кількість газет, часописів	Наддніпрянська Україна	Галичина, Буковина, Закарпаття	За межами України
1905	39	7	28	4
1906	81	32	37	12
1907	51	11	34	6
1908	47	9	33	5
1909	59	11	37	11
1910	84	14	49	21
1911	104	16	59	29

Національні процеси в Україні: Довідник / за редакцією професора В. Панібудьласки. – Ч. 1. – К., 1989. – С. 305.

Прокоментуйте динаміку розвитку української преси 1905–1911 рр. Зробіть відповідні висновки.

Активно діяли товариства «Просвіта». Головні центри товариства, які працювали в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Мелітополі, очолювалися відомими діячами української культури. Наприклад, у Чернігові «Просвіту» очолював Михайло Коцюбинський, у Полтаві – Панас Мирний, у Миколаєві – Микола Аркас.

Україномовні видання знаходилися під пильним оком царської цензури навіть після того, як були зняті обмеження з книг, що видавалися «інородницькими мовами». Влада шукала в українському слові заклик до бунту і повстання. М. Грушевський писав: «Здатність слова проникати в потаємні глибини народу, пробуджувати в ньому свідомість і викликати суголосні настрої безмежно лякала уряд, який не шкодував своїх засобів у боротьбі». У період реакції уряд повернувся до заборони українського слова: закривалася україномовна преса, була майже знищена мережа «Просвіт», переслідувалися її організатори.

Мовно-джерела

Видавнична справа в Російській імперії (1911)

Місце	Мова видань	Кількість назв виданих книжок
1	Російська	25 526
2	Польська	1664
3	Єврейська (іврит, ідиш)	965
4	Німецька	920
5	Латина	608
6	Естонська	519
7	Татарська	372
8	Вірменська	266
9	Українська	242

Національні процеси в Україні: Довідник / за редакцією професора В. Панібудьласки. – Ч. 1. – К., 1989. – С. 306.

Проаналізуйте стан видавничої справи в Російській імперії після революції 1905–1907 рр.

У жовтні 1905 р. у Москві розпочався робітничий страйк, який швидко поширився країною і охопив 2 млн осіб. Почастішали селянські бунти, революційні виступи солдат та матросів.

Петро Шмідт

У Севастополі у відповідь на розстріл демонстрації та мітингу, в яких брали участь солдати й матроси, було створено раду матроських, робітничих і солдатських депутатів. Вона висунула вимоги економічного та політичного характеру. **12 листопада 1905 р.** матроси і солдати почали повстання, яке підтримали робітники міста. У відповідь влада запровадила в Севастополі військовий стан, але повстанців підтримав флот. Командування повсталими кораблями, серед яких були крейсер «Очаків», панцерник «Св. Пантелеймон» (перейменований «Князь Потьомкін-Тавричеський») та міноносці, узяв на себе лейтенант Петро Шмідт.

Особа в історії

Шмідт Петро (1867–1906). Лейтенант Чорноморського флоту у відставці, керівник повстання на крейсері «Очаків» у 1905 р. Розстріляний.

Царський уряд терміново стягнув до міста значні сили, за допомогою яких повстання придушили. П. Шмідт, у числі інших активних учасників повстання, був засуджений до страти.

У грудні 1905 р. у Москві розпочалося збройне повстання. Його підтримали робітники Катеринослава, Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, міст Донбасу. Царський уряд за допомогою частин регулярної армії збройні робітничі виступи придушив.

До боротьби за свої права включилися й селяни. Особливо активно проходила вона на Чернігівщині влітку 1905 р., про що свідчить доповідь керівника Міністерства внутрішніх справ П. Дурново Миколі П. «Селянські заворушення в Чернігівській губернії, – писав міністр, – почалися в різних місцевостях спочатку у вигляді деяких самоуправних дій селян, які не мали особливого значення, але потім розвинулися до вкрай серйозних заворушень і бунту, для придушення яких знадобилися військові частини, не тільки розташовані в губернії, а й з інших військових округів».

У селі Великі Сорочинці Полтавської губернії в грудні 1905 р. близько 5 тис. селян не дали поліції заарештувати свого односельця Г. Безвіконного та на декілька днів захопили владу, обрали селянський комітет та встановили свої порядки. Тільки за допомогою озброєного гарматами військового загону владі вдалося придушити бунт. У сутичці з каральними загонами загинуло 63 селянина.

*Повстання в с. Великі Сорочинці.
Картина І. Володимирова*

Мовно-джерела

З таємного циркуляра керуючого Міністерством внутрішніх справ П. Дурново до губернаторів:

«Під час придушення смут і безладу по відношенню до бунтівних бандітів діяти без усяких хитань, у найбільш рішучий спосіб знищуючи бунтівників збройною силою, без пощади і не соромлячись застосовувати найсуворіші заходи для придушення бунтівних проявів у самому їх зародку для відновлення порушеного порядку».

Хрестоматія по історії СССР 1900–1930-х гг. – М., 1988. – С. 61.

Поясніть, чому по відношенню до повсталих селян з боку влади застосовувалися найсуворіші заходи.

На Правобережжі селянськими заворушеннями було охоплено понад 60 % повітів. У ході виступів зростала національна свідомість селян. Усе частіше вони домогалися впровадження української мови в школах і судах.

У 1906–1907 рр. революційний рух в імперії пішов на спад. Влада застосовувала репресивні заходи, які передбачали введення в окремих містах, повітах і губерніях воєнного або надзвичайного стану.

Із серпня 1906 р. почали діяти військово-польові суди. До кінця року ними було засуджено до смертної кари понад 14 тис. учасників революційних виступів, 75 тис. відправлено до в'язниць.

В Австро-Угорщині під впливом російської революції у містах відбувалися маніфестації та мітинги робітників. Суттєво збільшилася кількість страйків.

Робітники вимагали передачі землі селянам, підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня. Разом з економічними вимогами на мітингах лунали заклики до надання загального виборчого права під час виборів до парламенту країни.

Мовою джерела

Опис жовтневих подій 1905 р. у Львові та Києві:

«Сорокатисячний робочий люд вийшов на вулиці Львова, став перед соймом і намісництвом, тим символом тиранії люду, та голосно й велично маніфестував свою волю.

Маніфестував і поставив перед шляхтичем краю та урядником держави домагання загального, прямого, рівного і таємного права на голосування».

Уривок з інформації про робітничу маніфестацію у Києві, яка була надрукована у львівській газеті «Воля» 26 жовтня 1905 р.

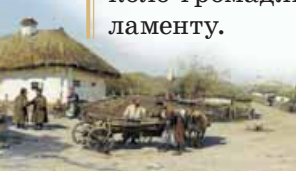
«18 жовтня 1905 р. у Києві відбувся десятитисячний мітинг робітників, службовців і студентів. Лунали заклики до продовження боротьби до повного розгрому самодержавства.

На площі відбувався збір коштів для придбання зброї. Викликані війська розігнали мітинг».

Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 9.

1. Спираючись на знання з історії, поясніть причини відмінностей, які лунали у вимогах робітників.
2. Чиї, на вашу думку, вимоги були радикальнішими? Чому?

Урядовим військам вдалося придушити селянський рух. Проте австрійська влада все ж таки змушена була розширити коло громадян, які отримали право обирати депутатів до парламенту.

Революційні події 1905–1907 рр. завдали могутнього удару по російській самодержавній монархії. Виступи робітників, селян і матросів спонукали царя зробити перші кроки до запровадження парламентаризму, розширення політичних прав і свобод, утворення рад та профспілок. Революційні події пробудили національну свідомість, стали поштовхом для розв'язання українського питання. Українське слово набирало силу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті основні центри революційних виступів в Україні в 1905–1907 рр. Нанесіть їх на контурну карту.
2. Коли і чому відбувся загальний політичний страйк в Російській імперії?

Питання для обговорення в класі, групі

1. Як ви розумієте термін «парламентаризм»?
2. Поясніть, чому революція 1905–1907 рр. зазнала поразки.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому рівень організації робітничого руху був вищим за селянський.
2. Чому, на ваш погляд, матроси панцерника «Князь Потьомкін-Тавричеський» не підтримали виступ робітників Одеси?

Працюємо з текстом

Історики по-різному оцінюють характер російської революції 1905–1907 рр. Прочитайте та прокоментуйте точки зору вчених щодо характеру російської революції 1905–1907 рр. Висловіть власну точку зору.

1. «Характер і особливості революції в Росії визначалися об'єктивними і суб'єктивними умовами, які склалися в країні на початку XX ст... Усе це дозволяє говорити про революцію 1905–1907 рр. як про буржуазно-демократичну революцію нового типу, характерного для епохи імперіалізму. Революція 1905–1907 рр. в Росії – перша народна революція епохи імперіалізму».

Хрестоматія по історії СССР 1900–1930-х гг. – М., 1988. – С. 39.

2. «Перша в Російській імперії революція початку XX ст. не була ні буржуазною, ні демократичною. Можна стверджувати, що це була революція «модернізаційного типу». Її завдання полягало не стільки в докорінній зміні засад існуючого суспільства, скільки в модернізації політичної свідомості як основи трансформації аграрного суспільства в індустріальне».

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 361.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли цар Микола II, у відповідь на революційні події в Росії, оприлюднив свій маніфест?
- А.** 17 жовтня 1906 р.   **В.** 17 лютого 1905 р.
Б. 17 жовтня 1905 р.   **Г.** 17 лютого 1906 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Колективне прохання, яке подається у письмовому вигляді у вищі органи державної влади, – це ...»?
- А.** Маніфест.   **В.** Петиція.
Б. Декрет.   **Г.** Указ.

Послідовність

3. Установіть послідовність революційних виступів моряків та солдат, які відбулися в 1905 р.
- А.** Повстання моряків на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський».
Б. Збройний виступ моряків та робітників у Севастополі.
В. Повстання моряків під керівництвом П. Шмідта.
Г. Виступ солдат під керівництвом Б. Жаданівського.

Відповідність

4. Установіть відповідність між іменами та подіями, з якими вони були пов'язані.
А. Г. Вакулечук.	1. Повстання селян на Сумщині.
Б. Б. Жаданівський.	2. Повстання моряків у Севастополі.
В. П. Шмідт.	3. Повстання селян у Великих Сорочинцях.
Г. Г. Безвіконний.	4. Повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський».
	5. Повстання солдат у Києві.

Відкрите запитання

5. Спираючись на знання із всесвітньої історії, поміркуйте, чому в ході революції 1905–1907 рр. у Російській імперії не було розв'язане українське питання.

5

Українська громада в Державній думі

Пригадайте!

1. Які основні політичні вимоги висували робітники під час грудневих подій 1905 р.?
2. Які вимоги висували селяни під час революції 1905–1907 рр.?

Основні терміни і поняття

Парламентаризм; самодержавна монархія; опозиція; стани; еліта; становий ценз; майновий ценз.

1. Створення Державної думи

У серпні 1905 р. цар підписав указ про створення дорадчого органу – **Державної думи**. Передбачалося, що вона не матиме права законодавчої ініціативи і втручання у процес формування державного бюджету, а її рішення не впливатимуть на прийняття основних законів імперії. Цар зберігав «вищу самодержавну владу», за якої уряд підпорядковувався йому особисто. Указ засвідчив неможливість функціонування Державної думи як повноцінного парламентського органу в державі. Вибори відбулися в лютому–березні 1906 р.

Депутатів обирали 4 суспільні групи (курії): землевласники, селяни, робітники та міщани. Кожна з них обирала різну кількість депутатів. Наприклад, від селян до Думи обиралося 43 % представників, а від робітників – лише 3 %. Під час виборів враховувалися становий та майновий цензи.

У залі засідань I Державної думи

Урочисте засідання Державної ради. Картина І. Рєпіна

Дума почала роботу в квітні 1906 р. (за ст. ст.) Оскільки ліві партії бойкотували вибори, більшість її складу (34 %) становили кадети (конституційні демократи).

На противагу Державній думі було створено **Державну раду** – дорадчий орган при цареві. У лютому 1906 р. раду було перетворено у верхню законодавчу палату, яка мала право відхиляти думські закони. Половина членів Державної ради призначалася царем особисто, решта – обиралася із середовища поміщиків, буржуазії, духовенства та представників інтелігенції, відданих цареві. Державна рада гальмувала діяльність Думи.

У перший тиждень роботи депутати висунули до царя цілий ряд вимог, які стосувалися розробки аграрної реформи, особистої відповідальності міністрів, гарантування громадянських свобод, задоволення вимог національних меншин тощо. Особливого звучання в Думі, як і в суспільстві, набуло аграрне питання. Його вирішення вимагали депутати від селян, які об'єдналися у фракцію трудовиків (утворену з депутатів від селян).

Усі депутатські ініціативи урядом були проігноровані. Тоді депутати прийняли рішення про недовіру уряду та його відставку, сподіваючись, що їхні дії будуть підтримані революційним суспільством. У відповідь в липні 1906 р. цар розпустив I Думу, яка проіснувала лише 72 дні. Депутати прорахувалися: суспільство практично не відреагувало на указ Миколи II, революція йшла на спад.

Депутати II Думи, яка зібралася у лютому 1907 р., намагалися діяти більш активно. Проте під час розгляду аграрного питання і шляхів боротьби з революційним тероризмом між депутатами й урядом виникли непримиренні розбіжності. Ситуація знову зайшла в глухий кут. Микола II під надуманим звинуваченням у підготовці змови проти царської сім'ї на початку червня розпустив II Думу.

Одночасно було прийнято новий закон про вибори. Він істотно урізав права і свободи, задекларовані маніфестом 17 жовтня 1905 р., та повертав країну до необмеженого самодержавства. Були змінені умови виборів до Думи, внаслідок чого перевагу отримали представники поміщиків та буржуазії. Стало зрозуміло, що подальше існування Державної думи могло відбуватися лише за умови контролю за діяльністю депутатів з боку царя. Ілюзії парламентаризму зникли. Такі кроки влади сучасники назвали державним переворотом і розцінили як поразку революції.

Українська громада в I і II Державних думах

	I Державна дума (27 квітня – 8 липня 1906 р.)	II Державна дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.)
Усього депутатів (у т. ч. від 9 українських губерній)	478 (102)	518 (102)
Українська думська громада	44	47
Основні питання, які намагалися розв'язати депутати від українських губерній	Аграрне, надання Україні національно-територіальної автономії, запровадження української мови в школі, церкві	
Друкований орган	Журнал «Український вісник»	Газета «Рідна справа – вісті з Думи»
Найбільші фракції (у т. ч. від українських губерній)	Кадети – 179 (38) Трудовики – 97 (28)	Трудовики – 104 (40) Кадети – 98 (11)

1. Прокоментуйте зміст таблиці.
2. Спираючись на знання з історії, поясніть, чому цар всіляко опирався перетворенню Державної думи в повноцінний парламент.

У 1907 р. була скликана III Дума. За новим законом виборче право отримали лише 15 % населення, чим було забезпечено перевагу депутатів від правих партій на чолі з октябристами. Депутатська більшість надала повну підтримку уряду, що зняло напругу у їхніх взаєминах. Але бажання депутатів у 1909 р. взяти під свій контроль питання воєнних витрат імперії стало приводом для чергового конфлікту між Державною думою і царем.

IV Дума діяла з 1912 р. Депутати від октябристів і кадетів стали легальною опозицією до влади.

2. Діяльність української думської громади

В Україні вибори до I Думи бойкотували практично всі ліві партії за виключенням Української радикально-демократичної (УРДП), яка прагнула використати вибори для пропаганди власних цілей і поглядів.

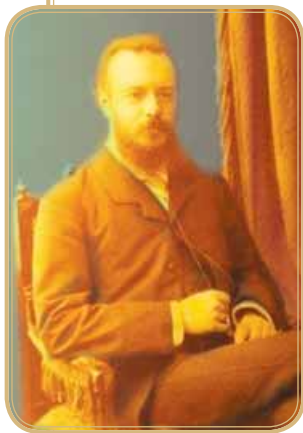

Щоб потрапити до складу І Думи, ця малочисельна партія під час виборів співпрацювала з Всеросійською партією конституційних демократів.

У І Думі сформувалася українська громада в складі 44 осіб. Активними членами громади були І. Шраг, Д. Чижевський, В. Шемет, М. Біляшівський та ін.

Хоча українська група депутатів була найчисленнішою серед представників неросійських народів, цієї кількості було недостатньо для самостійного функціонування фракції. Українські депутати змушені були увійти до складу російських фракцій від партій кадетів і трудовиків.

Ілля Шраг

Особа в історії

Ілля Шраг (1847–1919). Громадсько-політичний діяч, адвокат, член УРДП. У І Думі очолював українську парламентську групу, пізніше був заступником голови Товариства українських поступовців, яке утворилося в 1908 р. після розпаду УРДП.

Депутати-українці прийняли декларацію, в якій заявили, що вважають федерацію найбільш прийнятною формою державного устрою Росії. У складі майбутньої федерації Україна мала перебувати на засадах національно-територіальної автономії. При цьому передбачалася наявність українського сейму і відповідних адміністративних та контролюючих органів, які мали поширити свій вплив на управління фінансами та земельним фондом краю.

Українські депутати-трудовики підтримували в І Думі проєкт націоналізації всіх земель та їх розподілу між селянами за трудовою нормою. Серйозна увага приділялася питанням освіти і духовного розвитку українців.

Палкі промови українських депутатів знаходили відгук в українському селі.

Мовою джерела

Лист селян Катеринославщини до депутата Державної думи від Катеринославської губернії Г. Петровського:

- «... На Україні мовою освіти повинна бути рідна нам українська мова;
- поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах;
  - права на вільний розвиток нашої літератури.

Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей створить умови для забезпечення нашого права на вільний культурний і суспільний розвиток. А панам Родзянкам, Скоропадським і Савенкам нагадуємо, що скоро настане час, коли “довідаються небожата, чия на вас шкура”».

Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 класів. – К., 1971. – С. 69.

1. Поміркуйте, що спонукало селян надавати такого серйозного значення розвитку української освіти і культури.
2. Спрогнозуйте реакцію Думи на вимоги селян. Відповідь аргументуйте.
3. Як ви розумієте вираз «довідаються небожата, чия на вас шкура»?
4. Чому селяни пов'язували майбутній культурний розвиток України саме з її автономією?
5. Чим, на ваш погляд, пояснюється той факт, що більшість селян, як і суспільство в цілому, не вимагала незалежності України?

Велику допомогу в організації діяльності української громади надавав М. Грушевський. За словами І. Крип'якевича, «він намагався вивести українське громадянство з дрібного гуртківства та провінціалізму і вказати йому широкі політичні завдання». Грушевський співпрацював з членами української думської громади при складанні законопроектів, надавав допомогу в заснуванні друкованого органу – «Українського вісника».

У II Думі українська громада налічувала 47 осіб, які оголосили себе окремою думською фракцією. У центрі її уваги залишалося питання про автономію України. Крім того, українська фракція підготувала законопроекти про місцеве самоврядування, суди, охорону праці тощо. Гостро піднімалося і питання права на існування української мови в школі, особливо на її початковому етапі. Українська парламентська фракція налагодила видавництво друкованого органу – «Рідна справа – вісті з Думи», який виходив двічі на тиждень.

III Дума була сформована на основі нового виборчого закону, який забезпечив домінування депутатів від поміщиків і буржуазії, що представляли консервативні партії. Жодна з революційно налаштованих українських партій до III Думи не потрапила. Селянство теж не змогло самостійно обрати своїх депутатів, тому представників від України в III Думі виявилось небагато.

Українське життя мало цікавило депутатів III Думи. Навіть тоді, коли розглядалося питання про право народів на національні мови в школі, воно було визнане за поляками і литовцями, а українці й білоруси такого права не отримали. Аналогічна ситуація прослідковувалася і під час існування IV Думи.

Наслідки діяльності чотирьох Дум розвіяли парламентські ілюзії українців. Сподівання на організацію суспільного життя на засадах демократії та отримання Україною права на автономію, пов'язані з прийняттям маніфесту 17 жовтня та скликанням Державної думи, не виправдалися.

3. Система парламентаризму в західноукраїнських землях

У західноукраїнських землях система парламентаризму існувала ще з XIX ст. Хоча й непропорційно, але українці були представлені у Віденському парламенті серед інших народів Австро-Угорської імперії. Крім того, в кожній провінції імперії був свій сейм, в якому працювали депутати-українці.

Українські депутати Галицького сейму в **1890 р.** заявили про свій намір співпрацювати з австрійським урядом, уклавши з Віднем відповідну угоду (так звану **нову еру**). Це привело до невеликого збільшення кількості депутатів-українців у сеймі. Були надані незначні поступки в питанні запровадження в школах краю української мови. Проте «перемир'я» тривало недовго.

Виборча система в австрійській імперії проголошувала формальну рівність прав окремих народів, але на практиці перевага надавалася польській шляхті. Це привело до переважання у Галицькому сеймі польських депутатів над українськими. На початку XX ст. у Галичині розгорнулася дискусія навколо питань запровадження загального виборчого права, територіального поділу краю між українцями і поляками та надання українській частині статусу національної автономії. Не зважаючи на угоду з українцями, австрійська влада підтримала польську аристократію, яка мала політичний та економічний контроль над краєм.

У **1907 р.** австрійський уряд здійснив реформу, направлену на впровадження **загального виборчого права**. Кількість українських депутатів у Віденському парламенті збільшилася, хоча, як і раніше, залишалася непропорційною. Перебуваючи в опозиції, українці змогли добитися від австрійської влади ряд економічних та культурних поступок. Наприклад, були відкриті українські гімназії та університетські кафедри. У цілому ж офіційний Відень сприяв колонізації краю, стримуючи зростання українських впливів.

Після урядової реформи кількість українських депутатів в Галицькому сеймі збільшилася. Проте більшість його депутатів негативно ставилася до національних потреб українців. Під час чергових виборів до сейму були виявлені численні зловживання, які різко загострили протистояння між українськими і польськими політичними силами. У цій боротьбі польський рух не бажав йти на поступки українцям. Дії польської шляхти активно підтримувалися губернатором А. Потоцьким. Його прихильники почали вдаватися до терористичних актів проти українських селян. У відповідь дуже швидко терор почали застосовувати й окремі представники українських політичних сил. У 1908 р. під час чергового терористичного акту Потоцького було вбито.

Більш збалансовану національну політику проводив офіційний Відень щодо українців Буковини, надаючи їм певні політичні та культурні переваги. У Віденському парламенті депутати-буковинці, захищаючи національні інтереси, співпрацювали з українцями зі Східної Галичини.

Австрійська влада виокремила Буковину, перетворивши її в окрему провінцію. Це загостило румунсько-українські протиріччя і привело до серйозних розбіжностей у буковинському сеймі між українськими та румунськими депутатами.

Найтяжчим у політичному відношенні було становище українців на Закарпатті, які перебували під пильним політичним контролем угорської аристократії.

Діяльність української громади в I та II Державній думі сприяла політизації національного руху – поєднанню політичної і національної ідеї у свідомості українців.

У парламентах обох імперій депутати-українці домагалися вирішення як соціально-економічних, так і культурних проблем. Особливого звучання набуло мовне питання, розв'язання якого перетворювалося у вагомий політичний чинник. Українські депутати наголошували, що в обох імперіях існує український народ, який вимагає для себе політичних прав.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли і чому Микола II змінив умови обрання депутатів до Державної думи?
2. Поясніть, яку політику проводив офіційний Відень щодо українців у Галичині.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Проаналізуйте та порівняйте наслідки діяльності депутатів-українців у галицькому і буковинському сеймах. Зробіть відповідні висновки.
2. Опрацюйте міні-проект «Становлення системи парламентаризму в Наддніпрянській Україні».

Висловіть власне судження

1. Чому під час роботи I і II Думи українці не змогли реалізувати національні проекти?
2. Чому, на вашу думку, українські політичні партії не користувалися великою підтримкою у суспільстві під час виборів до I Державної думи?

Працюємо з текстом

Порівняйте тексти і, спираючись на наявні знання з історії, поясніть різниці у підходах до оцінок політичної діяльності суспільства Західної України на початку XX ст. українських сучасних та радянських істориків. Висловіть власну думку з питання.

1. «Погляди революційно-демократичних діячів відображають одвічне стремління західноукраїнських трудящих до возз'єднання з усім українським народом у складі Росії і були спрямовані проти науково неспроможної буржуазно-націоналістичної ідеї “українського П'ємонту”».

Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 19.

2. «На початку XX ст. чільне місце в житті України займала Галичина. Конституційний лад австрійської держави дав змогу західній вітці українського народу розвинути свої сили в різних напрямках... Галицькі українці намагалися опанувати всі ділянки життя своєї країни і створити базу під свою майбутню державність».

Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1992. – С. 322.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли почала роботу II Державна дума?

А. Березень 1906 р.	В. Квітень 1906 р.
Б. Лютий 1907 р.	Г. Вересень 1912 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Добровільне об'єднання депутатів парламенту, які гуртуються на окремій платформі, мають свій організаційний центр, представників у структурних органах парламенту і виступають за реалізацію власних рішень, – це депутатська...»?

А. Община.	В. Комісія.
Б. Громада.	Г. Фракція.

Послідовність

3. Установіть послідовність подій.

А. Запровадження загального виборчого права в Галичині.
Б. Скликання IV Державної думи.
В. Укладення депутатами угоди, відомої під назвою «нова ера».
Г. Формування української фракції в Державній думі.

Відповідність

4. Установіть відповідність назв представницьких та адміністративних органів влади до їх територіального розташування в Західній та Наддніпрянській Україні на початку XX ст.

А. Парламент.	1. Відень.
Б. Сейм.	2. Санкт-Петербург.
В. Дума.	3. Львів.
Г. Генерал-губернаторство.	4. Київ.
	5. Чернівці.

Відкрите запитання

5. Спираючись на знання з історії, прокоментуйте слова видатного історика Івана Лисяка-Рудницького, який писав з приводу конфлікту між польською та українською громадами у Східній Галичині: «Обидві громади вважали свій конфлікт аналогічним великій війні XVII ст. між польською шляхтою й українськими козаками».

6 Хід земельної реформи Петра Столипіна в Україні

Пригадайте!

1. Які основні риси були характерні для розвитку сільського господарства Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.?
2. У чому полягали особливості розвитку західноукраїнського села?

Основні терміни і поняття

Економічна криза; аграрний сектор економіки; аграрна реформа; модернізація промисловості; відруб; хутір; оренда; внутрішній ринок.

1. Причини аграрної реформи

На початку XX ст. становище селянства в Російській імперії погіршилося. Перенаселення, малоземелля, висока грошова ставка за оренду поміщицьких земель, низькі врожаї та ціни на селянську продукцію – такою була реальна картина в аграрному секторі. Селяни були обплутані численними податками.

Мовною джерела

Повідомлення газети «Киевлянин» від 2 лютого 1900 р. про повинності селян Київської губернії:

«У 1898 р. селянами виконувалися наступні натуральні повинності:

1. Поставка підвод під військові вантажі та для перевозки новобранців (підводна повинність);
2. Ремонт доріг, проточних вод, каналів, плотин, переправ (дорожня повинність);

3. Ремонт сторожової і посильної служби при волосних правліннях і станових квартирах (стойчикова повинність);
4. Несення варті в селищах і церквах (вартова повинність);
5. Супровід арестантів і нагляд за ними (етапна повинність);
6. Ремонт громадських і церковних будівель, пересипка й просушування хліба в громадських магазинах, гасіння пожеж та ін.».

Україна. Сторінки минулого. – К., 1987. – С. 10.

Під час кризи відбулося значне скорочення внутрішнього ринку та різке падіння світових цін на зерно. Неврожай 1901 р. загострив ситуацію і спричинив хвилю стихійних селянських бунтів.

Ситуація в сільському господарстві спонукала царя створити спеціальну комісію на чолі із П. Столипіним, яка розробила проект указу про можливість вільного виходу селян з общини та переходу общинної землі у приватну власність. На основі розроблених комісією пропозицій у листопаді 1906 р. цар видав указ про селянське землеволодіння та землекористування. Після його розгляду Дума прийняла законопроект, який, після підписання царем у червні 1910 р., набув чинності.

Особа в історії

Петро Столипін (1862–1911). Міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів (з 1906 р.). Проголосив курс соціально-економічних реформ. Ініціатор створення військово-польових судів. Смертельно поранений Д. Богровим у Києві в 1911 р.

У 1906 р. **П. Столипін** очолив російський уряд і почав упроваджувати курс, який визначив як «порядок і реформи». За підтримки царя він намагався модернізувати країну шляхом проведення реформ, зокрема аграрної та освітньої. П. Столипіну вдалося розпочати аграрну реформу, розраховану на 20 років. Вона передбачала передачу общинної землі у приватну власність селян з можливістю її подальшого продажу. Селянам дозволялося виходити з общини.

Реформа передбачала зведення розпоршених земельних володінь сільської громади в одне ціле з їх подальшим поділом на окремі самостійні господарства. Селянські господарства, які утворювалися в межах села, стали називатися **відрубамі**,

Петро Столипін

58

1. Що ви знаєте про Петра Столипіна?

2. Чи збігалося бачення Столипіна щодо майбутнього російського села з політикою Миколи II?

3. Висловіть ваше ставлення до столипінських реформ.

за межами села – **хуторами**. У місцях, де землеробство мало другорядне значення, закон общину не руйнував.

З одного боку, такі кроки уряду мали зберегти поміщицькі землі від зазіхань з боку селян, з іншого – створити на селі прошарок заможних селян – фермерів та долучити село до ринкових відносин. Крім того, це дозволило б сформувати міцну опору самодержавства в суспільстві як серед поміщиків, так і серед заможних господарів на селі.

Для полегшення придбання землі було створено Селянський поземельний банк.

Усна історія

Із селянського рукопису Василя Рубеля:

«Ділили землю на отруби так. Однодушцям давали отруби зараз кругом слободи, бо це бідні, а тому зручніш буде найнять тощо, коли близько земля. Двохдушцям далі; трьох іще далі. І так по порядку. Тоді-то і заворушилися один проти другого хлібороби, особливо зажита частина, – відділяють синів на отруби, строять хати, землянки, сараї, аж курява гуде...

Скоро після наділу отрубів, таки ж по ініціативі того ж Столипіна, було вирішено урядом для підняття сільського хазяйства всім желаючим хліборобам дати довгострочні кредити. А щоб не думали, читач, що це видумка, я в доказ цього приведу документ, на яких (і кому) умовах кредит видавали...

“Цим оголошується, що вам (будь-кому) дозволена безвідсоткова позичка в сумі 300 рублів на (вогнетривкі) будівництва (будівлі) з тією умовою, щоб означена позичка була витрачена Вами виключно на ту необхідність, на яку вона призначена, і щоб по закінченню трьох років протягом десяти років була повернута терміновими в рівних частинах щорічними внесками по 30 руб. на рік, починаючи з 1 січня 1917 р., тобто щоб до 1 січня 1927 р. поповнена цілком”.

От і вся церемонія, щоб одержать на 10 років розстрочки 300 кар. (у той час це були величезні гроші). В 1913 р. ці гроші хто хотів, той і получав».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 63, 394–395.

1. З якою метою уряд Столипіна дозволив селянам брати позику в Селянському поземельному банку?
2. Чим, на вашу думку, можна пояснити спрощену систему отримання кредитів селянами?
3. Поміркуйте, чи всі селяни використовували позику за призначенням.
4. Чи ризикував уряд Столипіна, вводячи в дію таку систему кредитів? Чому?

Селяни одержали у своє розпорядження удільні й казенні землі та значні кошти для викупу поміщицьких земель. На пільгових умовах банк продавав селянам землю, надаючи їм відповідні кредити. Заможні селяни-позичальники могли своєчасно розраховуватися по кредитах. Середні й бідні господарі такої можливості практично не мали і часто опинялися в кабальній залежності від банку.

*Зустріч П. Столипіна
з селянами*

Значна кількість селян з недоволюю сприйняла руйнування звичного укладу життя, оскільки аграрна реформа несла немалі ризики. Наприклад, традиційне черезсмузжя давало можливість селянам періодично змінювати земельні наділи, що зменшувало залежність господарств від ґрунтових та кліматичних умов. Крім того, для багатьох селян вихід на хутір означав неминуче розорення, оскільки землі за селом часто були доволі низької якості, а господар залишався сам на сам зі своїми проблемами, не маючи звичної підтримки від общини.

У результаті до початку 1917 р. в імперії було утворено лише 10,5 % господарств, побудованих на засадах особистої власності.

П. Столипіну вдалося розпочати руйнацію селянської общини, відкрити шлях до запровадження ринкових відносин на селі, але не вдалося створити значний прошарок «міцних господарів».

2. Реформа П. Столипіна в Україні

В Україні общинне землеволодіння не набуло такого поширення, як в інших регіонах імперії. Селянські громади були слабкими, індивідуальне господарство переважало над общинним. Протягом 1907–1911 рр. в Україні зі складу общини виійшли 226 тис. селянських господарств.

Столипінська реформа сприяла застосуванню машин в господарствах заможних селян та поміщиків, що привело до підвищення врожайності та товарності зернових. Щорічно з України вивозилося 250–300 млн пудів, що становило понад 40 % російського експорту зернових.

У тих губерніях, де українські селяни не виявляли бажання виходити з общини, урядовці насильницьким шляхом насаджували селянські отруби та хуторські господарства. При цьому не враховувалися ні особливості регіону, ні селянські традиції. Так, у квітні 1910 р. на Чернігівщині у с. Безуглівка Городнянського повіту сільський сход не дав дозволу на вихід дев'яти заможних селян з общини. Землемір і урядник не змогли переконати селян. Почався бунт, який був придушений лише за допомогою зброї. Повсюди за відмову підкорятися розпорядженням землемірів селян арештовували або виселяли з губернії.

Селянські скарги не давали результатів. Відомими прикладами насильницьких дій влади були події в селах Собаківка та

Свинарка Уманського повіту Київської губернії. Саме уманські урядовці, виконуючи указ царя, домоглися найбільшого результату за кількістю новостворених відрубів та хуторів серед повітів європейської частини імперії. Місцева адміністрація розглядала столипінський землеустрій як єдиний шлях підвищення ефективності сільськогосподарства.

*Хата
селянина-переселенця*

1. Що ви бачите на картині?
2. Що слугувало причиною переселення?

Більшість новоутворених селянських господарств були бідняцькими і мали у своєму розпорядженні від 1 до 3 десятин землі. Під час розподілу общинної землі чинилося багато несправедливостей. Кращі землі відводилися заможним селянам. Відсутність достатньої кількості землі, її низька якість та неможливість використання техніки робили основну масу селянських господарств збитковими. Це змушувало селян продавати власні земельні наділи. Опинившись без землі, основна маса селян-бідняків ставали найманими робітниками. Вони працювали в господарствах поміщиків, заможних селян або подавалися до міста у пошуках роботи.

Переважаюча більшість селян, яка скористалася послугами Селянського банку, не змогла своєчасно сплатити борги по кредитах і втрачала землю, що перебувала під заставою. У 1910 р. в Україні було понад 21 тис. таких селян-банкрутів.

Власниками землі за роки реформи змогли стати лише 8 % селян, які володіли 15 % общинної землі. Поміщиків аграрна реформа практично не зачепила. Перед Першою світовою війною в їхніх руках залишалося понад 10 млн десятин землі.

3. Переселенський рух

Важливою складовою столипінської аграрної реформи була політика масового переселення селян на неосвоєні землі східних губерній. Вона мала організований характер і повинна була сприяти господарському освоєнню Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу.

Уряд утворив Переселенське управління, яке направляло в губернії та повіти відомості про наявність незаселених східних земель і їхню придатність до освоєння. Після ознайомлення селян з даними управління переселенців організовано відправляти на Схід, надаючи їм пільги на переїзд залізницею. Ділянки казенних земель переселенцям надавалися безкоштовно. Для

розробки важкоосвоюваних земель селянин міг отримати від держави позику до 300 рублів. Більше половини переселенців з України переїхали до Томської та Акмолинської губерній. Особливо багато селян виїжджало з Полтавської та Чернігівської губерній. Загалом до 1914 р. з українських губерній виїхало майже 1,5 млн селян.

Переселенці відразу зіткнулися із серйозними труднощами. Серед селян переважали бідняки, які не мали відповідного реманенту для обробки ділянок цілинних та перелогових земель. Вони змушені були орендувати у місцевих багатіїв вже оброблену землю або ставали наймитами.

Незвичні природні умови життя, відсутність реальної допомоги, ошуканство з боку місцевих урядовців та висока смертність серед переселенців змусили кожного четвертого українського селянина повернутися додому.

Окрім аграрної реформи, Столипін у перспективі мав наміри удосконалити національну політику, місцеве самоуправління, суди та систему освіти. Він вважав, що клас фермерів не може з'явитися без відповідних сільськогосподарських знань. Почалося запровадження загальної початкової (чотирикласної) безкоштовної освіти. Програма розраховувалася на 10 років, але через брак часу і коштів не була реалізована повною мірою.

Аграрна реформа сприяла закріпленню наділів общинної землі у приватній власності селян, ширшому застосуванню машин, розвитку ринкових відносин на селі та формуванню численного прошарку заможних селян.

Найбільшого поширення вона набула в Україні, де суттєво зросла кількість індивідуальних селянських господарств. Разом з тим вона не змогла розв'язати проблем, існуючих в аграрному секторі.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть, як ви розумієте термін «відруб».
2. Покажіть на карті основні місця переселення українських селян під час здійснення столипінської реформи.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Поясніть, чому П. Столипін почав реформувати Росію саме з аграрного сектору. Чи могла аграрна реформа мати повну підтримку в суспільстві?
2. Чи можна вважати, що реформа П. Столипіна задумувалася як альтернатива революції? Відповідь обґрунтуйте.

Висловіть власне судження

1. Чому уряд надавав перевагу хуторському господарству замість відрубного?
2. Вважається, що столипінська реформа мала найбільший вплив на Україні. Поясніть причини цього явища.

Працюємо з текстом

Серед істориків існують різні, в тому числі й діаметрально протилежні, думки щодо реформ П. Столипіна. Прочитайте уривки з джерел та висловіть власну обґрунтовану точку зору.

1. «З метою попередження нового підйому революційної хвилі уряд почав створювати собі опору на селі в особі куркульства».

Кондуфор Ю., Котов В. *Історія СРСР*. – К., 1987. – С. 173.

2. «Реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства».

Історія України: Навчальний посібник / Під ред. В. Смолія. – К.: Альтернативи, 2002. – С. 161.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли цар Микола II підписав закон про реформування земельних відносин?

А. 1906 р.   **В.** 1908 р.
Б. 1909 р.   **Г.** 1910 р.

Терміни, поняття

2. Яке поняття відповідає визначенню: «Земельна ділянка за межами села, яку селянин-общинник отримував у приватну власність під час столипінської реформи, – це...»?

А. Хутір.   **В.** Присадибна ділянка.
Б. Відруб.   **Г.** Лісні угіддя.

Послідовність

3. Установіть послідовність подій, які мали місце в 1901–1910 рр.

А. Прийняття закону про реформування аграрних відносин.
Б. Призначення П. Столипіна міністром внутрішніх справ та головою Ради міністрів Росії.
В. Убивство П. Столипіна.
Г. Згорання аграрної реформи в імперії.

Відповідність

4. Установіть відповідність між датами та подіями, які відбувалися в означений час.

А. Посуха, що спричинила неврожай зернових.	1. 1906 р.
Б. Початок аграрної реформи.	2. 1901 р.
В. Прийняття закону про реформування земельних відносин.	3. 1911 р.
Г. Убивство П. Столипіна.	4. 1910 р.
	5. 1907 р.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, спираючись на знання з історії, що мав на увазі П. Столипін, коли за декілька місяців до загибелі сказав царю Миколі II: «Я за п'ять років вивчив революцію і знаю, що тепер вона розбита моїми зусиллями і можна буде ще п'ять років протриматися. А що буде далі, залежить від цих років». Дайте розгорнуту відповідь.

7

Передвоєнне економічне піднесення. Суперечливі процеси соціального життя

Пригадайте!

1. Які особливості були характерні для розвитку промисловості Росії в період модернізації кінця XIX – початку XX ст.?
2. Чим пояснювалася нерівномірність індустріальної модернізації українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій?

Основні терміни і поняття

Спеціалізація; монополізація; концентрація капіталу; синдикати; трести; фінансовий капітал; фінансова олігархія; іпотека.

1. Розвиток промисловості

З кінця 1909 р. Росія переживала нове економічне піднесення. За п'ять років її промислове виробництво виросло наполовину. Країна активно готувалася до війни, підвищився попит на продукцію важкої промисловості. Особливо швидко розвивалися металургія та залізничний транспорт. Ці галузі майже вдвічі збільшили споживання донецького вугілля. Його видобуток досягнув 1,5 млрд пудів і становив 70 % від загальноросійського. У 2–4 рази збільшився обсяг видобутку залізної та марганцевої руд.

Прокатний стан на Юзівському металургійному заводі. 1912 р.

На вугільних і металургійних підприємствах замість парових машин стали використовувати двигуни внутрішнього згоряння та електричні двигуни. На шахтах Донбасу запроваджувалися машини для механічного видобутку та сортування вугілля, на рудниках Криворіжжя – електричні підйомники, на металургійних заводах Катеринослава, Кам'янського та Макіївки – електричні двигуни. Напередодні війни металургійна промисловість України давала 60 % загальноросійського випуску сталі.

Уявіть себе кореспондентом, якому треба написати статтю в дореволюційну та сучасну газети. Чим будуть відрізнятися ці статті?

Проте металургійна галузь у технічному відношенні в декілька разів відставала від передових країн світу – США, Німеччини і Великої Британії. Більшість власників металургійних підприємств неохоче йшли на оновлення застарілого обладнання, оскільки це потребувало значних коштів і суттєво зменшувало прибутки.

Значне зростання обсягів виробництва металу викликало гостру потребу в коксі. Коксове виробництво повністю розміщувалося в Україні.

 Розвиток промисловості сприяв створенню коксохімічної галузі. Перед війною тільки на 1/6 коксових печей існували пристрої для вловлювання побічного продукту виробництва – бензолу (використовувався для виготовлення вибухових речовин). Його кількості вистачало лише на виготовлення 1 % вибухових речовин, яких потребувала воєнна промисловість імперії. Решту доводилося ввозити з-за кордону.

Територією України проходили чотири залізниці (Катерининська, Південна, Південно-Західна та Москва-Київ-Воронеж), які складали майже 80 % української залізничної

Коксові печі. Донецький басейн

Поясніть, чому коксохімічна галузь не знаходила підтримки з боку держави (через брак коштів, через відсутність попиту на продукцію, через недалекоглядність уряду, з інших причин).

мережі. У 1913 р. на неї припадала третина загальноросійських залізничних перевезень.

У передвоєнний період більша частина залізничного транспорту була технічно застарілою або зношеною. Розгортаючи інтенсивне будівництво нових ліній у прикордонних територіях, уряд виділяв незначні кошти на модернізацію існуючих мереж. Знизилися замовлення на нову транспортну техніку, через що Харківський та Луганський паровозобудівні заводи у 1913 р. навіть не досягли рівня виробництва 1905 р.

Сільськогосподарське машинобудування працювало значно ефективніше. Попитом користувалися молотарки, котли, цистерни. Більшість машинобудівних підприємств зосереджувалася в Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях. Перед війною Україна давала більше половини обсягу виробництва сільськогосподарських машин імперії. Проте складної техніки, яка застосовувалася в поміщицьких маєтках, не вистачало і половина її завозилася з-за кордону.

Готуючись до майбутньої війни, царський уряд у 1910 р. прийняв так звану «малу воєнну програму», яка передбачала інтенсивний розвиток суднобудування. За цієї програмою в 1911 р. у Миколаєві було побудовано найбільший суднобудівний завод – Російського акціонерного суднобудівного товариства (Россуд).

Промислове виробництво в Україні зберігало однобічний характер. Перед війною лише кожне сьоме українське підприєм-

ство мало завершений цикл виробництва. Для промислових підприємств, розташованих у центральних регіонах імперії, Україна постачала переважно сировину і напівфабрикати.

Промисловість західноукраїнських земель у передвоєнний період залишалася відсталою. Через відсутність кваліфікованої робочої сили підприємці не інвестували капітал у розвиток місцевої промисловості. У 1910 р. лише кожен шостий з 300 тис. галицьких робітників працював на промислових підприємствах, інші були зайняті в напівкустарних виробництві і промислах. Аналогічна ситуація була на Закарпатті та Буковині. Польські, угорські та румунські поміщики, підтримувані австрійською владою, стримували розвиток місцевої української промисловості. Влада прагнула зберегти західноукраїнський ринок для товарів з центральних районів імперії, а поміщики – використати дешеву робочу силу.

У Східній Галичині розвивалися нафтодобувна, нафтопереробна та деревообробна галузі, на Буковині – лісопильна та деревообробна, на Закарпатті – деревообробна, меблева й хімічна. Вирубка деревини часто велася хижацькими методами і призвела до значного скорочення площі лісів у регіоні.

2. Монополістичні об'єднання

Період передвоєнного економічного піднесення характеризувався швидкою **концентрацією виробництва**. За цим показником Росія зайняла перше місце в світі в основному за рахунок української промисловості. Україна мала 42 підприємства, на кожному з яких працювало понад 1 тис. робітників. На найбільшому – Дніпровському металургійному заводі в Кам'янському – було зайнято понад 10 тис. працівників.

Одночасно йшов процес відновлення та створення нових монополістичних об'єднань. Він супроводжувався зосередженням підприємств різного профілю (видобувних, металургійних, машинобудівних) у руках окремих монополістів. Банки активно фінансували монополістичні об'єднання, переплітаючи власні капітали з капіталами промисловців. Об'єднання промислового і банківського капіталів приводило до **утворення фінансового капіталу**.

Продовжували діяти вже існуючі синдикати. На загально-російського монополіста перетворився «Продамет», до складу якого входили 15 заводів на Півдні. Синдикат «Продвугілля» об'єднав 22 вугледобувні фірми Донбасу. Обидва синдикати диктували ціни на загальноросійському ринку, зменшували обсяги виробництва металу та видобутку вугілля. Як наслідок – російські ціни на вугілля і метал у 1913 р. зросли наполовину і перевищили ціни світового ринку.

У 1910 р. було відновлено діяльність картелю «Союз рафінів», який зосередив 90 % збуту цукру. У Херсонській та Катеринославській губерніях виникли синдикати консервних заводів. Для збуту продукції заводів сільськогосподарського машинобудування Одеси, Олександрівська та Єлисаветграда в 1913 р. утворився синдикат «Урожай».

Домовляючись між собою, монополісти вели жорстку конкурентну боротьбу. У 1913 р. внаслідок угоди між металургійними підприємствами Півдня було створено Металургійне товариство, яке змогло монополізувати 90 % видобутку залізної руди і спричинило розпад відомого синдикату «Продаруд».

У фінансовій сфері домінували близько 50 комерційних банків, які жорстко витісняли провінційні фінансові установи. До 90 % банківських акціонерних капіталів належали іноземцям. Серед відомих промисловців та фінансистів країни були й представники української сім'ї Терещенків.

На західноукраїнських землях концентрація виробництва у нафтовій галузі привела до істотного зменшення кількості діючих підприємств. У 1913 р. 3/4 нафти Галичини видобували 15 підприємств. Їхньому розвитку сприяли німецькі, англійські та французькі фінансові вливання. У нафтовому бізнесі, окрім іноземців, відомими підприємцями були українські сім'ї Іванчуків, Терлецьких.

У деревообробній промисловості домінував австрійський капітал. На Галичині діяли філіали Австро-Угорського державного банку, в економіці Буковини значну роль відігравав імперський банк «Вінер банк ферейн».

3. Розвиток сільського господарства

Сільське господарство України посідало важливе місце в економіці імперії. Його провідною галуззю було зернове виробництво, а основними культурами – пшениця, ячмінь, овес та жито.

Виробництво хлібних культур (у млн пудів)

Регіони	У середньому за 1898–1902 рр.	У середньому за 1909–1913 рр.
Правобережжя	260	306
Лівобережжя	215	293
Південь	300	471
Україна (в цілому)	775	1070

Порівняйте та проаналізуйте динаміку виробництва основних хлібних культур в Україні. Зробіть висновки.

Перед війною зернове виробництво було спрямоване на збільшення обсягів товарних культур – пшениці та ячменю – з їхнім подальшим постачанням на експорт. На цьому спеціалізувалися південні губернії. Основними виробниками товарного хліба були поміщики й заможні селяни. Протягом чотирьох передвоєнних років на експорт щорічно постачалося 270 млн пудів українського збіжжя. Україну не даремно називали житницею Європи. Експортувалися також цукор і м'ясо українського виробництва. Але навіть у рік найвищого збору зернових (1913) врожайність була в 2–3 рази нижчою, ніж у розвинених країнах Європи. Сільське господарство, де панувала ручна праця, як і раніше, залишалося відсталим.

Для західноукраїнських земель характерним було існування великих поміщицьких землеволодінь. У Галичині, Буковині і на Закарпатті від 40 до 50 % землі знаходилося в руках польських, австрійських або угорських поміщиків. Значною кількістю земель володіли також понад 40 українських поміщиків. П'ята частина земель належала церкві.

Багато землевласників не змогли пристосуватися до ринкових умов і продавали або здавали свої землі в оренду. Покупцями, як правило, були заможні селяни. Гроші на купівлю землі можна було взяти в кредитних товариствах. На початку XX ст. найбільшим серед них було товариство «Земля». У 1909 р. митрополит А. Шептицький, поміщики М. Василько, Ю. Романчук та ін. заснували акціонерний Земельний іпотечний банк. Він фінансово підтримував кредитні кооперативні спілки.

Кооператив «Народна торгівля» мав представництва по всіх західноукраїнських землях (очолювався К. Левицьким, Р. Сошовським та ін). Його філії скуповували у населення сільськогосподарську продукцію, продавали промислові товари, постачали добрива, сортове насіння, техніку. Паралельно існували каси взаємодопомоги, які займалися дрібним кредитуванням селян. Усього перед війною в Східній Галичині діяло 1300 українських кооперативів, у Північній Буковині – близько 200, декілька – в Закарпатті.

Купівля, продаж та оренда землі посилювали розшарування селянства. Більше половини купленої землі опинилося в руках заможних селян. Бідняки орендували невеликі наділи на дуже не вигідних умовах. Близько 90 % таких селян не мали в господарствах коней.

Праця селян. Поштівка

*Жінка тіпає коноплі.
Картина О. Павленко.
1920 р.*

1. Поміркуйте, про що хотіла розповісти художниця цим сюжетом.

2. Які думки та почуття викликає у вас ілюстрація?

Традиційними видами господарської діяльності селян було землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво. Були поширені ремесла.

Для обробітку ріллі переважна більшість селян використовувала соху та кустарний плуг. Засівали поле з сів – мішка, що висів на плечі. Для збирання врожаю використовували серп і косу. Косили виключно чоловіки, серпами жали як чоловіки, так і жінки.

Садівництво мало в основному присадибний характер. Догляд за садами був справою чоловіків, городництвом займалися жінки.

У домашньому господарстві розводили корів, свиней, птицю. Особливо славилася птахівництвом Чернігівщина, звідки восени птицю вивозили вагонами. Був поширеним індивідуальний випас худоби. За пастухів, як правило, були діти.

Невід'ємною частиною життя кожної селянської сім'ї була обробка конопель і льону, виготовлення з них тканин для одягу та інших потреб. Жінки пряли пряжу на веретені й прядці, пізніше – на ткацьких верстатах.

На території Чернігівського та Волинського Полісся було поширене гутництво – виробництво скла.

Як правило, гутники працювали взимку після закінчення польових робіт. Це була сімейна справа, де рідко користувалися найманою робочою силою. Скляний посуд був популярний в основному серед поміщиків, чиновників, купецтва, духовенства та аптекарів. Віконне ж скло мало широке коло споживачів, як у місті, так і на селі.

На початку ХХ ст. кількість сільських гут почала скорочуватися. Не в змозі конкурувати з підприємствами, промисли та ремесла почали занепадати.

У Закарпатті й Галичині займалися вівчарством. З вовни снували пряжу, ткали сукно.

З роду в рід передавалась майстерність виготовлення бринзи та сиру.

Мовне джерело

Письменник М. Коцюбинський так описує процес виготовлення сиру:

«Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився вівчар. Він його уже заправив. Молоко уже гусне, але йому ще не пора. Вівчар по лікоть занурює в нього голі руки і так застигає над молоком. Тільки по легкому рухові жил на руках вівчара помітно, що на споді в посуді відбувається щось. Руки оживають потроху, щось плещуть, бігають та гладять щось усередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сировинне тіло, що якимось чудом народилося».

Наука і культура: Україна: Щорічник /

Редкол.: О. Сергієнко (головн. ред.) та ін. – К.: Т-во «Знання», 1966. – С. 105.

Виготовлення сиру

1. З якими почуттями описує письменник процес виготовлення сиру?
2. Як, на вашу думку, ставився автор до людей праці?

4. Соціальна структура і умови життя населення

У 1913 р. чисельність населення України (в сучасних кордонах) становила 35,2 млн. Значна частина його проживала в багатонаціональних містах. Наприклад, у промислових містах Донбасу українців налічувалося від 5 до 10 %.

Урбанізація, концентрація виробництва та капіталу сприяли суттєвому зростанню робітничого класу. За 1910–1913 рр. на Півдні та Сході України кількість промислового пролетаріату виросла майже на чверть і становила 2,5 млн осіб. За рівнем концентрації робітників перше місце займала Катеринославська губернія. Напередодні війни питома вага українців відчутно збільшилася у харчовій, металургійній та машинобудівній галузях.

У сільському господарстві українські робітники переважали.

Робочий день на промислових підприємствах тривав від 9,5 до 11,5 години. З метою збільшення прибутків власники намагалися подовжувати час роботи, скорочувати кількість змін, знижувати розцінки на кінцеву продукцію, застосовувати систему наднормових робіт.

Умови праці часто призводили до травматизму та зростання професійних захворювань. Більше за інших страждали шахтарі Донбасу, які працювали у нелюдських умовах. Медична допомога

Вуглекопи в шахті. Донецький басейн

1. Опишіть умови праці шахтарів.
2. Поміркуйте, чому власники копалень не піклувалися про техніку безпеки шахтарів.
3. Які почуття викликає у вас ілюстрація?

на більшості підприємств була відсутня.

На промислових підприємствах Східної Галичини робочий день був найдовшим серед усіх провінцій Австро-Угорщини. У Північній Буковині та на Закарпатті він тривав 16–18 годин.

Заробітна плата західноукраїнських робітників була найнижчою в Австро-Угорщині.

На Буковині вона навіть не покривала витрат на продукти харчування.

Техніка безпеки практично була відсутня. Кількість нещасних випадків у 3–5 разів перевищувала загальноавстрійські показники. Низький рівень матеріального становища сприяв об'єднанню робітників у професійні союзи (профспілки).

3 жовтня 1905 р. вони діяли легально.

Через профспілки робітники добивалися покращання соціальних умов: підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та побуту. Найбільша кількість профспілок була в Катеринославі та Чернігові.

Мешкали робітники на околицях міст у нічліжках та бараках, де не було освітлення, водогону, каналізації.

Нового джерела

«Столи, лавки, нари, підлога, стіни та стеля були вкриті неймовірним шаром бруду... Ніяких пристосувань для зберігання продуктів та посуду... Більшість приміщень не мали кватирок та вентиляції. З 10–11 годин вечора столи зсувалися і перетворювалися на нари. Багато хто спав на підлозі під нарами, укриваючись лахміттям. Сплячих знаходили і в кухні на лавках та на плиті».

Звіт відділу народного здоров'я Київської міської управи за 1909 р. – К., 1911. – С. 28.

1. Як ставилися до такого житла його мешканці та заможні жителі міста?
2. Поміркуйте, чому місто не піклувалося про так звані «міські низи».

Та навіть за таке «житло» бездомним нічим було платити. У теплу погоду вони спали під відкритим небом, а взимку – споруджували собі землянки. Антисанітарія приводила до спа-

Перший у Російській імперії електричний трамвай (Київ)

лахів інфекційних захворювань – холери, тифу, скарлатини. Контроль за санітарним станом міст фактично був відсутній. Лікарні у переважній більшості були платними, що робило недоступними їхні послуги для більшої частини мешканців міст. У цей час тільки почали приділяти увагу міському благоустрою.

Рівень міського благоустрою в містах України на початку ХХ ст.

(загальна кількість міст взята за 100 %)

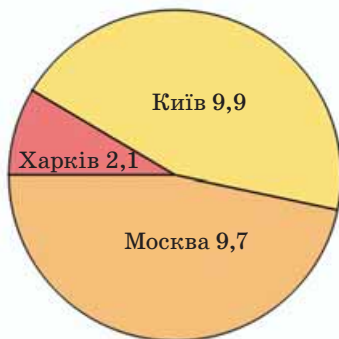
Водогін	Телефон	Трамвай	Каналізація
19 %	18 %	5,5 %	3,5 %

1. Проаналізуйте стан благоустрою міст України на початку ХХ ст.
2. Уявіть себе кореспондентом спочатку тогочасної, а потім сучасної газет, який пише статтю про благоустрій міст на початку ХХ ст. Поміркуйте, чим відрізнялися б ці статті за змістом. Поясніть причини розбіжностей.
3. Дослідіть стан благоустрою вашого населеного пункту на початку ХХ ст., обговоріть результати в класі.

Найвищий рівень благоустрою серед міст України мав Київ. У міський побут поступово входив транспорт. Перед війною у місті працювали трамваї, декілька автобусів, автомобілі та фунікулер.

У 1910 р. у Києві телефоном користувалися 3,5 тис. абонентів. Освітлення здійснювалося керосиновими, газовими та електричними ліхтарями. Розвивалася електрична мережа, зростали обсяги споживання електроенергії.

**Діаграма споживання
електроенергії у 1909 р.
(у млн квт/год).**

☞ 1 кіловат електроенергії коштував 25 коп. До 1917 р. в обігу знаходилася срібна монета вартістю 25 коп., яку називали четвертаком («четвертак» – тобто четверта частина рубля), – це срібна монета, яка знаходилася в обігу. Для працюючої людини це були значні гроші. Письменник А. Чехов у оповіданні «В овраге» писав: «Баби і дівки возять на станцію цеглу, грузять її у вагони й отримують за це по четвертаку на день».

У великих містах існували водогін та каналізація. Звичайно, цими благами цивілізації могли користуватися лише ті, хто проживав у центральній частині міст.

5. Традиції та побут української сім'ї

В українських землях сільське населення становило 81 %. У житті селян велику роль відігравала громада. Вона опікувалася станом та майновими правами селянських господарств, прилучала дитину до громади, займала головне місце у формуванні національних цінностей. Визначальне місце відводилося сім'ї.

Сімейні порядки мали патріархальний характер. Очолювали сім'ю батько, старший син або ж мати (удова). Глава сім'ї опіку-

вався її матеріальним станом, брав участь в основних польових і господарських роботах. Він стежив за дотриманням звичаїв, встановлював сімейні порядки, забезпечував сім'ї належну репутацію. Дружина виховувала дітей, прищеплюючи їм народні традиції.

*Автопортрет художниці
Оксани Павленко*

☞ Трудова діяльність у сім'ї ділилася на «чоловічу» й «жіночу». Існували суто жіночі роботи: лушчіння кукурудзи, валькування хати та ін. Велике значення мала праця жінки в сім'ї та домашньому господарстві. Втручання чоловіка й жінки в справи один одного, як правило, громадською думкою не схвалювалося.

Незважаючи на залежне від чоловіка становище, жінка відігравала у сімейному господарстві та вирішенні справ значну роль і мала визнані права.

Регулювали і забезпечували «жіночі права» звичаї та традиції. У жінки було особисте майно, що складалося з посагу, куди входив і земельний наділ.

1. Згадайте значення терміна «традиція».

2. Поміркуйте, чому українці, особливо в селах, надавали великого значення традиціям.

3. Чи дотримуються певних традицій у вашій сім'ї? Поясніть чому. Яке це має значення для вас?

Усна історія

Із спогадів Денисенко Прасковії, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«У придане мені давали постіль, корову, двоє свиней і троє овечок подарили. Ото мені таке придане давали. Сундук у мене здоровий був. Кровать привезла».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 254.

Посаг не входив у загальносімейне майно і спадкувався по материнській лінії. Жінці належали й гроші, набуті від продажу дрібної худоби, птиці, яєць, городини тощо. Після смерті чоловіка жінка ставала на чолі сім'ї, несучи за неї повну відповідальність.

Покидаючи село, український селянин втрачав більшу частину національних традицій незалежно від того, ставав він у місті робітником чи буржуа. На це впливали як відокремленість сімей, так і наявність традицій інших народів, які складали міське населення. Тільки село консервувало звичаї і побут, які передавалися з покоління в покоління.

Передвоєнне економічне піднесення було коротким, але інтенсивним. Величезні іноземні інвестиції сприяли розбудові важкої промисловості, яка стала базою для цілого ряду потужних монополій. Разом з тим українські землі залишалися аграрно-індустріальними, як і сама Росія, та аграрними, як Австро-Угорська імперія.

Промислове піднесення позначилося на структурі та соціальному становищі суспільства, спричинивши його подальше розшарування. Незважаючи на гостроту соціальних суперечностей, які накладалися на протистояння національного характеру, в обох імперіях українська нація складалася як єдине ціле.

Активізувався процес формування національних цінностей та національного виховання, визначальне місце в якому належало українській сім'ї.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалося передвоєнне економічне піднесення в українських землях?
2. Поясніть, чому більшість українських селян не використовували сільськогосподарський реманент промислового виробництва.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Поясніть, чому за концентрацією виробництва, що включала концентрацію підприємств і робочої сили, Росія перед війною займала перше місце в світі.

2. Як впливали традиції на формування світогляду українців? Підготуйте проект «Роль жінки в українській сім'ї» та обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чому, незважаючи на вигоду від застосування сільськогосподарської техніки, значна її частина ввозилася з-за кордону, а не вироблялася в Україні?
2. Поміркуйте, чому 80 % українців проживали саме в сільській місцевості.

Працюємо з текстом

Проаналізуйте текст, який характеризує розвиток України в період економічного підйому. Спираючись на знання з історії, висловіть власні судження.

«Хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності України і справляв приголомшуюче враження, він приховував однобічний, незрівноважений характер цього розвитку».

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992. – С. 238.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли офіційно була дозволена діяльність профспілкових організацій?
А. 1907 р.   Б. 1909 р.   В. 1905 р.   Г. 1910 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Добровільне об'єднання осіб для участі у виробничій або споживчій діяльності на основі пайової (спільної) власності – це...»?
А. Підприємство.   В. Монополія.
Б. Кооператив.   Г. Концесія.

Послідовність

3. Установіть послідовність подій, які мали місце в 1910–1913 рр.
А. Створення Земельного іпотечного банку в Галичині.
Б. Прийняття урядом «малої воєнної програми».
В. Утворення синдикату «Урожай».
Г. Початок легальної діяльності профспілок.

Відповідність

4. Установіть відповідність між питомою вагою українських галузей виробництва у загальноросійських обсягах у 1910–1913 рр.
А. Коксове виробництво.	1. 40 %.
Б. Виробництво сталі.	2. 80 %.
В. Виробництво цукру.	3. 75 %.
Г. Виробництво зерна на експорт.	4. 60 %.
	5. 100 %.

Відкрите запитання

5. Підтвердіть чи спростуйте думку, що Україна на початку XX ст. стала одним з найбільш розвинених регіонів Російської імперії.

8 Основні риси розвитку освіти і науки на початку XX ст. Література

Пригадайте!

1. Що стримувало поширення освіти на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.?
2. Які основні риси характеризували розвиток української науки у другій половині XIX ст.?

Основні терміни і поняття

Модернізація; національна культура; неписьменність; полонізація; русифікація; асиміляція.

1. Освіта

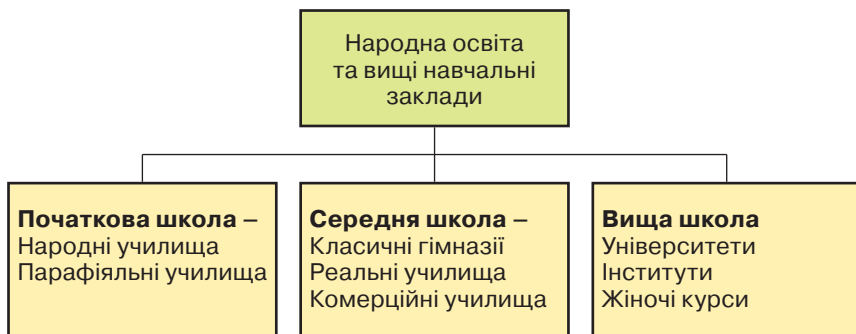
Період економічного піднесення позначився на розвиткові освіти й культури. Історик І. Лисяк-Рудницький вважав початок XX ст. «добом безперервного і всестороннього українського підйому». Він характеризувався формуванням української інтелігенції, зближенням її представників з робітниками та селянами, посиленням культурних зв'язків між західно- та східноукраїнськими землями.

За Всеросійським переписом населення 1897 р. лише 19,8 % українців були письменними. В імперії існувала триступенева система освіти: початкова, середня й вища.

Структура системи народної освіти в Росії (до 1917 р.)

Початкова освіта знаходилася у занедбаному стані. У підросійській Україні налічувалося 16,8 тис. початкових шкіл, але поза школою залишалося понад 70 % дітей. Майже половину народних училищ утримували земства, церковнопарафіяльні школи – переважно церква. Через матеріальні труднощі більшість дітей робітників і селян вибувала з однокласних початкових шкіл.

Усна історія

Із спогадів Бобровни Марії, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«У школу я мало ходила, дітей гляділа. Помогала. Тоді мало хто вчився. А більше дома трудилися, щоб було чим жить. В мене ж брат старший був, невістка, у невістки діти, і я було дітей глядію, племінників».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 274.

Із спогадів Лебедева Дмитра, с. Ольховка Лутугінського району Луганської області:

«Закінчив я три класи і калідор. Що це значить? А от що. У нас у селищі була початкова школа, така одноповерхова. Калідор довгий. У кожному класі була печка, яку топили вуглем. Привозили з шахти Врубівка. Ми були бідні. Як закінчив я, значить, три класи, так батько сказав, що треба сім'ї помагати. Взяли мене на роботу в школу, топить печки. Топлю я і потихеньку слухаю, що там у класі, якщо, канешно, двері відчинені. Отак і вийшло, що закінчив я "три класи і калідор"».

Записано в 1970 р. одним з авторів цього підручника.

*Наука.
Картина В. Касіяна*

«Грамотні! Чому не пишете?». Поштівка

У кінці XIX ст. Росія витрачала на освіту 2 % бюджету (21 коп. на особу), в той час як Австрія – 2,8 % бюджету (64 коп.), Франція – 6,4 % (2 руб. 11 коп.), а Велика Британія – 10 % бюджету (2 руб. 84 коп.).

1. Поаналізуйте та прокоментуйте наведені цифри.

Індустріальна модернізація вимагала освічених працівників. Напередодні війни відсоток грамотного населення в Україні зріс, в той час як у провідних країнах Західної Європи практично все населення було грамотним.

Питома вага грамотних серед українського населення віком від 9 до 49 років (у %)

Рік	Чоловіки і жінки	Чоловіки	Жінки
1914	27,9	41,7	14,0

Середні навчальні заклади знаходилися на більш високому рівні розвитку. У гімназіях почали більше уваги приділяти вивченню математики та природничих наук. Була створена мережа комерційних училищ, де могли навчатися юнаки і дівчата. Збільшилася кількість приватних шкіл.

Значно швидше, ніж раніше, розвивалася жіноча середня освіта. На початку століття існували десятки державних та приватних жіночих гімназій.

У Києві з 1900 до 1913 р. кількість чоловічих, жіночих гімназій та прогімназій (неповна гімназія з чотирьох- або шестикласним курсом) збільшилася з 12 до 35, а кількість учнів у них – з 5,6 до 11,9 тис. Серед них була й відома гімназія Галагана, який опікувався талановитими українськими дітьми. Приріст навчальних закладів у місті відбувся в основному завдяки збільшенню числа приватних жіночих гімназій. Навчання у приватних чоловічих та жіночих гімназіях коштувало від 100 до 280 рублів (з пансіоном – до 400 руб.).

Вихованки однієї з київських приватних шкіл під час занять

Дитячий садок

учительські інститути та різноманітні курси. У Києві було відкрито Жіночий фребелівський педагогічний інститут (названий на честь німцького педагога, теоретика дошкільного виховання Фрідріха Фребеля), де готували виховательок дитячих садків.

У західноукраїнських містах діяли початкові й середні школи, у яких викладання відбувалося польською і німецькою мовами. У сільській місцевості існували школи при окремих монастирях. З 1874 р. середнім навчальним закладам було дозволено викладати українською мовою. Але на початку ХХ ст. таких закладів у Галичині було всього 6, на Буковині – 2, у Закарпатті – жодного. Домінували польська та німецька мови.

Швидкий розвиток промисловості зумовив інтенсивну підготовку кваліфікованих технічних кадрів. Вищі навчальні заклади за рівнем викладання відповідали європейським вимогам. Харківський технологічний інститут, Київський політехнічний інститут, Катеринославське вище гірниче училище готували інженерів для гірничої і металургійної промисловості. Викладання у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеса) університетах проводилося російською мовою.

Зростала кількість професійних шкіл. Підготовку майбутніх кадрів здійснювали нижчі та середні технічні школи. Наприклад, Київська нижча реміснича школа готувала слюсарів, столярів, електромонтажників. Працювали училища, які готували шоферів, залізничників, друкарів та представників інших робітничих професій. Існували й жіночі ремісничі класи та училища. У всіх освітніх закладах навчання велося російською мовою.

У Києві на Андріївському узвозі діяло жіноче професійне училище, яке мало два відділення. Молодше, чотирикласне, давало загальну освіту рівня прогімназії. Трикласне старше відділення складалося з трьох ремісничих класів, у яких вивчалася рукоділля, домоводство та сільськогосподарські роботи: городництво, садівництво та ін. Діяли при ньому й курси рукоділля для дорослих.

Розвиток освіти, особливо на селі, потребував учительських кадрів. Учителів готували університети,

Київські вищі жіночі курси мали історико-філософське, фізико-математичне, юридичне, економіко-комерційне відділення. Їхні навчальні плани відповідали університетським програмам, а викладачами були професори університету. Утримувалися курси за рахунок плати за навчання. У 1907 р. при вищих курсах було створено медичне відділення, яке згодом перетворилося на медичний інститут. Після революції 1905–1907 рр. до навчання в університетах і деяких інститутах уперше були допущені жінки.

У західному регіоні значну роль у підготовці технічних кадрів відігравав Львівський політехнічний інститут, у Львівському університеті було відкрито кафедру історії, де навчання велося українською мовою (її очолив М. Грушевський), та кафедру української літератури на чолі з К. Студинським.

Освіту поширювали культурно-просвітницькі товариства та організації. Активно діяли одне з найстаріших в Україні Київське товариство грамотності, Товариство сприяння початковій освіті, Фребелівське педагогічне товариство, «Просвіта» та різні студентські товариства.

На західноукраїнських землях «Просвіта» мала 78 філій і охоплювала понад 100 тис. осіб. Опікувалося руське педагогічне товариство розвитком початкової, середньої та вищої школи. Воно видавало дитячу літературу, надавало матеріальну допомогу учням і студентам.

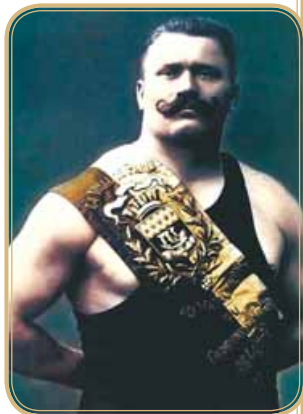
Виникли спортивні товариства та союзи з різних видів спорту, які поширювали фізичну культуру серед населення. Особливо розвивалися види спорту, які мали давні народні традиції. Великою популярністю користувалися змагання гирьовиків та борців. Легендарної слави набув уродженець села Красенівка (сучасна Черкаська обл.) неодноразовий чемпіон світу борець **Іван Піддубний**. За

Курсистка. Картина М. Ярошенка

1. Які риси характеру дівчини намагався передати художник?

2. Спираючись на знання з історії, напишіть міні-есе «Доля курсистки на початку XX ст.».

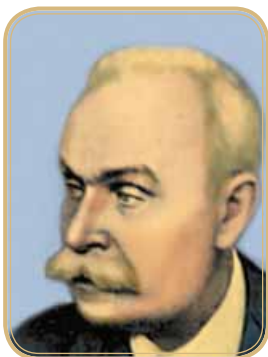
Іван Піддубний

Кирило Трильовський

Євген Патон

Ігор Сікорський

40 років виступів в Росії і країнах Європи він зазнав тільки однієї поразки.

Виникали атлетичні й гімнастичні товариства, класи для молоді, у яких дозволялося тимчасово тренуватися робітникам та службовцям.

На західноукраїнських землях фізичним вихованням опікувалася національна фізкультурно-спортивна організація «Сокіл», перший осередок якої був організований на Тернопільщині.

Серед селянства особливою популярністю користувалася спортивно-протипожежно-фізкультурна організація «Січ», заснована на початку століття у Снятинському повіті К. Трильовським.

2. Розвиток науки

На початку ХХ ст. особливо помітних успіхів було досягнуто в математиці, фізиці, природничих та технічних науках. Центром вітчизняної науки був Київ. У Київському університеті математик Д. Граве створив наукову школу в галузі алгебри (відділ теорії груп), до якої належали **Н. Чеботарьов, О. Шмідт, Б. Делоне**. У політехнічному інституті плідно працював математик **Г. Пфейффер**, у галузі теоретичної і практичної механіки – фізики **Г. Суслів** та його учень **П. Воронень**. Проектуванням мостів займався **С. Патон**, його розбірні залізні мости знайшли широке застосування в армії.

У 1909 р. у Києві виникло Товариство повітроплавання. 23 травня (5 червня) 1910 р. на Сирецькому іподромі відбувся перший в Росії політ аероплана вітчизняної конструкції. Створив і пілотував цей апарат професор А. Кудашев. Загалом протягом 1909–1912 рр. Товариством було сконструйовано близько 30 дослідних типів літаків. Значний внесок у розвиток вітчизняного повітроплавання зробили **А. Кудашев, Ф. Андерс, І. Сікорський, П. Нестеров**.

Так, зокрема, випускник Київсько-го політехнічного інституту І. Сікорський створив перший у світі багатомоторний літак «Ілля Муромець». Видатний конструктор Ф. Андерс побудував перший цивільний дирижабль. У 1910 р. в небі над Києвом уперше пролетів член Одеського аеро-клубу С. Уточкін.

Через три роки П. Нестеров виконав знамениту «мертву петлю», а згодом здійснив переліт Київ–Одеса–Київ, під час якого встановив рекорди швидкості, дальності та тривалості польотів. Напередодні війни за проектом Д. Григоровича було побудовано двомісний гідролітак, який на той час вважався кращим у світі.

Українські вчені зробили значний внесок у розвиток медичних наук. Велику славу мала школа терапевтів, створена відомими вченими-клініцистами М. Стражеско і В. Образцовим. Видатний епідеміолог Д. Заболотний з метою вивчення таких інфекційних захворювань, як чума, холера, віспа відвідав Індію, Китай, Персію, Марокко та інші країни. Під час дослідів він прищепив собі смертельно небезпечний вірус чуми. Нагородами в Парижі і Лондоні були відзначені праці в галузі медицини професора Харківського університету В. Данилевського.

Ученим зі світовим ім'ям був помолог Л. Смирненко. Любов до природи та рідного краю визначили його життєвий шлях.

У с. Млієві Черкаського повіту Київської губернії Л. Смирненко заклад сад, який став одним з найкращих у світі. Його колекція налічувала понад 3 тис. рослин. Завдяки Л. Смирненку з'явилася нова галузь сільськогосподарського виробництва – промислове садівництво. Його відкриття носили практичний характер і не втратили актуальності до цього часу.

Успішно розвивалися суспільні науки. Видатним представником історичної науки був М. Грушевський, праці якого набули широкого суспільного звучання. Вагомий внесок у розвиток

Польоти С. Уточкіна

*Плакат із зображенням
Петра Нестерова*

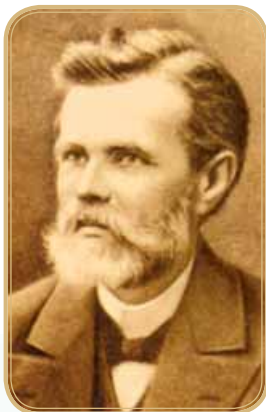

Вікентій Хвойка

Борис Грінченко

Іван Нечуй-Левицький

української археології зробив київський вчений, дослідник давніх культур на території нашої країни **В. Хвойка**.

На початку ХХ ст. з'явилися праці в галузі української лексикографії. У 1907–1909 рр. **Б. Грінченко** видав «Словник української мови», який отримав премію Петербурзької академії наук.

У 1907 р. у Києві засновано Українське наукове товариство, основною метою якого було сприяння науковим дослідженням та популяризації різних галузей знань.

Товариство мало 3 секції: історичну, філологічну, природничо-технічну та 3 комісії – статистично-економічну, етнографічну і мовну. На сторінках його друкованого органу «Записки Українського наукового товариства» виходили наукові праці провідних вчених.

У Львові в 1893 р. було створено Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке мало історико-філософську, філологічну та математико-природничо-медичну секції. З 1897 по 1913 р. його очолював М. Грушевський.

3. Література

Бурхливі події кінця ХІХ – початку ХХ ст. наклали відбиток на розвиток української літератури. Поряд з пануючим напрямом – реалізмом набував поширення модернізм.

Яскравими представниками реалізму були письменники **Іван Нечуй-Левицький**, **Панас Мирний**, **Іван Франко**, **Марко Вовчок**. У центрі їхньої творчості постала проблема взаємин людини і середовища. Провідною темою багатьох творів стало зображення безправного становища селян та зростання їхньої національної свідомості.

Візитною карткою старійшини української літератури Івана Нечуй-Левицького (1838–1918) стала повість «Кайдашева сім'я», яку по праву називали енциклопе-

дією народознавства. На прикладі життя однієї родини письменник майстерно змалював цілу епоху, розкривши зіткнення інтересів людини і суспільства. Ця ідея знайшла талановите продовження в повісті «Микола Джеря». Твори написано чудовою народною мовою, яка допомагала письменнику розкривати багатобарвність душі українського народу. Проблема народності в творчості письменника перегукувалася із провідними європейськими літературними тенденціями.

Неперевершеним майстром прози був Панас Мирний (справжнє ім'я – Панас Рудченко (1849–1920)). Широке визнання йому приніс роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», у якому автор талановито змалював панораму життя українського села протягом 150 років.

Це був перший в українській літературі соціально-психологічний роман, у якому життя і боротьба українського селянства подавали через розкриття психології головного героя, його успіхи й падіння. Масштабність, глибокий психологізм, філософські роздуми допомогли митцю створити новий тип епічного твору, якого ще не знала українська література.

Геніальний письменник і мислитель Іван Франко (1856–1916) займає особливе місце в українській літературі. «Іван Франко – це розум і серце нашого народу. Це боротьба, мука і передчуття щастя України. України і людності», – писав про нього Максим Рильський.

Однією з провідних у творчості Франка була тема народу, його історичного покликання, минулого і майбутнього, місця в колі інших народів. Особливо могутньо тема народності прозвучала в поемі «Мойсей».

Найбільшою цінністю на землі митець вважав людину – носія духу. Він першим в українській і одним з перших в європейській літературі став розробляти тему праці, стверджуючи, що єдиним чинником, здатним творити і вдосконалювати людську душу, є труд.

Твори І. Франка мають світову славу, а його літературна спадщина здобула загальне визнання. Під егідою ЮНЕСКО відзначалися 130- та 150-літній ювілеї від його дня народження.

Мовою джерела

У своїй промові на Міжнародному симпозиумі «Іван Франко і світова культура» в 1986 р. представник ЮНЕСКО сказав:

«Ніколи не чекав, що людина за своє життя може стільки написати. Коли до нас почали зносити томи Івана Франка, я думав, що їм кінець не буде. П'ятдесят томів. Україна може перед усім світом пишатися такою геніальною людиною». До цього варто додати, що за радянських часів

багато праць І. Франка не змогли побачити світ. Вони були надруковані пізніше і склали ще декілька томів».

Українська мова і література. – К., 2006. – № 6. – С. 3.

На початку ХХ ст. з'являються модерністські твори, які змінили українську літературу. Стрімко поширювалися нові стилі – імпресіонізм, експресіонізм, символізм, декадентство. Велику увагу прозаїки-модерністи приділяли проблемам особистості. Новаторство особливо яскраво виявилось в творах **М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника**.

Талановитим представником імпресіонізму був Михайло Коцюбинський (1864–1913). Образність та тонкий психологізм дозволяли письменнику зображати факти щоденного життя через переживання окремої людини. Зіставлення уявного й реального світу героїв допомагало зрозуміти їхні пошуки гармонії – складової повноти людського існування. За жанром письменник часто визначав свої твори як акварель, етюд, образок. Різні значення мали й назви творів. У повісті «Фата моргана» («Fata morgana») головною дійовою особою була земля. Вона відчувала, як людина, з'являлася і зникала, як марево, даруючи і забираючи мрію в селян.

Відвідини Гуцульщини надихнули письменника на створення поетичної повісті «Тіні забутих предків», яка стала прикладом оновленого романтизму. У творах майстра домінували оптимізм, поєднання краси людини і природи, закоханість у життя. В українській літературі М. Коцюбинський започаткував теми масової людини та міщанства, які активно розроблялися письменниками ХХ ст.

Серед молодих прозаїків того часу привертали увагу твори Ольги Кобилянської (1863–1942), яку С. Єфремов вважав символісткою. У своїх творах письменниця розробляла образ нової жінки, що прагнула досягти духовних висот нового життя. У творі «Земля» вона зуміла через тему землі показати драму духовності, де людяність протистояла аморальності. О. Кобилянська збагатила українську літературу новою формою психологічної повісті, яка прийшла на зміну традиційній повісті-хроніці.

Василь Стефаник (1871–1936) – талановитий новеліст, ім'я якого стоїть в одному ряду із світовими представниками цього жанру. Захоплюючись його манерою письма, Леся Українка зауважила, що він «двома – трьома швидкими штрихами надзвичайно яскраво зображує нам цілі драми». Самопізнання, розкриття психології душі на прикладі життя галицьких селян робили його новели визначними літературними подіями. Друга збірка його новел носила символічну назву «Кам'яний хрест». Цією назвою автор хотів наголосити на непосильній, нелюдській праці селян, які несуть тягар власного злиденного життя, як хрест, як фатальну неминучість.

Леся Українка. Портрет І. Труша

1. Відомо, що портрет Лесі Українки – один з найкращих у галереї портретів, створених майстром. Опишіть вигляд письменниці.

2. Які риси характеру, на ваш погляд, найбільше вдалося передати художнику?

3. Що привернуло вашу увагу?

4. Можливо, у вас є власний художній погляд на портрет як витвір мистецтва. Опишіть його.

Широко відомими на той час були поетичні твори Лесі Українки, Олександра Олесь, Миколи Вороного.

Леся Українка (справжнє прізвище – Лариса Косач, 1871–1913) заснувала інтелектуальний напрям в українській літературі. Однією з особливостей її творчості був, за словами самої поетеси, новоромантизм, який поєднував «гармонію ідеалу з життєвою правдою».

Письменниця була талановитою, всебічно обдарованою людиною. Завдяки самоосвіті стала однією з найосвіченіших людей свого часу.

У 19 років написала для молодшої сестри «Стародавню історію східних народів», яка згодом стала підручником для української школи.

У творі «Давня казка» поетеса майстерно розкрила суть людського щастя, проблему служіння народові, роль митця в суспільстві.

Вершиною творчості Лесі Українки стала драма-феєрія «Лісова казка», у якій майстерно змальовує ідеали духовності та краси. Маючи активну громадянську позицію, поетеса стверджувала, що вижити може лише той народ, який має та зберігає високі ідеали.

Олександр Олесь (справжнє прізвище – Олександр Кандиба, 1878–1944) був справжнім, «долею благословенним» українським поетом, який стояв на неоромантичних та символістських позиціях. У 1907 р. вийшла його перша збірка «З журбою радість обнялась». Сучасники казали: «Слухаючи ці поетичні перли, відчуваєш оновлення на ниві української поезії, яке прийшло після довгої посухи».

Враження від подорожі Гуцульщиною поет висловив у драматичній поемі «По дорозі в Казку». Гуцульський колорит, традиції та побут верховинців вразили поета. Він зумів тала-

новито змалювати трагічну суперечність між мрією, духовністю та жорстокістю реального життя гуцулів.

Поет був патріотом і мав міцну віру в українське слово, яке мало стати дієвою зброєю, «мечем» у боротьбі за світле майбутнє.

Мовою джгерела

Висловлювання видатного українського педагога-просвітителя Софії Русової:

«Ні свобода релігійної совісті, ні свобода вживання рідної мови не може бути відтіснена ніякими законами та циркулярами тому, що це така ж потреба людського ества, як необхідність думати та дихати».

Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. – К., 2006. – С. 351.

1. Спробуйте пояснити позицію автора.
2. Чи співпадають погляди С. Русової з вашими? Відповідь аргументуйте.

Представником декадентства був **Микола Вороний** (1871–1938). Він обстоював думку про необхідність модернізації української літератури та її орієнтації на Європу. У 1901 р. поет звернувся до українських письменників з проханням взяти участь у створенні літературного альманаху, у якому всі твори мали бути оригінальними, філософськи спрямованими і змогли б відійти від «грубонатуралістичних, брутальних» тем.

Вороний вважав, що поезія має творитися за законами мистецтва.

Розвиток освіти й науки сприяв формуванню української технічної, учительської та творчої інтелігенції. Практичний характер наукових відкриттів сприяв подальшому розвитку промисловості та сільського господарства.

На зміну видатним майстрам слова, які працювали в стилі традиційного реалізму, приходив модерн з притаманними йому новими формами. Представники обох шкіл спиралися на давні українські художні традиції, які брали початки у фольклорній творчості.

Зростання інтелігенції суттєво вплинуло на формування масової національної свідомості українців.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Чому саме на початку ХХ ст. посилилася увага до середньої та вищої освіти?
2. Яка тема стала головною у творчості видатних українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.?

Питання для обговорення в класі, групі

Проаналізуйте статистичні дані, які характеризують рівень освіти в Києві на кінець XIX ст. Зробіть висновки.

Усього дітей від 7 до 10 років	% грамотних
сім років – 4252	37,5
вісім років – 3761	48,4
дев'ять років – 3688	66,5
десять років – 3803	73,3

Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. – Т. XVI, Київська губернія. – С. 1.
Історія Києва. – К., 1963. – Т. 1. – С. 412.

1. Спираючись на знання з історії, поясніть, чому із збільшенням віку дітей у місті підвищується відсоток грамотних дітей.
2. Поміркуйте, чи збільшився цей відсоток у 1900–1903 рр. Поясніть свою думку.
3. Напишіть есе на тему «Мій улюблений письменник-реаліст» або «Мій улюблений письменник-модерніст». Обговоріть з однокласниками основні аспекти їхньої творчості.

Висловіть власне судження

1. Визначте причини змін, які сталися в культурному житті українського суспільства на початку XX ст.
2. Уявіть, що ви є учасником літературного диспуту, під час якого частина захищає реалізм, а інша – відкидає. Яку позицію займете ви? Чому?

Працюємо з текстом

Прочитайте слова доньки геніального українського математика Юрія Вороного Марії: «Мій дід, батько, його брати та діти – вони були справжні. Бо нас у родині вчили ніколи не думати про багатство, та багатими ми ніколи й не були, не думали навіть і про славу, а тільки про славу України». Дайте відповіді на запитання.

1. Чому багато талановитих українських учених не працювали в Україні? (У них не було умов для реалізації творчих планів? Їх не розуміли в Україні? Вони хотіли розбагатіти?).

2. Чи можна їх вважати українськими вченими?

3. Чи можна вважати об'єктивною оцінку історичних подій та діяльності осіб кінця XIX – початку XX ст. з точки зору сучасної людини, яка живе на початку XXI ст.?

4. Чи згодні ви з висловлюванням, що «кожен думає тільки так, як він думав свого часу!»?

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли під егідою ЮНЕСКО відзначалося 150-річчя з дня народження І. Франка?
А. 2006 р.	В. 1994 р.
Б. 1996 р.	Г. 2004 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Наука про сорти плодових і ягідних рослин – це...»?
А. Помологія.	В. Городництво.
Б. Рослинництво.	Г. Садівництво.

Послідовність

3. Установіть послідовність написання художніх творів видатними українськими письменниками.
А. «Земля».
Б. «З журбою радість обнялась».
В. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».
Г. «Мойсей».

Відповідність

4. Установіть відповідність між діячами та стилями, у яких вони працювали.
А. І. Нечуй-Левицький.	1. Декаданс.
В. Леся Українка.	2. Символізм.
Б. М. Вороний.	3. Реалізм.
Г. О. Кобилянська.	4. Неоромантизм.

Відкрите запитання

5. Відомо, що письменники «старої» (реалістичної) школи не сприймали модернізм та його течії, відмовляючись співпрацювати з представниками «нової» школи, такими, як, наприклад, Панас Мирний і М. Коцюбинський. Поміркуйте, чому два талановитих українських письменники не змогли знайти спільної мови на літературній ниві. Що їх роз'єднувало? Чому?

9

Архітектура і мистецтво

Пригадайте!

1. Які архітектурні стилі кінця XIX ст. вам відомі?
2. Які напрями живопису домінували в XIX ст.?

Основні терміни і поняття

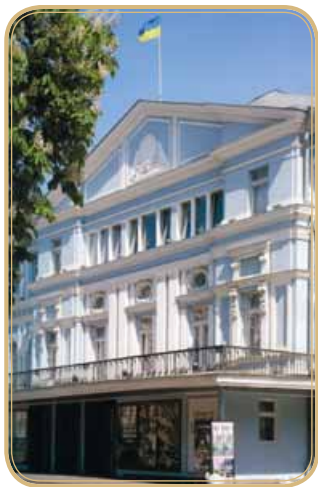
Модерн; еклектика; утилітарність; пейзаж; ірраціоналізм; супрематизм; імпресіонізм; експресіонізм; футуризм; сінематограф.

1. Архітектура

Наприкінці XIX ст. українська архітектура переживала кризу стилю. Урбанізація викликала інтенсивний розвиток міського будівництва в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України. Великі обсяги будівництва приводили до втрати архітектурної єдності міст. Проекти міських споруд часто містили мішанину різних стилів, що приводило до засилля еклектики.

У Львові набули поширення нео-класицизм та «віденське бароко». Вони втілилися у спорудах Галицького сейму (центрального корпусу сучасного університету ім. І. Франка) архітектора І. Гохбергера і Музею етнографії та художніх промислів Ю. Захаревича. У Києві переважало французьке бароко. У цьому стилі було створено Український драматичний театр ім. І. Франка. Помітною в архітектурі Києва була споруда Державного банку по вулиці Інститутській архітекторів О. Вербицького та О. Кобелева.

Одночасно архітектори вели творчий пошук нових форм і засобів виразу власних ідей. Формування національного архітектурного стилю йшло у двох напрямках. Одні намагалися запровадити елементи українського бароко, інші – народної

Будинок театру «Соловцов» (нині Український національний драматичний театр ім. І. Франка)

В. Городецький

дерев'яної архітектури. Пізніше останній архітектурний стиль отримав назву «**український модерн**». Його якісному розвитку сприяли поява бетону, металоконструкцій, нових технологій та засобів механізації.

Видатним архітектором був **В. Городецький**. Він досконало володів архітектурними стилями, що допомогло йому створити в Києві такі шедеври, як костюл Св. Миколая, Караїмська кенаса (нині Будинок актора), Музей українського образотворчого мистецтва. По вулиці Банковій архітектор спорудив оригінальний будинок у стилі модерн, прикрашений скульптурними зображеннями химерних істот, – «Будинок з химерами» (сучасний будинок прийомів Президента України).

Яскравим прикладом будівлі в стилі українського модерну було Полтавське губернське земство (сучасний Полтавський історико-краєзнавчий музей) **В. Кричевського**. Архітектор, живописець, графік, килимар, ілюстратор, мистецтвознавець – такою постає перед нами постать цієї видатної людини. У своїх спорудах митець органічно поєднував конструктивно-монументальні та декоративні елементи.

У Харкові плідно працював архітектор **А. Бекетов**, якому належать проекти будівель Бактеріологічного інституту ім. Л. Пастера, комерційного інституту. Видатним майстром своєї справи був зодчий **А. Бернардацці**, який працював в Одесі та Катеринославі.

«Будинок з химерами»

Костюл Св. Миколая

Караїмська кенаса

Поєднання архітектурних рис національних дерев'яних будівель і українського бароко в камені знайшло вираз у творчості **С. Тимошенка**, який спроектував Історичний архітектурний музей у Кам'янці-Подільському.

Дедалі частіше з'являлися будівлі, які мали суто утилітарну спрямованість. Таким був перший в Україні критий Бессарабський ринок у Києві, створений архітектором **Г. Гаєм** у 1910 р. У цьому оригінальному проєкті модерні конструкції з новітніх матеріалів органічно поєднувалися з національним колоритом.

У Західній Україні стиль модерн був більш відомий як віденський сецесіонізм. У цьому стилі архітектор **І. Левицький** (1851–1918) побудував залізничні вокзали у Львові та Жмеринці.

Зовнішнє оформлення нових споруд та дизайн внутрішніх приміщень потребували творчих зусиль багатьох художників, які привнесли в українську архітектуру мотиви народної творчості.

*Будинок Полтавського
губернського земства*

Бессарабський ринок

2. Живопис

В українському живописі яскраво заявив про себе художник-реаліст **С. Васильківський**.

Його пейзажі «По Дінцю», «Ранок на Дніпрі», «Ранок (Ота-ра в степу)» вирізнялися тонким колоритом і ліризмом. Жанрові полотна «Бій запорожців з татарами», «Козачий табір» сповнені глибокої любові до історичного минулого українського народу.

С. Васильківський видав два альбоми: «З української старовини» та «Мотиви українського орнаменту». У співпраці з М. Самокишем він створив три великі композиції для Полтавського губернського земства, чим зробив вагомий внесок у розвиток українського монументального живопису.

Одним із засновників українського стилю був **Ф. Кричевський**. Найяскравіше його талант виявився в портретному живописі. Визнаний майстер створив низку образів представників української культури: **І. Франка**, **В. Вернадського**, **М. Лисенка** та ін. Його портрети вирізнялися глибиною проникнення

Микола
Пимоненко

в духовний світ людини, точно передавали характери та підкреслювали громадянську позицію визначних людей епохи.

Видатним представником українського реалістичного мистецтва був **М. Пимоненко**. Провідними темами його творчості є зображення української природи та життя й побуту українського села. Герої його картин – прості люди праці зі своїми радощами і печальми. Глибокі знання народного життя допомагали художнику створювати переконливі сюжети та образи. У картині «Рекрути» митець майстерно передав почуття новобранців, яких забирали до армії. Рекрути залишали свої сім'ї без годувальника, прирікаючи їх на напівголодне існування. Змальовані почуття знаходили відгук у серцях багатьох глядачів, були їм близькі й зрозумілі.

Змагання художників-реалістів та модерністів перетворилося у змагання поглядів щодо ставлення до людини та її можливостей. Прихильники нової течії намагалися доторкнутися до людської підсвідомості, де все було невизначено та ірраціонально (невизначено в логічних судженнях). Модерністи були впевнені, що художня творчість має бути ізольованою від будь-якого зовнішнього впливу, у тому числі й від політики.

З появою стилю модерн почався яскравий період у творчості **І. Труша** – видатного

західноукраїнського пейзажиста та портретиста, якого мистецтвознавець М. Голубець назвав «апостолом нової малярської форми». Його пейзажі-імпресії містили те, чого не було в природі, а існувало лише в уяві митця. Художник оповивав свої твори власним настроєм і надихав думкою. Він створив галерею портретів діячів української культури, де справжньою перлиною був портрет Лесі Українки, написаний у 1900 р.

Авторське світосприйняття, виражене пензлем, не зразу знайшло визнання й викликало багато критики в мистецьких колах, але не зупинило художника. На шляху утвердження імпресіонізму І. Труш був першим.

Іван Труш був організатором та активним популяризатором українського мистецтва. У Львові за його активної участі виникли «Товариство прихильників української літератури, науки і шту-

ки», журнали «Будучність» та «Артистичний вісник». У березні 1905 р. він організував першу спільну виставку картин художників Східної і Західної України, яка сприяла утвердженню в українському суспільстві ідеї цілісності та незалежності України.

Талановитим графіком європейського масштабу був **Г. Нарбут**. Його творчий шлях почався в Петербурзі, де в 1907 р. вийшли дві його листівки «Колишня Україна». Він вивчав українське народне мистецтво. Збирав українські килими, вироби зі скла, кераміку, межигірський фаянс тощо. Г. Нарбут був також оформлювачем та ілюстратором книжок. У його творчості своєрідно переплелися риси декоратизму з елементами народного мистецтва.

Григорій Нарбут

3. Музика

На початку ХХ ст. закладаються підвалини національної музики, розширюється мережа музичних училищ, у Києві та Одесі відкриваються консерваторії (1913). Зароджується оперне мистецтво.

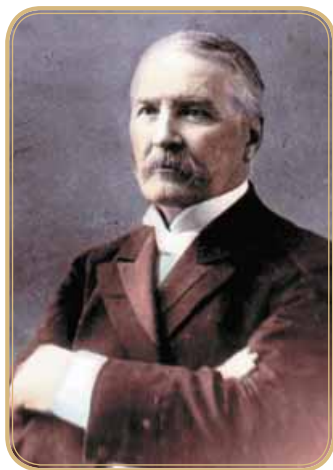
Засновником української класичної музики, яка спиралася на оригінальність і багатство народної творчості, був **Микола Лисенко** (1842–1912) – видатний композитор, піаніст, диригент, фольклорист, педагог, громадський діяч.

У хорах М. Лисенка здобули початкову мистецьку освіту К. Стеценко, П. Демуцький, Я. Яциневич. У 1904 р. він відкрив музично-драматичну школу, де викладали видатні діячі української культури М. Старицький, Є. Липківський, О. Мишуга. Школа сприяла поширенню музичної освіти та формуванню ядра національних професійних музикантів і співаків.

Значною була етнографічна спадщина композитора – записи дум і пісень, які виконував кобзар О. Вересай.

Багато творів композитор створив на слова І. Франка, М. Старицького, Лесі Українки, М. Вороного. Особливе місце в його творчості займали твори на слова Т. Шевченка – «Заповіт», «Гайдамаки», музика до «Кобзаря».

Микола Лисенко

*Учасники першої
вистави опери М. Лисенка
«Різдвяна ніч»*

*Кирило Стеценко та Микола
Лисенко*

Різноманітною була оперна творчість композитора: опера-мініатюра «Ноктюрн», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда». Ним створено перші українські опери для дітей – «Коза Дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна».

Багато уваги Лисенко приділяв громадській діяльності та музичному просвітництву. Влаштовував щорічні шевченківські концерти, був одним з організаторів західно-українського музичного товариства «Боян», головою ради правління «Українського клубу».

Твори М. Лисенка досягли високого рівня досконалості, наближаючи українську музичну культуру до європейської.

Відомим учнем М. Лисенка був **Кирило Стеценко** (1882–1922) – композитор, хоровий диригент, священник. У 1903 р. він закінчив духовну семінарію, здобув музичну освіту. За революційну діяльність у 1907 р. висланий з Києва, викладав співи в школах Донбасу, Київщини та Вінниччини, керував великим робітничим хором. У 1912 р. прийняв сан священника. Написав музику до вистави «Сватання на Гончарівці», опери «Лисичка, Котик і Півник», «Івасик-Телесик». Він створив «Всеношну», «Панахиду» та три літургії. Велику увагу композитор приді-

ляв народнопісенній творчості.

Беззаперечний вплив творчість М. Лисенка мала на музичне життя Галичини. Одним з перших послідовників і популяризаторів Лисенка був **Остап Ніжанківський** – композитор, талановитий диригент та громадський діяч. Він був організатором учнівських хорових гуртків та співацьких товариств, мандруючи з ними по всій Галичині. Першим композитором-професіоналом краю був **Денис Січинський**, який залишив по собі неза-

кінчену оперу «Роксолана», 20 колядок, збірку дитячих хорових пісень.

Видатним представником музичного мистецтва в західноукраїнських землях був Станіслав Людкевич – композитор, фольклорознавець, педагог, музикознавець. Він створив ряд хорових та вокально-симфонічних творів: «Хор підземних ковалів», кантату «Кавказ», видав збірник «Галицько-руські мелодії».

Могутнім джерелом української музичної культури була народно-пісенна творчість. Народні пісні в обробці М. Лисенка, Н. Леонтовича, С. Людкевича дедалі частіше виконувалися під час концертів професіоналів та в художньої самодіяльності.

Станіслав Людкевич

4. Театр. Кінематограф. Мода

Центром українського театрального життя був Київ. У кінці XIX ст. поряд з російським та закордонними театрами гастролювали й українські драматичні трупи **П. Саксаганського**, **М. Садовського**, **М. Кропивницького**. Українські театри працювали за умови обов'язкового показу за один вечір вистав українською та російською мовами.

Перший постійний український театр у 1907 р. створив М. Садовський. Справжнє ім'я М. Садовського – Микола Карпович Тобілевич. Із шести дітей Тобілевичів четверо стали професійними акторами: **І. Карпенко-Карий**, **П. Саксаганський**, **М. Садовський**, **М. Садовська-Барілотті**.

У трупі М. Садовського працювали такі корифеї сцени, як **М. Заньковецька**, **А. Борисоглібська**, **І. Мар'яненко** та ін. Особливий успіх мала комедія **І. Карпенка-Карого** «Суєта». Пізніше було поставлено 13 опер та оперет. Окрім театру М. Садовського, діяли й інші театральні трупи. З 1913 р. у Києві почав діяти Театр мініатюр.

М. Садовський,
П. Саксаганський
і І. Карпенко-Карий

На західноукраїнських землях діяв театр «Русская беседа», який з 1906 р. очолював І. Стадник. До складу групи входили талановиті актори І. Рубчак, О. Рубчаківна, В. Юрчак, С. Стаднікова. У репертуарі театру були класичні українські та перекладені українською мовою російські п'єси.

Створення кінематографа, або, як тоді називали, синематографа (фотографії, що рухаються), відбулося в кінці XIX ст.

У ряді країн практично одночасно були створені апарати, що давали ілюзію руху. Першими свій винахід запатентували брати Люм'єри в 1895 р. За декілька років до цього в Одесі механік Й. Тимченко за участю М. Фрейденберга та професора М. Любимова сконструював апарат для зйомок та показу «живої фотографії». У 1894 р. пристрій демонструвався на з'їзді природознавців та лікарів Росії. У Києві демонстрація синематографа відбулася в 1896 р. Зйомки потребували багато коштів і не набули поширення.

Масові покази фільмів у місті почалися лише в грудні 1897 р. За день відбувалося 12–14 сеансів, які тривали 25–40 хвилин. Одним з перших фільмів став «Кочубей в темниці», який було знято в 1907 р. у кінноател'є на Хрещатику, 39.

Невдовзі з'являється кіно, тісно пов'язане з народними традиціями. Відбулася екранізація української комедії «Пан Штукаревич» та оперети «Запорізький клад». Кінооператор Д. Сахненко зафільмував уривки із спектаклів «Наталка Полтавка» та «Наймичка», де яскраво втілювався талант М. Заньковецької, М. Садовського, І. Мар'яненка, Г. Борисоглібської. Ці фільми були найвищим досягненням тогочасної української кінематографії, хоча влада й забороняла демонстрацію українських фільмів.

Оновлення відбувалося в усіх сферах суспільства. Як казав Сальвадор Далі, «Мистецтво, будівництво й мода – все було до столу».

У 1902 р. у жіночій моді сформувалися правила, що їх намагалася дотримуватися кожна жінка. Домашній одяг мав виявляти її індивідуальність, костюм для вулиці ставав більш уніфікованим і нагадував чоловічий. Чоловіча і жіноча мода була насичена новими «функціональними» тенденціями. З одного боку, одяг був підпорядкований модним салонам, з іншого – спорту. У життя входив костюм, який давав можливість жінці рухатися вільно.

Жіноча мода створила новий тип одягу, який складався із спідниці «кльош» та блузки з довгими рукавами. Костюм носили без корсета. У 1903 р. балерина Айседора Дункан уперше танцювала в сукні без корсета

Жіночі костюми. 1912 р.

Коштовності Сари Бернар,
виконані у стилі модерн.
1892 р.

*Карикатура на послідовницького нового стилю, яким поліцейські в на-
сильницький спосіб одягають корсети*

1. Які почуття викликає у вас сюжет карикатури?
2. Спробуйте пояснити, чому поліцейські вдавалися до таких дій.

з китового вуса. Модерн у жіночій моді зустрічав доволі жорсткий спротив консервативно налаштованих кіл суспільства.

З 1912 р. жіночі костюми набули фасону класичного чоловічого піджака. Одночасно велику популярність мали жіночі капелюшки та прикраси, виконані у стилі модерн.

Нова мода, створювана в Парижі та Лондоні, призначалася для обраного кола осіб і поширювалася серед аристократії.

На зламі століть світові стилі та тенденції потрапили на родючий національний ґрунт, породивши плеяду талановитих митців в усіх галузях мистецтва. Оригінальність новостворених творів, вишуканість, тонкий смак з елементами національного колориту сприяли піднесенню української культури початку XX ст.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть стильові напрями, які домінували в національній архітектурі на початку століття.
2. Хто став засновником української класичної музики?

Питання для обговорення в класі, групі

Виконайте та обговоріть міні-проект на одну з тем: «Модерн в українському живописі», «Зародження українського модерну в архітектурі», «Роль кінематографа в житті міщан на початку XX ст.».

Висловіть власне судження

1. Чому до початку ХХ ст. українська симфонічна музика не набула такого звучання, як за часів творчості В. Лисенка?
2. Як ви розумієте вираз, що І. Труш був «апостолом нової малярської форми» – імпресіонізму?

Працюємо з текстом

У 1895 р. один з братів Люм'єрів, наймаючи на роботу кіномеханіка Месгіша, сказав йому: «Робота, яку ми вам пропонуємо, забере у вас рік, можливо, півроку чи й ще менше. Бо синематограф – це науковий курйоз і не має ніякого комерційного майбутнього». Через десятки років цей кіномеханік став уславленим французьким кінооператором.

1. Поясніть, чому Люм'єр назвав синематограф «науковим курйозом». У чому, на ваш погляд, полягала його помилка?

2. Поміркуйте, чому, не вірячи в довговічність та прибутковість синематографа, брати Люм'єри запатентували свій пристрій.

3. Чому, на вашу думку, не зареєстрував свій винахід Й. Тимченко?

*Тестові завдання**Хронологія*

1. Коли в Росії було продемонстровано перший апарат для передачі ілюзії руху – синематограф?

А. 1894 р.

В. 1895 р.

Б. 1909 р.

Г. 1910 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Викривлене сприйняття оточуючого світу, те, що здається, – це...»?

А. Ілюзія.

В. Логіка.

Б. Реальність.

Г. Хаос.

Послідовність

3. Установіть послідовність створення художніх творів українськими митцями.

А. Гімн «Мойсей».

В. Театр М. Садовського.

Б. Бессарабський ринок. **Г.** Вітчизняний апарат для зйомок «живої фотографії».

Відповідність

4. Установіть відповідність між прізвищами діячів культури та галуззю їхньої діяльності.

А. Городецький В.	1. Музика.
Б. Лисенко В.	2. Кіно.
В. Пимоненко М.	3. Література.
Г. Тимченко Й.	4. Архітектура.
	5. Живопис.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте і поясніть, чому саме на початку ХХ ст. в українській архітектурі сформувався новий стиль національного модерну. Які причини цьому сприяли?

Готуємося до узагальнювального уроку Перелік запитань і завдань, які допоможуть підготуватися до теми «Україна на початку ХХ ст.»

Пригадайте

1. Основні етапи історичного розвитку в новітню добу від початку ХХ ст. до 1921 р.
2. Коли спалахнула економічна криза в українських землях?
3. Коли відбулася перша революція в Росії?
4. Коли відбувся виступ солдатів саперної роти в Києві?
5. Назвіть дату створення І Державної думи.
6. Коли була скликана ІІ Державна дума?
7. Коли були створені і які назви мали перші українські партії в Наддніпрянщині та Галичині?
8. Коли почала впроваджуватися столипінська земельна реформа?
9. Передвоєнне економічне піднесення почалося в _____

Дайте визначення основним термінам і поняттям

Етнічні землі, національний склад населення, еліта, маргінали, аграрне суспільство, індустріальне суспільство, економіка, модернізація, економічна криза, індустріалізація, спеціалізація, монополія, інвестиції, концентрація капіталу, фінансовий капітал.

Повстання, революція, маніфест, парламентаризм, самодержавна монархія, стани, майновий ценз, національно-визвольний рух, політична партія, опозиція, русифікація, колонізація, асиміляція.

Національна культура, реалізм, модерн, еклектика, ірраціоналізм, імпресіонізм, футуризм, декаданс, сінематограф.

Що ви знаєте про них?

Микола ІІ, М. Левитський, Г. Вакуленчук, А. Матюшенко, П. Шмідт, Б. Жаданівський, І. Шраг, М. Грушевський, Ю. Бачинський, М. Міхновський, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, С. Єфремов, П. Столипін, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, В. Городецький, М. Лисенко, М. Пимоненко, Й. Тимченко.

Запитання і завдання

1. Покажіть на карті етнічні українські території, які на початку ХХ ст. входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.
2. Назвіть причини індустріальної модернізації кінця ХІХ – початку ХХ ст. Визначте її переваги та недоліки.
3. Чому вважається, що саме виступи в армії й на флоті під час революції 1905–1907 рр. завдали серйозного удару по самодержавній монархії?
4. Назвіть українські політичні партії, які діяли в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. та їх провідні ідеї.
5. Висловіть свою думку щодо цілей політичних партій Галичини та шляхів їх реалізації.
6. Поясніть, чому українські політичні партії не мали серйозної підтримки виборців під час виборів до І Державної думи.
7. Чому Росія витрачала з бюджету менше коштів на освіту порівняно з Францією та Великою Британією? Чи вважаєте ви освіту важливим чинником всебічного розвитку суспільства?
8. Поясніть, чому саме на початку ХХ ст. почали виникати спортивні товариства та союзи з різних видів спорту.
9. Яких висновків можна дійти, аналізуючи розвиток української літератури на початку ХХ ст.?

Поміркуйте!

1. У чому полягала суперечливість політичного, економічного та соціального розвитку доби, що вивчається?
2. Чому модернізацію початку ХХ ст. в Російській імперії називають «наздогінною»?
3. Чи впливала політико-адміністративна система на характер розвитку українських земель? У який спосіб?
4. Чим можна пояснити той факт, що українські землі у складі Російської імперії знаходилися на аграрно-індустріальному рівні розвитку, а в складі Австро-Угорщини – на аграрному?
5. Чому під час економічної кризи її ознаки першими відчували галузі важкої промисловості?
6. Як вплинули революційні події 1905–1907 рр. на розвиток національного руху в Україні?
7. Що таке демократія? Чи можна вважати прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р. демократичною подією в сучасному розумінні цього слова?
8. Визначте результати діяльності української громади в І і ІІ Державних думах.
9. Чим керувався царський уряд, забороняючи поширення та розвиток української мови і літератури в Україні?
10. Чи вважаєте ви, що українська мова та національні історичні традиції відіграють важливу роль у процесі націотворення?

Тема 2

Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції

Як позначилася Перша світова
війна на формуванні
української нації?

10 Україна в Першій світовій війні

Пригадайте!

1. Які воєнно-політичні блоки сформувалися в Європі напередодні 1914 р.?
2. Які завдання ставили перед собою правлячі кола країн – учасниць блоків?

Основні терміни і поняття

Війна; привід до війни; світова війна; трудові ресурси; ринки збуту; воєнно-політичний блок; причини війни; ультиматум.

1. Причини, привід та характер війни

Символічне зображення англо-франко-російського союзу – Антанти

Наприкінці XIX ст. провідні європейські держави почали активно готуватися до майбутньої війни. Спільні бажання панівних кіл цих країн мати територіальні прирощення, додаткові сировинні та трудові ресурси, сфери впливу та ринки збуту розкололи Європу на два воєнно-політичні блоки.

Німеччина, Австро-Угорщина та Італія в 1882 р. сформували Троїстий союз (пізніші назви – Центральні держави, Четверний союз). На противагу йому Англія, Франція і Росія в 1907 р. завершили утворення свого союзу – Антанти.

Слово «Антанта» в перекладі з французької означає – згода, злагода, лад.

Протистояння між союзами призвело до активного нарощування озброєнь. Вибухонебезпечним регіоном стали Балкани, де загострювалося давнє протистояння між Австро-Угорщиною і Сербією. Заручившись підтримкою кайзера Вільгельма II, спадкоємець австрійського престолу Франц Фердинанд не приховував бажання «стерти» маленьку Сербію з карти Європи.

1. Що, на ваш погляд, мали на увазі керівники держав, коли давали таку назву воєнно-політичному блоку?

2. Уявіть, що у вас з'явилася змога запитати царя про перспективи Російської імперії та її народів у майбутній війні. Коротко сформулюйте запитання і запропонуйте однокласникам.

Австро-угорські армійські маневри, проведені в пам'ятні для Сербії дні поблизу її кордону, були розцінені сербами як наруга над країною. 28 червня 1914 р. у Сараєві член сербського таємного товариства гімназист Гаврило Принцип вбив ерцгерцога Франца Фердинанда. Австро-Угорщина пред'явила ультиматум з принизливими умовами, який Сербія відхилила.

Сараєвське вбивство стало зручним приводом для початку війни. 28 липня Австро-Угорщина вторглася у Сербію. Росія підтримала свою союзницю і почала загальну мобілізацію. У відповідь **1 серпня** (19 липня за ст. ст.) **1914 р.** Німеччина оголосила війну Росії. Ця дата вважається **початком Першої світової війни.**

Сараєвське вбивство

Мовно-джерела

«Німецький кайзер та російський цар були родичами по жіночій лінії і систематично листувалися. Кожен лист німецького імператора починався словами «Любий Нікі!», а закінчувався «Завжди твій вірний і відданий кузен і друг Віллі»».

Книга для читання по історії СССР. Посobie для учащихся под редакцией К. Шаццлло. – М., 1979. – С. 146.

1. Поясніть, чому такі зворушливі слова у зверненні кузенів один до одного перетворилися в жаклиний «подарунок» – світову війну.
2. Проаналізуйте моральний бік взаємовідносин двох імператорів.

Пізніше в конфлікт було втягнуто 38 країн. Низка держав дотримувалася нейтралітету. Належність українських етнічних земель до двох ворожих імперій виявилася спражньою історичною трагедією.

Перша світова війна з обох сторін була загарбницькою і мала яскраво виражений імперіалістичний характер. Таке визначення не стосувалося Сербії, Бельгії і Люксембургу – країн, які стали об'єктом агресії.

2. Україна в планах воюючих країн

У загарбницьких планах Антанти й Центральних держав чільне місце відводилося Україні. Контроль над її територією, природними багатствами й людськими ресурсами мав істотне значення для обох союзів.

Мовою джерела

У разі воєнного зіткнення Росії й Австро-Угорщини ідеолог українського консервативно-монархічного руху В. Липинський передбачав для України такі перспективи:

«Якщо на території України не відбудеться жодних змін і війна закінчиться розширенням Австрії у бік Адріанополя, Україна заплатить за цей конфлікт кров'ю українських солдатів з російської та австрійської армій і стане ще більш ослабленою.

Якщо Росія у війні з Австрією захопить Східну Галичину й Буковину, для українського національного руху це буде катастрофою.

Якщо Австрія окупує частину Правобережної України, захоплена територія опиниться у такому самому становищі, у якому перебувала тоді Східна Галичина: тобто неминуче стане об'єктом польської експансії».

*Історія України. Навчальний посібник
під редакцією В. Смолія. – К., 2002. – С. 198.*

1. Чому В. Липинський вважав, що захоплення Росією Східної Галичини й Буковини стало б катастрофою для українського національного руху?
2. Чому Правобережна Україна в разі приєднання до Австрії стане об'єктом саме польської, а не австрійської експансії?
3. Поміркуйте, чи могли українці зарадити лихові, про яке говорив автор. Уякому випадку? Висловіть власну точку зору щодо перспектив українських земель під час війни Росії й Австро-Угорщини.

Правлячі кола Німеччини прагнули досягти панування в Європі та світі. Ця ідея знайшла обґрунтування в книжці «Велика Німеччина і Середина Європа в 1950 році». У ній стверджувалося, що український та інші народи Східної Європи нездатні створити власні держави. Історичне призначення німців убачалося в поглиненні й освоєнні цього регіону. В Україні їх приваблювали індустріальний Донбас і родючі черноземи, українські землі відкривали для Німеччини шлях до Індії.

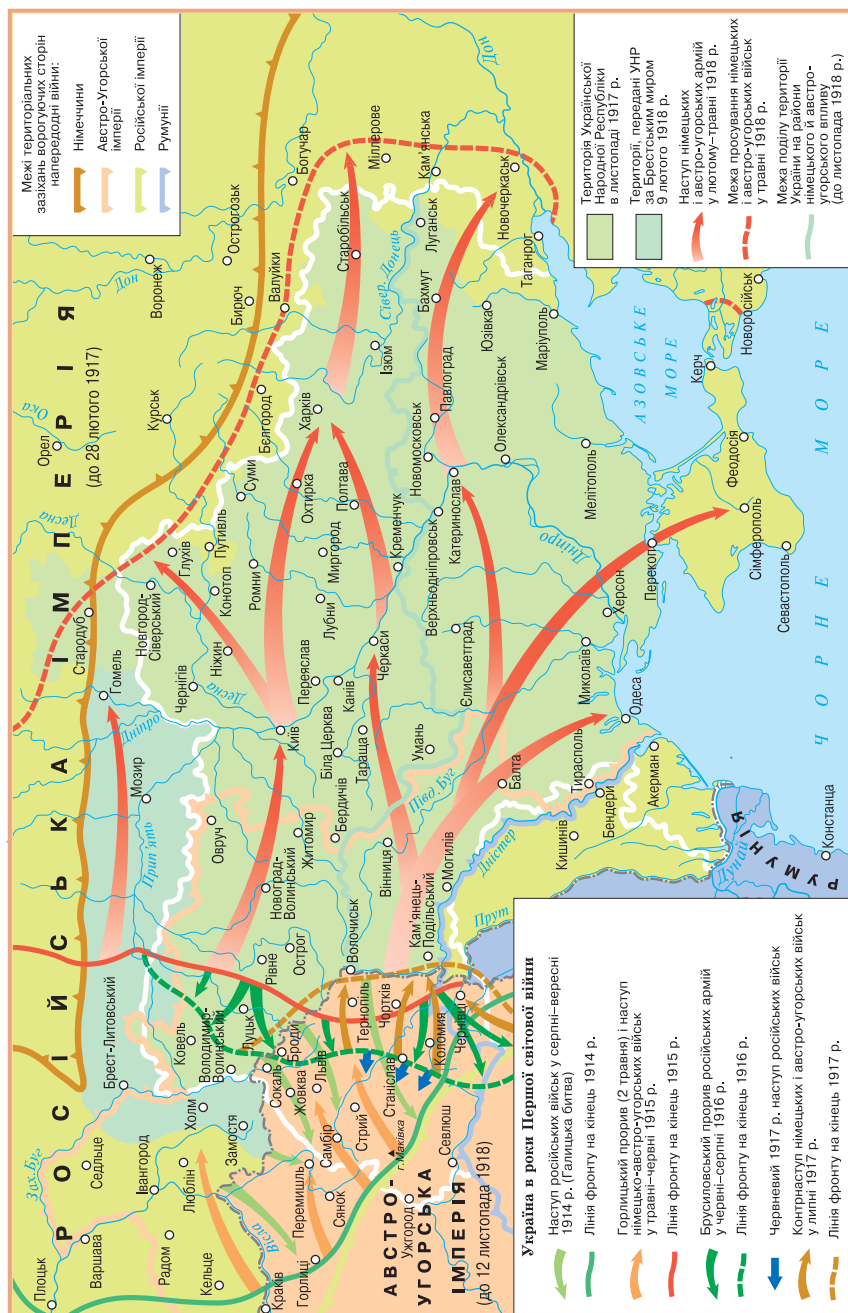
Австрійські правлячі кола теж мали свої плани щодо українських земель, які входили до складу Російської імперії (насамперед, Волинська й Подільська губернії).

Росія претендувала на всі українські землі, які перебували у складі Австро-Угорщини: Східну Галичину, Закарпаття і Північну Буковину, вважаючи їх «искони русскими территориями».

Спокусливими були українські землі й для румунських правлячих кіл. Австрійські дипломати схилили Румунію вступити у війну, обіцяючи віддати Бессарабію з Хотинським повітом включно. Однак Румунія більше схилилася до Росії, яка від імені Антанти обіцяла їй більші території за рахунок Австро-Угорщини.

3. Утворення Головної української ради та Союзу визволення України

Лідери Головної української ради (ГУР)

З початком війни українські партії Східної Галичини заявили про підтримку Центральних держав у збройному конфлікті з Росією та її союзниками. **1 серпня 1914 р.** у Львові керівники націонал-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій утворили **Головну українську раду (ГУР)** – координаційний центр захисту інтересів українців в Австро-Угорщині (голова – **К. Левицький**, заступники – **М. Ганкевич** і **М. Павлик**). Рада була покликана захищати інтереси українців в Австро-Угорщині.

Головна українська рада 3 серпня опублікувала маніфест, у якому поклала провину за розв'язання війни на імперську Росію. У ньому говорилося, що «коли не можемо війні запобігти, то повинні намагатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не виявилися даремними, щоб кров батьків принесла користь дітям». Керівники ГУР закликали українців захищати Австро-угорську монархію та перешкоджати перемозі Росії у війні. Цим українські партії ставили себе в залежність від австрійської влади, не одержуючи від неї жодних політичних гарантій щодо перспектив для набуття державності.

До населення Буковини з відозвою аналогічного змісту звернувся новостворений Союз українських парламентських і сеймових депутатів на чолі з Миколою Васильком. Такі ж відозви прийняли депутати Віденського парламенту і регіональних сеймів від імені інших народів багатонаціональної імперії Габсбургів.

На початку ХХ ст. у Львові перебували політичні емігранти з Наддніпрянської України – **Д. Донцов**, **В. Дорошенко**, **А. Жук** та ін. У перші дні війни вони створили позапартійну організацію **Союз визволення України (СВУ)**, яка планувала виступати від імені українського населення, що проживало в Росії. Члени Союзу заявляли, що бажають поразки Росії і прагнуть створити українську державу з демократичним ладом, який здатен гарантувати громадянські свободи для людей усіх національ-

ностей і віросповідань. Програма організації передбачала існування України у формі конституційної монархії (на чолі з представником династії Габсбургів).

Ідея незалежності України належала ідеологу українського націоналізму **Дмитру Донцову** і була викладена у брошурі «Сучасне політичне становище нації і наші завдання». Її головна думка полягала в тому, що поразка самодержавства в майбутній війні з Центральними державами наблизить незалежність України.

Співпрацюючи з Головною українською радою, СВУ розгорнув активну роботу серед військовополонених у таборах Австро-Угорщини і Німеччини. Союз домігся створення окремих таборів для українців. У багатьох з них було налагоджено випуск газет і журналів, створювалися бібліотеки, аматорські гуртки, освітні курси.

Члени Союзу поширювали літературу про Україну в державах Четверного союзу та нейтральних країнах Європи, пропагували ідею створення незалежної української держави, мали своїх представників в столицях різних держав.

Дії СВУ не зазнавали перешкод з боку властей. Німецький уряд виділяв мільйони марок на підтримку тих організацій (у тому числі й СВУ), які могли б підірвати державність Росії зсередини та послабити її обороноздатність. Союз визволення України розглядав гроші, отримані від Німеччини, як «борг майбутньої самостійної держави, який український уряд повинен повернути».

Така позиція керівництва СВУ викликали гостро негативну реакцію з боку групи лівих українських соціал-демократів на чолі з Л. Юркевичем. Він вважав діячів СВУ звичайними агентами австро-угорського імперіалізму і не визнавав їх самостійною політичною силою. Негативно поставилися до СВУ й представники українських політичних партій та течій у Наддніпрянській Україні. Не визнав права Союзу виступати від імені українського населення Росії й М. Грушевський.

У травні 1915 р. у Відні був створений орган, який мав на меті представляти інтереси всіх 35 млн українців, що проживали по обидві сторони від лінії фронту. Він отримав назву **Загальна українська рада (ЗУР)** і ставив за мету завоювання незалежності підросійською Україною та запровадження автономії для Східної Галичини й Буковини. Президентом Загальної української ради став К. Левицький.

За допомогою ЗУР українська громада сподівалася привернути увагу Відня

Кость Левицький

до проблеми власної державності. Українські політики очікували національно-територіального розмежування Галичини на Західну (польську, з центром у Кракові) та Східну (українську, з центром у Львові). Всі українські землі мали об'єднатися в єдиний коронний край з правами територіальної автономії. Всім іншим національностям краю планувалося надання культурно-національної автономії. Задоволення цих вимог мало відбутися паралельно з розв'язанням польського питання в імперії.

У серпні 1914 р. австрійський прем'єр-міністр граф Штирк на зборах українських і польських депутатів Віденського парламенту вперше заявив, що після перемоги над Росією Галичина буде поділена, внаслідок чого припиниться польсько-українське суперництво.

Проте в листопаді 1916 р. за погодженням з Німеччиною Австрія визнала державність Польщі в межах польських земель, які належали Росії, але не вирішила українського питання. Українські політичні діячі в Австро-Угорщині почували себе зрадженими. Проголошення автономії Галичини без її поділу на українську і польську частини означало фактичне поглинення українських земель Польщею. На знак протесту ЗУР саморозпустилася.

4. Діяльність українських організацій в Російській імперії

Щоб діяти в Росії легально, лідери національних рухів повинні були офіційно заявити про свою лояльність до державної влади. За день до початку війни в московському журналі «Украинская жизнь» була опублікована стаття соціал-демократа С. Петлюри «Війна і українці». У ній висловлювалася думка про те, що тільки після виконання свого обов'язку перед Росією всі народності зможуть розраховувати на надання їм «відповідних прав».

Пізніше однопартієць С. Петлюри В. Винниченко у творі «Відродження нації» стверджував, що українці, які жили в Російській імперії, могли орієнтуватися або на російську милість, або на німецький багнет, або тільки на себе. Деякі українські інтелігенти сподівалися на «російську милість», що самодержавство перетвориться в конституційну монархію і подарує українцям державні права. Про таких письменник з іронією писав: «Вони орієнтувалися на добре, широке серце російської демократії, на грім перемоги, що зм'якшує круте серце царату аж до ступеня народовладдя, до парламентаризму і свободи націй, що благоденствено мовчали тоді на усім неозорім просторі імперії».

Орієнтація на «німецький багнет», на думку В. Винниченка, була умоглядною. Мало хто з українських політичних діячів Росії всерйоз сподівався на можливість національного звільнення за допомогою австро-німецьких військ. Себе та інших діячів української соціал-демократії В. Винниченко відносив до тих, хто сподівався тільки на власні сили.

Товариство українських поступовців рекомендувало українській інтелігенції дотримуватися у війні нейтралітету.

Перед початком світової війни Україна займала помітне місце в геополітичних планах великих держав, які входили до складу двох європейських воєнно-політичних союзів. Відсутність державності та входження українських земель до складу двох ворогуючих імперій виявилось історичною трагедією для українського народу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті країни, які входили до складу Антанти та Четверного союзу.
2. Яка подія стала приводом для розв'язання світової війни? Чи можна вважати цей привід формальним?

Питання для обговорення в класі, групі

1. Проаналізуйте плани воюючих сторін щодо України, зробіть висновки.
2. Поясніть причини розколу, який мав місце в українському національному русі на початку світової війни. До яких наслідків це призвело?

Висловіть власне судження

1. Спираючись на знання з історії, поясніть, чому лідери провідних партій Російської та Австро-Угорської імперій, як і лідери європейських соціал-демократичних партій, підтримали уряди своїх країн у світовій війні, хоча до початку ведення воєнних дій її засуджували.
2. Уявіть себе кореспондентом, який має надіслати статтю в російську і австрійську газети з приводу участі українців у Першій світовій війні. Чиї політичні погляди ви б підтримали? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

Працюємо з текстом

Прочитайте документи щодо майбутнього, яке могло чекати на Україну в ході війни між Росією та Австро-Угорщиною й Німеччиною. Дайте відповіді на запитання.

1. В. Липинський вважав: «Якщо Австрія окупує частину Правобережної України, захоплена територія опиниться у такому самому становищі, у якому перебувала тоді Східна Галичина: тобто неминуче стане об'єктом польської експансії».

*Історія України. Навчальний посібник
під редакцією В. Смолія. – К., 2002. – С. 198.*

2. У документі СВУ «Наша платформа» зазначалося: «В остаточну перемогу австро-угорської і німецької армій, у розбиття Росії,

вірять українці і в те, що на руїнах російської імперії, сеї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна».

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Довідник за редакцією В. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 372.

1. Поясніть, чому українці в той час мали протилежні погляди на роль Австро-Угорщини в майбутньому України.

2. Яку із зазначених точок зору ви підтримуєте? Наведіть аргументи на користь цієї точки зору.

3. Можливо, у вас існує власна точка зору на питання? Висловіть та обґрунтуйте її.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли почалася Перша світова війна?

А. 28 червня 1914 р.	В. 1 серпня 1914 р.
Б. 28 липня 1914 р.	Г. 1 липня 1914 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Глобальне збройне протистояння країн, у якому політичні питання розв'язуються збройними засобами, – це ...»?

А. Локальний конфлікт.	В. Громадянська війна.
Б. Світова війна.	Г. Міжнародна війна.

Послідовність

3. Установіть хронологічну послідовність історичних подій.

А. Утворення Антанти.
Б. Утворення Троїстого союзу.
В. Убивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда.
Г. Початок Першої світової війни.

Відповідність

4. Установіть відповідність між історичними особами, політичними партіями й громадськими організаціями, до яких вони належали.

А. К. Левицький.	1. ТУП.
Б. М. Грушевський.	2. ГУР
В. А. Жук.	3. СВУ.
Г. М. Ганкевич.	4. РУП.
	5. УСДП.

Відкрите запитання

5. «Новоутворені воєнно-політичні блоки – Троїстий союз і Антанта у багатьох відношеннях були дивними. Наприклад, одвічні суперники Франція й Англія, Росія й Фран-

ція, Німеччина й Австро-Угорщина опинилися в союзниках. Демократичні Франція та Англія об'єдналися з однією з недемократичних європейських держав – Росією. Кровні родичі – кузени Вільгельм II, Микола II та король Великобританії Едуард IV увійшли до протилежних союзів».

Кредер А. Новейшая история XX века. – Ч. I. – М., 1995. – С. 29.

Поміркуйте, що спонукало глав провідних європейських держав укласти союзи, відкинувши політичні, економічні та родинні інтереси.

II Воєнні дії в 1914 р.

Пригадайте!

1. Коли було утворено Головну українську раду?
2. Чому, на ваш погляд, члени СВУ, що були вихідцями з Росії, захищали австро-угорські, а не російські інтереси?

Основні терміни і поняття

Війна; окупація; окупаційний режим; оборона; національне військове формування; легіон; військове генерал-губернаторство; культурницька діяльність.

1. Галицька битва

Уряди провідних європейських країн вважали, що війна буде швидкоплинною. Військові запаси Російської імперії були розраховані лише на тримісячну кампанію. До початку боїв армії Антанти налічували 6,2 млн, а Центральних держав – 3,6 млн осіб.

Російський плакат початку війни

1. З якою метою його було створено?
2. Ліворуч унизу автор розмістив надпис «Друга вітчизняна війна». Що він мав на увазі? Яка війна вважалася в Росії Першою вітчизняною?
3. Висловіть ставлення до гасла, яке домінувало в тогочасному російському суспільстві, – «Війна до переможного кінця». Відповідь поясніть.

Петро Нестеров

На озброєнні армій супротивників були магазинні гвинтівки, які випускали 15 куль за хвилину, кулемети «максим», далекобійні (до 7 км) гармати. Хімічна зброя, танки, літаки, кораблі та підводні човни – такого запасу озброєнь світ ще не знав. Мережа залізниць дозволяла швидко маневрувати величезним людським й матеріальним ресурсам.

На західному кордоні Російської імперії було сформовано Північно-Західний фронт проти Німеччини та Південно-Західний проти Австро-Угорщини. У серпні дві російські армії вторглися у Східну Пруссію, але зазнали катастрофічної поразки. До середини вересня, втративши близько 250 тис. солдатів і

офіцерів, російські війська залишили Східну Пруссію.

Майже одночасно на Південно-Західному фронті проти австрійців розпочався успішний наступ генерала **О. Брусилова**. До складу фронту входив XI корпусний авіазагін, який очолював П. Нестеров. Розвідувальні польоти дозволяли російському командуванню краще володіти бойовою ситуацією на фронті. Застосовувала повітряну розвідку й австрійська авіація. У серпні 1914 р. поблизу м. Жолкев (сучасне м. Нестеров Львівської області) відбувся повітряний бій П. Нестерова з австрійським льотчиком бароном Ф. Розенталем, за яким спостерігали тисячі військових та жителів міста. П. Нестеров уперше в світі застосував у бою повітряний таран. Від удару австрійський літак розвалився. Не витримав і літак П. Нестерова. Заборона використовувати парашути в російській армії призвела до трагічної загибелі ушавленого авіатора.

Дуже швидко подих війни відчули і жителі тилкових українських губерній.

«Достала ця гроза і до нашої Білозірки, хоч ми тоді і мало “комакали” в чім діло. Коні, де лучші, мобілізували, заплативши добрі гроші, та і брички пішли. Аж ось і на людей мобілізація пішла, а потім друга. А далі одна за одною.

Усе якось притихло. Вже появилися на пошті пісьма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла, падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспіває “Вічна пам’ять”. Багато вдів, багато і сиріт зісталось».

Україна в Першій світовій війні

23 (10) серпня 1914 р. розгорнулася грандіозна **Галицька битва**, у якій взяли участь більш як 1,5 млн солдатів та офіцерів з обох боків. Битва продовжувалася понад місяць і закінчилася перемогою російських військ. Вони фактично без бою взяли Львів, Галич, блокували фортецю Перемишль, зайняли Східну й частково Західну Галичину, майже всю Буковину. Австрійська армія втратила 326 тис. осіб, у тому числі понад 100 тис. полоненими. Росія втратила 230 тис., з яких 40 тис. полоненими.

Госпіталь. Листівка. 1914 р.

Після завершення Галицької битви російські армії могли продовжити наступ через Карпати в Угорську долину або надати допомогу Північно-Західному фронту. На вимогу Франції й Англії Росія змушена була перекинути основні сили на північ. Союзники сподівалися, що вторгнення російських військ у Німеччину полегшить становище на Західному фронті. Проте німцям вдалося запобігти цьому.

Російські війська вступають до Львова. 1914 р.

1. Як місто відреагувало на вступ російських військ у Львів 1914 р.?
2. Чому, на вашу думку, на вулиці так мало місцевих жителів?
3. Спираючись на знання з історії, напишіть міні-есе на тему «Яким у 1914 р. бачили своє майбутнє жителі Львова?».

2. Українські національні формування в роки Першої світової війни

У російську армію було мобілізовано від 3,5 до 4,5 млн українців, в австрійську – понад 300 тис. Австрійське командування погодилося на створення легіону Українських січових стрільців (УСС). Це була перша у XX ст. українська військова частина.

Пам'ятник на горі Лисоня

Австрійський уряд обмежив чисельність легіону 2 тис. осіб. Добровольців перебазували у Закарпаття, де сформували полк (УСС). Це була елітна військова частина, до складу якої ввійшли українські політичні діячі, літератори, митці. Полк очолював М. Галущинський.

У кінці **вересня 1914 р.** ще недоукомплектовані сотні УСС вперше вступили в оборонні бої в районі Верецького та Ужодзького перевалів.

Весною 1915 р. стрілецькі сотні воювали на схилах гори Маківка, де билися з кавалерійською дивізією під командуванням генерала Каледіна. Бійці УСС зазнали тяжких втрат і полк було виведено в другий ешелон. Наприкінці серпня 1915 р. січові стрільці брали участь у боях поблизу річки Стрипа.

У серпні 1916 р. австрійське командування вирішило дати вирішальний бій російським військам поблизу Бережан. Сюди був направлений і полк УСС під командуванням А. Вариводи. Під час битви, яка тривала півтора місяця, полк утратив убитими, полоненими і пораненими близько тисячі стрільців. Весною 1917 р. на горі Лисоня під Бережанами на честь стрільців насипали могилу і поставили хрест.

Після кровопролитних боїв залишки полку були виведені в тил. На фронт стрільці повернулися в лютому 1917 р. На початку липня шість стрілецьких сотень під командуванням М. Тарнавського брали участь у бою поблизу с. Конюхи (Бережанщина). Частина з них потрапила в полон, частина відступила з австрійською армією.

Ставлення австрійського командування до січових стрільців було неоднозначним: від похвал на фронті до зневаги в періоди затишшя.

Мовною джерела

Сотник УСС Василь Кучабський писав:

«Під час боїв, у яких відзначилися Українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими (русинськими) зрадниками»».

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.109.

Поміркуйте, чому ставлення австрійського командування до січових стрільців було неоднозначним.

Під кінець війни багато січових стрільців були готові воювати проти Австрії за українські національні інтереси.

3. Становище на західноукраїнських землях

Військові дії на територіях Західної України погіршили становище національного руху. За словами М. Грушевського, у Галичині «польська адміністрація почала формальне гоніння на українську інтелігенцію. Без всякого приводу ловили, заарештовували всіх, з ким мали давні рахунки». У Львові голова військового трибуналу Загурський виносив численні смертні вироки як для української інтелігенції, так і для селян. На Закарпатті австрійська влада закривала українські школи. На Буковині військова адміністрація отримала наказ розстрілювати на місці тих, хто буде запідозрений у ворожих виступах проти держави.

Становище українського населення на австрійських землях, окупованих Російською імперією, було не кращим. На зміну австрійській адміністрації прийшла російська, на зміну полонізації – русифікація. Були утворені Львівська, Перемишльська, Тернопільська і Чернівецька губернії, об'єднані у військово-Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським.

Мовною джерела

Вступивши на посаду, Г. Бобринський заявив:

«Галичина і Лемківщина – споконвічно корінна частина єдиної великої Русі ...все облаштування має бути засновано на російських засадах. Я буду вводити тут російську мову, закон і устрій».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – С. 445.

1. Які факти давали підстави Бобринському заявити, що корінне населення Галичини завжди було російським? Чи була така думка обґрунтованою?
2. Як ви розумієте слова про те, що в Галичині російська адміністрація встановить устрій, «заснований на російських началах»?
3. Поміркуйте, чому російська влада не захотіла зберегти на окупованих західноукраїнських землях українську мову та національну культуру. Зробіть висновки.

Для влади підозрілою була не тільки політична, але й культурницька діяльність української інтелігенції. Українські школи реорганізовувалися в російськомовні, хоча польські продовжували функціонувати безперешкодно. Були зруйновані національні організації, закриті всі українські журнали й газети, лише подекуди засновувалися видання російською мовою.

З метою викорінення українського національно-визвольного руху широко використовували метод депортацій. У 1914 р. було проведено 1200 арештів, після чого 578 осіб (серед них – 34 греко-католицьких священика) були вислані в глиб Росії. До самої революції перебував у в'язниці Суздальського монастиря митрополит Андрей Шептицький.

Політика царату в Галичині викликала осуд навіть серед російської громадськості. Партія кадетів визнала право українців на культурне самовизначення. В липні 1915 р. на сесії Державної думи голова кадетів В. Мілюков заявив, що російський уряд «відштовхнув рідний нам український народ і затьмарив світлий лик визвольної війни». Різко критикували дії влади російські соціал-демократи та трудовики. Але далі обговорення українського питання справа не пішла.

Опорою Росії на Західній Україні стали організації москвофілів. У свою чергу, австрійці та німці підтримували польські, українські та литовські антиросійські організації.

Уряди провідних європейських держав розраховували на швидкоплинну війну. В арміях обох імперій українці воювали один проти одного. У складі австрійської армії була сформована перша в ХХ ст. українська військова частина – легіон Українських січових стрільців.

Політичні режими як Австро-Угорської, так і Російської імперій ставили за мету розколоти й знищити український національно-визвольний рух.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалася Галицька битва?
2. Як ви розумієте поняття «окупаційний режим»?

Питання для обговорення в класі, групі

Підготуйте міні-проект «Українські національні формування у складі австрійської армії». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чому політичні режими і Російської, і Австро-Угорської імперій прагнули розколоти український національно-визвольний рух?
2. Початок Першої світової війни – випадок чи закономірність?

Працюємо з текстом

Прочитайте оцінки війни та ставлення до неї представників різних політичних сил Росії у 1914 р. та дайте відповіді на запитання.

1. «Більшовицька фракція в IV Державній думі 26 липня 1914 р. виступила з декларацією, в якій заявила про „фальшивий патріотизм та необґрунтовані заклики до єднання народу з владою”. Царський уряд звинуватив депутатів-більшовиків у державній зраді та за вироком суду у лютому 1915 р. вислав їх у Туруханський край на довічне поселення».

Хрестоматія по истории СССР. – М., 1988. – С. 113–114.

2. «26 липня 1914 р. в Таврійському палаці на екстреному засіданні Державної думи лідери всіх поміщицько-буржуазних партій та лідер трудової селянської групи О. Керенський закликали населення країни об'єднатися навколо царя для успішного ведення війни».

Історія Української СРСР. – К., 1984. – Т. 5. – С. 323.

1. Поясніть, чому в російському суспільстві існували різні точки зору щодо участі Росії у світовій війні.
2. Поміркуйте, чию точку зору підтримувала більшість жителів Росії. Чому?
3. Уявіть себе свідком тих далеких подій. Чи підтримали б ви чийсь політичні погляди? Відповідь обґрунтуйте.

Тестові завдання

120

Хронологія

1. Яка подія почалася 23 серпня 1914 р.?

А. Перша світова війна.
Б. Галицька битва.

В. Брусиловський прорив.
Г. Битва УСС на р. Стрипа.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «У міжнародному праві вимога однієї держави до іншої, яка супроводжується певними погрозами у випадку її невиконання, – це...»?

А. Меморандум.

В. Нота.

Б. Ультиматум.

Г. Петиція.

Послідовність

3. Визначте хронологічну послідовність історичних подій.

А. Початок Галицької битви.

Б. Вторгнення російських військ у Східну Пруссію.

В. Вступ російських військ у Львів.

Г. Битва січових стрільців на горі Маківка.

Відповідність

4. Позначте відповідність історичних подій та дат, у яких брали участь січові стрільці.

А. Весна 1915 р.

1. Битва на горі Маківка.

Б. Вересень 1914 р.

2. Битва на Верецькому перевалі.

В. Серпень 1915 р.

3. Битва на р. Стрипа.

Г. Серпень 1916 р.

4. Битва поблизу Бережан.

Відкрите запитання

5. Документ німецького генштабу від 1 грудня 1915 р.: «Кожен, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, у якому знаходиться Росія, свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України... Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії».

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 103.

1. Поясніть, чому в генштабі Німеччини стверджували, що Україна – серце Росії. Чи згодні ви з цією точкою зору?

2. У чому були переваги економічного положення України?

12 Воєнні дії в 1915–1917 рр.

Пригадайте!

1. Коли і з якою метою було створено Галицько-Волинське генерал-губернаторство?
2. Чому члени російської Думи почали обговорювати українське питання саме в 1915 р.? До яких наслідків це призвело?

Основні терміни і поняття

Оборона; позиційна війна; економічна криза; реквізиції; хлібна розкладка; політична криза; культурницька діяльність.

1. Воєнна кампанія 1915–1916 рр.

Після Галицької битви російські війська продовжили бойові дії. У березні 1915 р. вагомим успіхом царських військ було взяття фортеці Перемишль, у якій перебувало 120 тис. солдат і офіцерів австро-угорської армії. Німецьке командування не могло допустити тривалої позиційної війни і **2 травня (19 квітня) 1915 р.** розпочало наступ в районі Горлиці (на південь від Кракова). До осені російські війська залишили Перемишль, Львів, Польщу, Литву, частину Латвії, Білорусії, Східну Галичину, Північну Буковину і п'ять повітів Волинської губернії. Від початку війни царська армія втратила понад 3 млн осіб, у тому числі до 330 тис. вбитими. Однак вона зберігала обороноздатність і продовжувала утримувати фронт від Чернівців до Риги. На Східному й Західному фронтах війна вперше в історії стала позиційною.

Позиційна, або окопна, війна принципово відрізнялася від усіх попередніх тим, що ведення бойових дій відбувалося головним чином між лініями окопів, які розділяла вузька смужка «нічийної землі». Застосування з обох сторін потужної, точної зброї унеможливлювало ведення війни на відкритій місцевості. Новітні види озброєнь – аероплани, танки та отруйні речовини мало впливали на зміну лінії фронту.

122

Усна історія

З листа солдата Андрія Рубеля:

«19 травня 1916 р. Пишу своє життя. В окопах стоїмо більше місяця і чогось чекаємо. Ось-ось підемо вперед, навіть ті, хто давно служать, невеселими стали. А в окопах кожного дня того поранять, того вб'ють. Живу так: як прожив час, день, – слава Богу. Безперервно кулі і снаряди пускає австрієць. Білизну сам вивчився прати, так як найліпше, тільки немає нічого гірше, ніж прати її. А за мною не журіться, що буде, але я помщуся проклятому німцю за всі нещастя. Привіт всім і всім до побачення».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 416.

Травневий німецько-австрійський наступ змусив російські війська покинути Галичину і Буковину. Співвідношення сил змінилося не на користь Росії. Російська армія опинилася перед загрозою оточення і перейшла до оборони. На початку липня російське командування Південно-Західного фронту приймає рішення почати активні воєнні дії, які восени зупинилися. Лінія фронту пролягла через Чернівці–Тернопіль–Дубно–Барановичі–Ригу.

Плануючи операції на 1916 р., Німеччина хотіла завдати головного удару проти Франції, а Росія готувала наступ на австро-угорському фронті. На вимогу союзників російські війська прискорили початок дій проти Австро-Угорщини. Створивши істотну перевагу над противником, командуючий Південно-Західним фронтом генерал **О. Брусилов 4 червня 1916 р.** здійснив одночасний прорив лінії фронту у чотирьох місцях.

Фронт було прорвано на відстані понад 70 км, в глибину – на 25–35 км.

Олексій Брусилов

Мовно-джерела

«Проти військ Брусилова по всьому фронту тягнулися три укріплені смуги на відстані 3–5 км одна від одної. Кожна смуга складалася не менше, ніж з трьох ліній окопів на відстані 150–300 кроків. У глибоких окопах ходили не пригинаючись.

Укріплені смуги були обплетені колючим дротом. Перед фронтом сітка з дроту складалася з двох десятків кілків. На найбільш небезпечних ділянках до дроту був підключений струм високої напруги. Смуги містили також замасковані міни, кулеметні гнізда та запасні позиції для легких гармат».

Книга для читання по истории СССР. Пособие для учащихся. – М., 1979. – С. 162.

1. Опишіть свої враження від прочитаного уривку.
2. Що, на вашу думку, спонукало солдат брати участь у війні?
3. Чиї інтереси захищали російські, українські та австро-угорські солдати?

Усна історія

З листа солдата Андрія Рубеля:

«Я живий і здоровий, але що пережив, того й описати не можна. З 19–20 травня наші війська пішли в наступ від Луцька до Ковеля, маючи намір прорвати фронт. Що робилося, волосся ставало дибки, і сам, як в огні, нічого не відчуваєш.

Ряди наші змішалися з вогнем і землею і 23 травня, коли ми з вигуками “ура” добігали до ворожих окопів, то я тільки пам’ятаю, що кулі і снаряди свистіли і ревли, а люди падали навкруги. Але скільки там було солдатів: на місце забитих і поранених все нові й нові підбігали, і також падали, розривалися на шматки і в повітрі літали руки, ноги, голови, в моїх очах все уявлялося в кривавому світлі... Люба сестричка, яка це огидна справа – війна...

Вже під вечір батареї ще сильніше почали бити і все пережресним вогнем. Але били не тільки по нас, а помітно було, що й у відступаючих лавах вибухали їх же снаряди. Але те вже не раз було, щоб власна батарея й по своїх попадала з нерозуміння розташування лінії навідниками.

Й тільки ми зайняли ворожі окопи, як раптом команда відступати. Тоді то нас зовсім розбили, пропали наші зусилля і люди дарма».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 415.

1. Прочитайте і прокоментуйте лист солдата Андрія Рубеля з фронту.
2. Які почуття викликає у вас розповідь солдата?

До осені 1916 р. російські війська зайняли Південну Галичину, Буковину і зупинилися на лінії Золочів–Галич–Станіслав–Ворохта. За час операції австро-угорська армія втратила до 1,5 млн вбитими, пораненими та полоненими.

Брусиловський прорив істотно вплинув на європейський театр воєнних дій. Німецьке командування припинило наступ на Верден і перейшло до оборони. Італія врятувалася від поразки, Румунія вступила у війну на стороні Антанти, австро-угорська армія втратила можливість здійснювати наступальні дії. Війна знову стала окопною.

У 1917 р. російське командування планувало наступ на всіх фронтах. Основні події розгорнулися на Південно-Західному фронті. Наступ росіян почався 31 червня, але був швидко зупинений німецькими й австрійськими військами, а пізніше закінчився катастрофічною поразкою. До початку серпня російські війська залишили Тернопіль і Чернівці.

На передовій

2. Наростання кризових явищ в російському суспільстві

Війна суттєво підірвала продуктивні сили імперії. На початок 1915 р. стратегічні запаси країни було вичерпано, армія відчувала гостру нестачу озброєнь, боєприпасів, обмундирування та продовольства. Безпідставні надії на швидкоплинну війну розвіялися.

Розпочалася криза озброєнь. Армія потребувала щомісяця 100–150 тис. гвинтівок, у той час як уся промисловість країни за п'ять місяців 1914 р. випустила 134 тис. нових гвинтівок і відремонтувала 144 тис. старих. Аналогічна ситуація була з літаками, артилерією, снарядами, протигазами, вибуховими речовинами, інженерним майном тощо. Надії на тил та допомогу союзників не виправдовувалися.

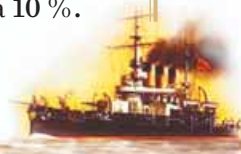

Воєнна техніка часів
Першої світової війни

Уряд приступив до «мобілізації промисловості» й розпочав жорстке регулювання виробництва. З метою вирішення питань постачання армії були створені особливі наради з оборони, палива, перевезень та продовольства, очолювані міністрами. Але державного регулювання промисловістю без підтримки підприємців та фінансистів виявилось замало. З ініціативи промисловців і підприємців почали створюватися воєнно-промислові комітети, які об'єднали 1300 підприємств. Вони отримували від держави військові замовлення та кошти на випуск боєприпасів і озброєння для діючої армії. В Україні такі комітети діяли в Київській, Харківській, Одеській і Катеринославській губерніях.

Активізувалася діяльність органів земського і міського самоврядування, які на початку війни створили власні організації на допомогу фронту – Союз земств і Союз міст. У 1915 р. вони об'єдналися в **Союз земств і міст (Земгор)**, який надавав допомогу пораненим, військовополоненим, біженцям та налагоджував виробництво обмундирування, теплих речей, медикаментів.

Проте для подолання серйозних економічних викликів, які поставали перед країною і урядом, цих заходів виявилось недостатньо. Все гостріше відчувався паливний голод. Донбас залишався головним постачальником вугілля, але зусилля уряду по збільшенню його видобутку виявилися вкрай неефективними. У 1916 р. порівняно з початком війни обсяги видобутку зросли лише на 10 %.

На заводах, що виробляли озброєння й боеприпаси, катастрофічно не вистачало металу. Видобуток залізної руди в Криворіжжі в 1916 р. знизився порівняно з довоєнним рівнем більш ніж на 20 %. У січні 1917 р. на Катеринославщині припинила роботу половина доменних печей. Ситуація з металом суттєво позначилася на кількості рейок, які постачали для розвитку мережі залізниць. Нестача палива та дезорганізація транспорту призвели до нагромадження на залізницях сотен тисяч вагонів з вантажами. Без палива і металу не могли діяти заводи, які працювали на оборону. Протягом 1914–1916 рр. в Україні закрилося понад 1400 підприємств.

До критичної межі дійшла ситуація на селі. Через мобілізацію в армію майже кожного другого село стало неспроможне постачати в достатній кількості продовольство в армію та міста. За 1914–1916 рр. валовий збір зерна в Україні зменшився на 200 млн пудів. Урядові заготівлі, реквізиції, примусова хлібна розкладка, введена в грудні 1916 р., не давали бажаного результату. У селах залишилися переважно жінки, діти та люди похилого віку.

Становище населення в тилу різко погіршилося. До армії було мобілізовано до половини працездатних чоловіків. Кваліфіковані робітники, які отримували відстрочку по мобілізації (в Україні до кінця 1916 р. таких було майже 130 тис.), позбавлялися всіх прав. За законами воєнного часу будь-яке порушення правил робітниками каралося відправкою на фронт.

Поповнення робітничих кадрів відбувалося за рахунок жінок, молоді та людей похилого віку, які прибували в переважній більшості з села і не мали відповідної кваліфікації. У складі промислових робітників чисельність жінок і підлітків з 1914 по 1917 р. збільшилася у 3 рази. В 1916 р. на підприємствах Києва жінки складали 30 %, молодь – 11,5 %. На підприємствах України працювали також десятки тисяч військовополонених. Продуктивність праці стрімко падала. Робочий день, особливо

*Продаж дров на вагу
уроздріб.
Фотографія*

*Чим, на вашу думку,
можна пояснити продаж
у Петрограді дров на вагу
уроздріб?*

Черги в Петрограді

на дрібних підприємствах, тривав до 15–16 годин на добу. Набагато частіше стали застосовувати штрафи.

Наростала продовольча криза. Покриття воєнних витрат за рахунок емісії (додаткового випуску паперових грошей) призвело до зростання цін на продукти харчування та предмети повсякденного вжитку порівняно з довоєнним часом у 2–3 рази. Виробництво товарів першої необхідності практично припинилося, що спричинило колосальне зростання спекуляції та активізації чорного ринку. Надвишки до зарплати, введені з ініціативи воєнно-промислових комітетів, не могли компенсувати стрімкого зростання цін. Реальна заробітна плата за роки війни істотно знизилася. Катастрофічно погіршувалися умови життя й праці.

Поразки царської армії спричинили загострення соціальної напруженості. Спостерігалось зростання страйкового руху, в містах не вистачало хліба і палива. У вересні 1915 р. страйкували шахтарі Донбасу, металурги Макіївки та Єнакієва, робітники Миколаєва, Луганська, Харкова, Катеринослава. Усього за рік відбулося більше ста страйків, у яких взяли участь до 50 тис. осіб. У 1916 р. кількість страйків в Україні подвоїлася, а число учасників дійшло майже до 200 тис. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати та поліпшення умов праці.

З серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в українських губерніях відбулося близько двох сотень селянських виступів. Приблизно третина з них супроводжувалася арештами. Найбільш гучними були події у волосному центрі Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії. Близько 3 тис. селян, переважно жінки-солдатки, озброїлися вилами і напали на поліцейських стражників з вимогою припинити землевпорядні роботи. Було

розгромлено волосне правління, поранений помічник сумського справника. Царський уряд оголосив про припинення землепорядних робіт по всій країні до закінчення війни.

Антивоєнні та антиурядові настрої швидко поширювалися серед українського студентства та інтелігенції. Влада втратила контроль над ситуацією. Поразки російської армії на фронті підірвали довіру до політики царя та його уряду. Сплеск патріотизму в суспільстві на початку війни змінився глибоким розчаруванням. Улітку 1915 р. у Державній думі представники октябристів, кадетів та інших партій сформували так званий «Прогресивний блок». Його члени, не піддаючи сумніву принцип самодержавства, просили царя включити до складу кабінету міністрів тих представників, яким би вони довіряли. Це суттєво погіршило політичні стосунки між царем і Державною думою. У серпні 1915 р. Микола II оголосив себе верховним головнокомандуючим збройними силами і фактично усунувся від керівництва країною. Поразки на фронті тепер пов'язувалися з іменем царя і підживляли основи самодержавства.

Ситуація в уряді різко погіршилася. За два роки війни змінилися чотири голови Ради міністрів, шість міністрів внутрішніх справ, чотири військових міністри. Зроставав вплив селянина-«провидця», політичного авантюриста Григорія Распутіна. Він мав практично необмежений вплив на царську сім'ю.

Микола II, передчуваючи революцію, став схилитися до встановлення диктатури. Восени 1916 р. були зроблені спроби встановити контакти з німецькими дипломатами з метою можливого укладення сепаратного миру. Одночасно окремі партійні лідери почали переговори з впливовими генералами про можливість перевороту.

У листопаді 1916 р. на засіданні Державної думи лідер партії кадетів П. Мілюков, звинувачуючи уряд і царя в корупції, «злочинній дезорганізації тилу» та таємних контактах з Німеччиною, завершив свій виступ питанням: «Що це – дурість чи зрада?». Виступи спричинив суспільний вибух, царська сім'я була дискредитована. Визрівала загальнодержавна криза. Росія неухильно наближалася до революції.

3. Активізація діяльності українських громадських організацій

Військові невдачі 1915 р. змусили царський уряд толерантніше поставитися до громадської активності, яка все більше ширилася країною. Улітку 1915 р. виникло **Товариство допомоги населенню Півдня Росії**, що постраждало від воєнних дій. Українські діячі ставили за мету надання допомоги жертвам російської окупації в західноукраїнських землях – арештантам, депортованим, заручникам та біженцям. При Південно-Західному фронті було створено комітет Всеросійського союзу

міст, який працював під контролем українських діячів. Через нього з державного бюджету направлялися грошові суми біженцям з Галичини.

У діяльності української громадськості активізувався культурницький напрямок. У серпні 1915 р. київська делегація подала міністру освіти меморандум про переведення викладання в народних школах національною мовою. У лютому 1916 р. полтавські діячі вручили Державній думі петицію про зрівняння прав українського і російського народів, про допущення української мови в народні школи та про свободу діяльності культурно-освітніх організацій. Від робітників шести українських міст була направлена петиція про надання автономних прав Україні на тих засадах, які були обіцяні Польщі, про повернення із заслання всіх українців, засуджених за політичними статтями, про свободу українського слова і преси та відкриття «Просвіт».

Найбільш детально вимоги українців були викладені в декларації ради ТУП «Наша позиція», прийнятій у грудні 1916 р. У ній зазначалося, що поступовці стоять на засадах «автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах». Погляди поступовців нагадували ідеї російської партії конституційних демократів. Але кадети, як і більшість провідних загальноросійських партій, були прихильниками унітарної, а не федеративної держави.

Активну роботу в українських губерніях проводили підпільні соціал-демократичні організації. Їх представляли члени РСДРП (меншовики та більшовики). Як і більшість соціал-демократичних організацій України, вони працювали разом. **Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)** на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою мала програму, подібну до меншовиків. Їх розділяло лише ставлення до національного питання: члени РСДРП не бажали перетворювати Росію на федерацію.

Українські соціалісти-революціонери (есери) через розбіжності у національному питанні не змогли влитися в загальноросійську есерівську партію. Керівники українських есерівських організацій М. Залізняк, П. Христюк, М. Шаповал вийшли переважно із студентського середовища і вели пропагандистську роботу, в основному, серед студентської молоді в Києві, Чернігові та Харкові.

В Австро-Угорщині національні інтереси українського народу намагалася захищати Загальна українська рада. До Російської імперії з Відня спеціальна група кур'єрів на чолі з М. Залізняком доставляла пропагандистські матеріали СВУ, які поширювалися за допомогою есерівських організацій. Після саморозпуску ЗУР у національному громадському житті краю керівна роль перейшла до Українського парламентського пред-

ставництва у Віденському парламенті, що існувало на правах клубу. Його головою став Юліан Романчук, заступниками – Євген Петрушевич і Левко Бачинський. Напередодні подій 1917 р. український національний рух набував революційного досвіду.

Слабка економіка Російської імперії не витримала навантажень, викликаних світовою війною. Економічна криза, підсилена політичними прорахунками, на кінець 1916 р. загострила соціальну напруженість. В Україні активізувалася національно-визвольна боротьба, яка поєднувалася із загальноросійською боротьбою проти самодержавства. Імперія йшла назустріч революції.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті хід воєнних дій на Східному фронті в 1915–1916 рр. Зробіть висновки.
2. Назвіть державні й недержавні органи, які діяли в Росії з метою регулювання виробництва в умовах війни.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Чому провідні країни-учасниці не бажали позиційної війни, але брали в ній участь?
2. Спираючись на знання з історії та додаткову літературу, підготуйте міні-проект на тему «Основні причини кризових явищ в соціально-економічній політиці Росії 1915–1916 рр.». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому зусилля уряду й представників бізнесу з активізації роботи тилу не мали бажаного ефекту.
2. Підготуйте повідомлення на тему «Визрівання революційної ситуації в Росії в 1917 р. – випадок чи закономірність?».

Працюємо з текстом

Прочитайте оцінки готовності Росії до світової війни істориками різних періодів. Поміркуйте і дайте відповіді на запитання.

1. «Росія виявилася неготовою до війни не через брак озброєння чи незадовільну організацію війська, що очевидно мало місце, а через безнадійне відставання в модернізації та мобілізації суспільства. Війна ще більше ускладнила й заплутала соціальні проблеми, що сприяло посиленню соціальної кризи».

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 406.

2. «Армія програвала битву за битвою. Тил не забезпечував і не міг забезпечити всім необхідним, а надії отримати озброєння, якого

не вистачало, від союзників не виправдалися: ті в першу чергу думали про потреби своїх армій».

Шаццillo А. Остання сходянка капіталізму.
Книга для чтєния по истории СРСР. – М., 1979. – С. 183.

1. Пояснить, чому історики, оцінюючи причини неготовності Росії до світової війни, з часом змінюють акценти.

2. Чию точку зору ви підтримуєте? Обґрунтуйте свою відповідь.

Тестові завдання

Хронологія

1. Яка подія відбулася після Горлицького наступу німецьких військ на Східному фронті у 1916 р.?

А. Взяття Львова австрійцями.

Б. Галицька битва.

В. Брусиловський прорив.

Г. Повернення російськими військами фортеці Перемишль.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Примусове відчуження за плату або тимчасове вилучення державними органами майна окремих громадян або юридичних осіб – це...»?

А. Податки.

В. Репарація.

Б. Хлібна розкладка.

Г. Реквізиція.

Послідовність

3. Визначте хронологічну послідовність історичних подій, які відбулися в 1915–1916 рр.

А. Наступ німецьких військ в районі Горлиці.

Б. Виникнення комітету по створенню Українського самостійного союзу.

В. Взяття російськими військами фортеці Перемишль.

Г. Брусиловський прорив.

Відповідність

4. Позначте відповідність історичних осіб до партій та громадських організацій, у яких вони брали участь.

А. Ю. Романчук.

1. ТУП.

Б. В. Винниченко.

2. Партія соціалістів-революціонерів.

В. М. Залізник.

3. Національно-демократична партія.

Г. М. Грушевський.

4. УСДРП.

Відкрите запитання

5. Чи можна стверджувати, що на початку 1917 р. у Росії склалася революційна ситуація? Свою відповідь мотивуйте.

13 Початок Української революції

Пригадайте!

1. Які події відбулися на Східному фронті в 1916 р.?
2. Які чинники викликали переростання соціально-економічної кризи в Росії на кризу політичну?

Основні терміни і поняття

Страйк; мітинг; демонстрація; опозиція; революція; політична боротьба; ради; місцеві органи влади; національно-територіальна автономія; федерація.

1. Лютнева революція в Росії

На 31-му місяці війни в березні 1917 р. остаточно виявилася неспроможність Російської імперії відповідати на виклики історії. У суспільстві, стомленому нескінченною війною, руйнуванням та гострою нестачею продуктів харчування, соціальна напруженість досягла апогею.

Революція розпочалася в Міжнародний жіночий день **8 березня (23 лютого)** в Петрограді. До загального страйку робітників, який супроводжувався масовими мітингами та демонстраціями, долучилися з гаслами «Хліба», «Миру», «Поверніть наших чоловіків» жінки, які стояли в багатогодинних чергах за хлібом.

Страйк швидко набув політичного забарвлення.

Черга біля продуктового магазину

1. Поміркуйте, чому в столиці не вистачало хліба.

2. Яким, на вашу думку, було становище з продовольством в провінції? Чому ви так вважаєте?

3. Поясніть, чому в черзі за хлібом стояли жінки, діти та люди похилого віку.

Мовне джерело

Телеграма Миколи II командуючому військами Петроградського округу генералу С. Хабалову від 25 лютого 1917 р.:

«Повелеваю завтра же прекратить беспорядки, недопустимые в тяжелое время войны против Германии и Австрии».

Хрестоматія по історії СРСР. 1900 – кінець 1930-х гг. – М., 1978. – С. 125.

1. Чому, на ваш погляд, цар не зміг відрізнити «бунт» від початку революції?
2. Поміркуйте, чи міг командуючий не виконати наказ царя або виконати, не застосовуючи зброї.

Застосування зброї проти демонстрантів підштовхнуло солдатів Петроградського округу перейти на бік страйкарів. Серед них було багато українців, зокрема солдати Волинського полку.

Через два дні генерал Хабалов змушений був доповісти царю, що «виконати повеління про відновлення порядку в столиці не зміг», оскільки більшість військових частин «зрадили своєму обов'язку» і відмовилися стріляти. Підтверджувалися слова колишнього міністра внутрішніх справ Росії П. Дурново, який ще в 1914 р. у відповідній записці попереджав Миколу II, що у випадку невдачі під час майбутньої війни з Німеччиною «соціальна революція в найбільш крайніх її проявах у нас неминуча».

9 березня (24 лютого) керівництво Державної думи звернулося до царя з вимогою створити «відповідальне міністерство», маючи на увазі уряд, який би підпорядковувався як царю, так і Державній думі. Це означало б перехід від самодержавної до конституційної монархії. Цар проігнорував цю вимогу. Депутати Думи перейшли в опозицію і сформували в країні перехідний орган влади – Тимчасовий комітет для «наведення порядку і для встановлення відносин з установами та особами», який запропонував царю зректися престолу.

15 (2) березня 1917 р. цар Микола II у своєму вагоні на станції Псков, де знаходився штаб Північного фронту, зрікся влади. Так закінчилося царствування династії Романових, яке тривало понад 300 років. Чому так швидко впало самодержавство? Одним з головних чинників цього була багатомільйонна російська армія, яка складалася переважно з селян. Очолювані радами солдатських депутатів у союзі з робітничими радами, вони піднялися на боротьбу з режимом.

Солдати Волинського полку в Петрограді

*Тимчасовий комітет
Державної думи*

*Солдати-фронтовики вітають
падіння самодержавства*

Хоча революція почалася стихійно, вже 12 березня (27 лютого) 1917 р. в столиці було сформовано Тимчасовий виконавчий комітет Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, який очолив меншовик М. Чхеїдзе. За згодою Петроградської ради Тимчасовий комітет Державної думи сформував **Тимчасовий уряд** на чолі з головою Всеросійського союзу земств і міст князем **Г. Львовим**. У складі уряду переважали кадети та октябристи. Передбачалося, що уряд буде діяти до скликання Установчих зборів, які затвердять нову форму державного ладу в країні.

Перші кроки Тимчасового уряду засвідчили його наміри демократизувати російське суспільство. Уряд ліквідував жандармський корпус і департамент поліції, відмінив смертну кару і політичну цензуру, ввів свободу слова, друку, союзів, зборів та ін. Було скасовано каторгу і заслання, оголошено політичну амністію. Одночасно було збережено ранги, звання, чини та титули. Уряд проголосив про реформу судочинства. Але найголовніші для суспільства питання – війни і миру, робітничі і селянське – вирішувалися вкрай повільно і непослідовно. Не мав Тимчасовий уряд і чіткої програми розв'язання національного питання.

За розпорядженням уряду в губерніях і повітах створювалися виконавчі комітети на чолі з виборними особами – комісарами, у волостях – виборні виконавчі комітети. Управлінський апарат міст зберігався майже без змін. Комісари Тимчасового уряду повинні були співпрацювати з новоствореними представницькими органами влади – радами об'єднаних громадських організацій та їхніми виконавчими комітетами.

Петроградська рада теж прагнула встановити контроль над державою і столицею. Вона виступала як загальноросійський центр і, за словами есера М. Суханова, була «пристосованою до бойових дій і готовою взяти справу революції, свою справу у свої руки».

Паралельне існування двох владних центрів – Тимчасового уряду і Петроградської ради, які не змогли розмежувати влад-

ні повноваження, підсилювали некерованість країною. Як справедливо висловився О. Керенський, «Росія припинила на фабриках працювати, на фронті – воювати. Населення втратило здатність коритися, начальство – наказувати і командувати».

2. Утворення Центральної Ради та місцевих рад робітничих і солдатських депутатів

Вже на другий день звістка про революцію в Петрограді докотилася до Києва.

Товариство українських поступовців відразу визнало Тимчасовий уряд. Скориставшись його рекомендацією, представники української інтелігенції 17(4) березня утворили в Києві Раду об'єднаних громадських організацій. Цей представницький орган влади мав всеукраїнське значення. Його назва – Центральна Рада – була прийнята без дискусій. 17(4) березня вважається днем створення **Української Центральної Ради (УЦР)**.

20 березня Головою УЦР заочно обрали професора **Михайла Грушевського**, який перебував у засланні і прибув до Києва лише 26 (13) березня. Його заступниками стали Дмитро Антонович (УСДРП) і Дмитро Дорошенко (ТУП). Про утворення Української Центральної Ради був повідомлений Тимчасовий уряд.

Особа в історії

Грушевський Михайло (1866–1934). Громадсько-політичний і державний діяч, історик, організатор української науки. Народився у м. Холмі, навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. У 28-річному віці очолив кафедру історії Львівського університету. Був одним з керівників Товариства українських поступовців.

Усна історія

Розповідь селянина Зіньківського району Полтавської області:

«Революція сталася в березні, то там була ціла площа народу, було багато, і виступали оратор за оратором, говорили, розказували, що ... фабрики й заводи будуть робітникам. Крик такий був, радість була. То смертельна радість була».

Великий голод в Україні 1932–1933 років.
Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. –
К., 2008. – С. 286.

Будинок Педагогічного музею, де працювала УЦР

*Робочий-бойовик.
Поштівка*

Революційні події наче вихор пронеслися по Україні. Відразу після повалення самодержавства в Україні почалася стихійна організація робітничих і солдатських рад, робота яких контролювалася Петроградською радою. Вони стали особливістю російської дійсності. Люди праці не знаходили підтримки у владі і для розв'язання своїх проблем покладалися на власні організації – ради, профспілки, фабзавкоми. Перші ради виникли в березні 1917 р. у Харкові, Катеринославі, Кременчуці, Луганську, Полтаві. Засновниками рад виступали переважно загальноросійські партії есерів і соціал-демократів, які розглядали ці організації як тимчасові органи революції.

Поглиблення економічної й політичної кризи сприяло підвищенню популярності партії більшовиків. Вона прагнула встановити контроль над радами, витіснити звідти есерів та меншовиків і відмовитися від підтримки Тимчасового уряду. Одночасно більшовики почали організовувати власні збройні сили для майбутніх боїв – червоногвардійські загони, які були створені у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, містах Донбасу.

3. Українські громадські організації та політичні партії

Після повалення самодержавства палітра політичних партій в Україні істотно збагатилася. На початку квітня 1917 р. Товариство українських поступовців провело з'їзд, головою якого

переобрали М. Грушевського. Делегати заявили про підтримку Тимчасового уряду і зобов'язалися «всіма силами творити автономію України». З'їзд закликав сприяти підготовці Українського національного конгресу, який мав стати виразником волі усього українського народу. Було вирішено змінити назву ТУП на Союз українських автономістів-федералістів. До його керівництва обрали Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського. Незабаром новоутворений Союз було реорганізовано в Партію соціалістів-федералістів (есефів). За політичною та ідейною спрямованістю есефи наближалися до всеросійської партії кадетів.

Володимир Винниченко

У середині квітня 1917 р. провела свою конференцію Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). За програмою вона була близька до всеросійської партії соціал-демократів-меншовиків. Основною причиною їхніх розходжень стало невизнання меншовиками принципу автономії України. РСДРП(м) недовірили ставилася до намагань Центральної Ради перетворитися на орган державної влади. Партія українських соціал-демократів була нечисленною (близько 5 тис.) і мала вплив переважно в містах Правобережжя. Визначними діячами соціал-демократичного національно-визвольного руху були В. Винниченко і С. Петлюра.

Особа в історії

Винниченко Володимир (1880–1951). Політичний і громадський діяч, письменник. Народився у Єлісаветграді (тепер – Кіровоград). Навчався на юридичному факультеті Київського університету. За соціал-демократичну пропаганду був заарештований і виключений з університету. З 1903 р. – на професійній революційній роботі. Один з лідерів української революції, перший голова Генерального секретаріату, у 1918–1919 рр. – голова Директорії УНР.

У квітні 1917 р. відбувся установчий з'їзд **Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)**. Вона прагнула здійснити аграрну реформу в інтересах українського селянства. Українські есери вимагали національно-територіальної автономії, що стало причиною їхнього принципового розходження із всеросійською партією есерів. Серед організаторів УПСР були М. Ко-

валевський, П. Христюк та ін. Партія українських есерів користувалася підтримкою на селі. З її діяльністю був тісно пов'язаний М. Грушевський.

За вплив на село в Україні боролися три політичні сили – більшовики, російські та українські есери.

Більшовики активно реалізовували привабливі гасла свого лідера.

Ленін вимагав «негайно влаштовувати по всій Росії ради селянських і батрацьких депутатів».

Найбільш успішно більшовики проводили таку роботу на Харківщині. Російські есери досягли певних успіхів на Катеринославщині й Херсонщині, де відновлювали діяльність селянських союзів.

Але врешті-решт більшість на селі отримали українські есери в співдружності з кооператорами. Під їхнім впливом було організовано з'їзд так званих діячів українського села. Його делегати підтримали гасло національно-територіальної автономії України і прийняли рішення про скликання Всеукраїнського селянського з'їзду.

Під контролем УПСР діяла й Українська селянська спілка. Завдяки їй партія українських есерів набула значної популярності на селі.

Існували й регіональні партії, наприклад, Українська демократично-хліборобська партія. Вона діяла на Полтавщині і відстоювала право приватної власності на землю.

4. Гасло автономії України

Перші звернення Центральної Ради до українського народу мали поміркований характер і не передбачали кардинальних змін в українському суспільстві. Кінцева мета національно-визвольного руху формулювалася у загальний спосіб – підготовка до Установчих зборів.

Національна програма в перші тижні революції носила культурницький характер. Вона націлювала суспільство на об'єднання в політичні товариства, культурні та економічні спілки, заснування українських шкіл, підтримку української преси.

У Києві відновився випуск забороненої царським урядом щоденної газети «Рада», яка стала виходити під назвою «Нова Рада». На її шпальтах М. Грушевський публікував статті, які мали програмний характер і визначали подальші дії Центральної Ради.

М. Грушевський виступав проти надання національно-визвольному рухові поміркованого, переважно культурницького напрямку і закликав не чекати Установчих зборів, а добива-

тися якнайширшої національно-територіальної автономії, яка «більш-менш наближається до державної самостійності». Автономна Україна мала постати на землях, де українське населення становило більшість.

Майбутню Російську республіку М. Грушевський розглядав як федерацію. При цьому він відкидав гасло «Україна – для українців!».

19 березня (1 квітня) Центральна Рада організувала в Києві маніфестацію, у якій взяло участь близько 100 тис. осіб. На Софійській площі відбулося віче, де пролунали вимоги скликання Установчих зборів і Українського національного конгресу з метою запровадження автономії.

Об'єднання національних громадських і політичних сил відбулося під час діяльності **Українського національного конгресу**, який відкрився в Києві **19 (6) квітня 1917 р.** У його роботі взяли участь понад 900 делегатів від політичних партій, робітничих, селянських, військових, культурних організацій, представників Кубані, Галичини, Буковини, Холмщини, Москви, Петрограда й усіх фронтів. Були обговорені питання про принципи федералізму, способи організації автономного устрою, забезпечення прав національних меншин тощо.

Конгрес схвалив гасло автономії України у складі Російської федеративної республіки. Соціально-економічних питань делегації практично не торкалися.

Маніфестація на Софійській площі

Український національний конгрес підтвердив повноваження Центральної Ради як крайового органу влади і обрав її новий склад. Він розширювався за рахунок представників національних меншин на 15 %.

Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського, заступниками – С. Єфремова і В. Винниченка. Національний конгрес, будучи легітимним виразником національної волі, офіційно передав свої повноваження Центральній Раді.

Українська революція розпочалася відразу після повалення самодержавства. У Києві було створено представницький орган влади всеукраїнського масштабу – Центральну Раду, яка висунула гасло автономії України.

Утворення рад робітничих і солдатських депутатів у великих містах і на фронтах було яскравим свідченням недовіри мас до парламентських форм політичного життя. До українського визвольного руху ради ставилися в основному негативно.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Схарактеризуйте причини і рушійні сили національної революції.
2. Почніть складати хронологічну таблицю «Основні події Української революції».

Питання для обговорення в класі, групі

1. Підготуйте повідомлення на тему «Українські політичні партії та організації на початку революції». Обговоріть їх у класі та висловіть власні погляди на їхні цілі й шляхи досягнення кінцевої мети.
2. Чи згодні ви із словами В. Винниченка, який зазначав: «Український національний конгрес став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя». Поясніть вашу думку. Підготуйте доповідь на тему «Український національний конгрес – перший етап у творенні української державності».

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому М. Грушевський виступав проти надання національно-визвольному рухові поміркованого, культурницького характеру.
2. Поміркуйте, чому після приходу до влади Тимчасового уряду ідея скликання Установчих зборів стала надзвичайно популярною у суспільстві.

Працюємо з текстом

Прочитайте і порівняйте два погляди на політичну ситуацію в Росії щодо ролі рад в різних регіонах країни на початку березня 1917 р. Дайте відповіді на запитання.

1. «Склалося оригінальне становище – двовладдя. Його класова сутність полягала в переплетенні двох влад: буржуазної влади в особі Тимчасового буржуазного уряду (та його місцевих органів) і революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства в особі Рад робітничих і солдатських депутатів. У березні 1917 р. двовладдя поширилося по всій країні».

Книга для чтения по истории СССР, период империализма. – М., 1979. – С. 204.

2. «Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів. Але якщо в російській столиці рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу і мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, то в Україні ці ради не відігравали провідної ролі й на владу не претендували, тому про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Зазначимо, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом».

Історія України. Навчальний посібник. – К., 2002. – С. 210.

1. Поясніть, чому в радянських і сучасних істориків існують різні погляди на роль рад робітничих і солдатських депутатів на початку революції.
2. Спираючись на знання з історії, висловіть власну точку зору з означеного питання.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було утворенно Українську Центральну Раду?
А. 8 березня 1917 р.   **В.** 17 березня 1917 р.
Б. 16 березня 1917 р.   **Г.** 20 березня 1917 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Союзна держава, яка складається з державних утворень, що мають певну юридичну і політичну самостійність, – це...»?
А. Співдружність.   **В.** Федерація.
Б. Автономія.   **Г.** Конфедерація.

Послідовність

3. Розставте історичні події у хронологічному порядку.
А. Заснування Центральної Ради.
Б. Утворення Тимчасового уряду.

- В. Зречення царя Миколи II.
Г. Проведення Українського національного конгресу.

Відповідність

4. Установіть відповідність між політичними діячами та громадськими організаціями й партіями, до яких вони належали.

А. М. Чхеїдзе.	1. УПСФ.
Б. В. Винниченко.	2. РСДРП (м).
В. П. Христюк.	3. УСДРП.
Г. Д. Дорошенко.	4. УПСР.

Відкрите запитання.

5. М. Грушевський наголошував: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе». Спробуйте пояснити його позицію. Чи співпадають ваші погляди з означеного питання з точкою зору автора? Відповідь обґрунтуйте.

14–15 Проголошення автономії України

Пригадайте!

1. Яким органом влади в масштабі України була Центральна Рада?
2. Яку назву прийняв ТУП у квітні 1917 р.?

Основні терміни і поняття

Національно-територіальна автономія; універсал; військове формування; радикалізм; анексія; контрибуція; політична боротьба.

1. Розгортання національно-визвольного руху

Рішення Національного конгресу сприяли розгортанню національно-визвольного руху в Україні. У травні 1917 р. у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський військовий з'їзд, який став помітною подією в національному житті. Його роботою керували М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та М. Міхновський. З'їзд заявив, що «вважає Центральну Раду єдиним

компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин з Тимчасовим правительством». Делегати визнали за необхідне вимагати від Тимчасового уряду та Петроградської ради згоди з принципом національно-територіальної автономії України. У питанні ставлення до війни було вирішено домагатися миру без анексій і контрибуцій. До укладення миру пропонувалося захищати здобутки революції.

На з'їзді було обрано Генеральний військовий комітет, який мав надати організованості стихійному процесу формування українських частин. Передбачалося українізувати Чорноморський військовий флот та укомплектувати українськими командами окремих кораблів на Балтиці. Організаційна робота по українізації армії зосередилася в руках С. Петлюри.

Ще в березні в Києві було утворено **Український військовий клуб ім. гетьмана Полуботка**. З його ініціативи 18 квітня 1917 р. на Сирецькому полі відбулося військове свято, учасники якого оголосили себе 1-м українським полком ім. Б. Хмельницького. Вони почали вимагати відправки на фронт в якості окремої української військової частини. Фронтове командування не наважилося їх розформувати. Центральна Рада висловилася за доцільність організації українського полку, але в тилу. Київські ради робітничих і солдатських депутатів та комітет об'єднаних громадських організацій засудили цю вимогу «бунтівників і дезертирів».

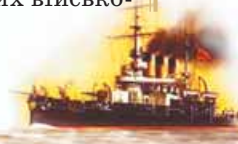
Для надання організованості стихійному процесу формування українських військових частин при Центральній Раді було створено Військовий комітет на чолі з С. Петлюрою.

У квітні в Чернігові сформувався український піхотний полк ім. гетьмана П. Дорошенка, солдати якого поділяли самостійницькі погляди. Однак командування розформувало полк, а основну масу солдат відправило на фронт. Але на Київському пересильному пункті вони оголосили себе полком ім. гетьмана Полуботка і пообіцяли покинути місто тільки після того, як Тимчасовий уряд підтримає автономію України і затвердить склад Центральної Ради.

У липні полуботківці почали роззброювати окремі військові частини та захоплювати державні установи в столиці. Солдати розраховували на підтримку Вільного козацтва та інших військо-

Будинок Національної філармонії України (тут проходили засідання делегатів Національного конгресу)

вих частин. Але полуботківців ніхто не підтримав. Центральна Рада віддала наказ частинам Київського військового округу разом із полком ім. Б. Хмельницького роззброїти повстанців і витіснити їх з Києва.

2. Переговори в Петрограді. I селянський і II військовий з'їзди

У кінці травня 1917 р. до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом прибула делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком. У вимогах Ради йшлося про офіційне визнання автономії України та визначення її кордонів відповідно до етнографічного принципу, виділення солдатів-українців в окремі військові частини, українізації вищої та середньої школи, надання Центральній Раді певних коштів для задоволення національних потреб. Тимчасовий уряд відповів відмовою.

Мовою джерела

Відповідь Тимчасового уряду Центральній Раді:

«Тимчасове правительство не може признати Центральну Раду виразницею волі всього українського народу як з формального боку, так і з фактичного. Справу установлення автономії України можуть порішити тільки Установчі Збори. Крім того, видання акту принципіального значення, без докладного означення змісту автономії України, могло б повести до різnorodних територіальних і інших непорозумінь... Тимчасове правительство признало, що не має права встановлювати новий адміністративний лад на Україні... Щодо самостійності українського війська – Тимчасове правительство признало можливим тимчасове порішення цієї справи тільки в тім об'ємі, в яким це означив міністр війни... Тимчасове правительство признає національні окремішності та своєрідні умови життя України і відповідно необхідність розв'язки справи будучого ладу України, котра в повнім об'ємі належить до Установчих Зборів».

Національні процеси в Україні. Довідник за редакцією В. Панібудьласки. – Ч. I. – К., 1997. – С. 406.

1. Поміркуйте, чи були у Тимчасового уряду причини не визнавати Центральну Раду виразницею волі всього українського народу.
2. Відомо, що військовий міністр Керенський особисто заборонив утворювати українські військові частини. Поясніть чому.
3. Чому Тимчасовий уряд самоусунувся від розв'язання питань, які поставила перед ним Центральна Рада, хоча й визнав право України на «окремішність та своєрідні умови» життя?

У червні 1917 р. у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський селянський з'їзд. Делегати були незадоволені відповіддю Тимчасового уряду. Вони підтримали рішення Центральної Ради про визнання автономії України. Звучали заклики проголоси-

ти самостійність України, але більшість не підтримала ідею незалежності. З'їзд обрав **Раду селянських депутатів**, яка увійшла до складу Центральної Ради. Це рішення поклало початок перетворенню Центральної Ради у дійсно представницький орган влади. Після селянського з'їзду Центральна Рада визнала, що дії Тимчасового уряду суперечать інтересам українського народу в реалізації права націй на самовизначення.

18(5) червня, не зважаючи на заборону Керенського, відкрився **II Всеукраїнський військовий з'їзд**. Перед його початком делегати зібралися на Софійській площі і заприсяглися не повертатися до своїх частин, поки не здобудуть автономію України. З'їзд запропонував Центральній Раді негайно приступити до створення основ автономного устрою у згоді з національними меншинами. Було підтверджено постанову I Військового з'їзду про українізацію армії і затверджено статут найвищої української військової установи – Генерального комітету на чолі з С. Петлюрою. З'їзд обрав **Раду військових депутатів**, яка стала складовою частиною Центральної Ради.

Після військового з'їзду українізація армії посилилася. На всіх фронтах були утворені українські військові комітети. Вони керували роботою з'їздів солдатів-українців, випускали газети і листівки, організовували національні земляцтва. Йшов процес «українізації багнета». До нього неприхильно ставилися як генералітет, так і ради солдатських депутатів, які перебували під контролем загальноросійських соціалістичних партій. Чимало членів Центральної Ради теж не розуміло значення створення української армії. Наприклад, В. Винниченко у «Робітничій газеті» писав: «Не свої армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій». Але спинити процес українізації армії було вже неможливо.

3. I Універсал Центральної Ради

Виконуючи рішення II Військового з'їзду щодо створення основ автономного устрою у згоді з національними меншинами, виконавчий комітет Центральної Ради **23(10) червня 1917 р.** схвалив текст **I Універсалу** і доручив В. Винниченку оголосити його на II Військовому з'їзді під назвою «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого».

Мовною джерела

Витяг із I Універсалу:

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші українські збори».

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 101.

1. Поясніть, яку форму державного устрою проголошував I Універсал.
2. Яку функцію мали виконувати Всенародні українські збори?
3. Чи можливою була, на вашу думку, реалізація основних ідей I Універсалу в тогочасному суспільстві? Відповідь обґрунтуйте.

У I Універсалі Центральна Рада оголошувалася органом, правомочним приймати акти конституційного значення – універсали. Висловлювалася надія на співпрацю з іншими народами, які живуть в Україні. Українським організаціям доручалося прийти до згоди з демократичними організаціями інших національностей.

Універсал справив величезне враження на суспільство. До Києва надходили телеграми, у яких висловлювалася підтримка Раді. На заклик сплатувати добровільний податок для потреб Центральної Ради біля скарбниці вишикувалися черги людей. Реакція Тимчасового уряду на I Універсал була вкрай негативною.

Мовною джерела

Звернення Тимчасового уряду від 16 червня 1917 р. до українського народу:

«Братці українці! Не йдіть необачним шляхом роздроблення сил вислоєної Росії! Не відривайтеся від загальної Батьківщини! Не розколюйте загального війська! Нетерпеливим бажанням зараз же змінити форми державного ладу України не завдавайте смертельного удару всій державі і самим собі. Погибель Росії буде погибеллю і вашої справи».

Національні процеси в Україні. Довідник за редакцією В. Панібудьласки. – Ч. I. – К., 1997. – С. 422.

1. Поясніть причини, через які Тимчасовий уряд звернувся до українців.
2. Поміркуйте, чому у зверненні зазначалося, що такі бажання українців приведуть до «смертельного удару» Україні.
3. Чи виправдалися ці слова?

Ставлення I Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, який у червні працював у Петрограді, було примирнським. З одного боку, він заявив, що тільки Всеросійські

Установчі збори компетентні розв'язувати проблему автономії України. З іншого – у резолюції з українського питання запропонував Тимчасовому урядові порозумітися з органами української революційної демократії та організувати тимчасовий крайовий орган для задоволення національних потреб населення.

4. Утворення Генерального секретаріату

Після оголошення I Універсалу українська громадськість почала звертатися до Центральної Ради з різноманітними питаннями, які потребували термінового розв'язання. До певної міри виконавчі функції здійснював Комітет Центральної Ради (Мала Рада), який було створено ще в квітні 1917 р. Але він, у першу чергу, був законопідготовчим і, певною мірою, законодавчим органом, а тому не міг здійснювати виконавчі функції. На закритому засіданні Комітету УЦР **28(15) червня 1917 р.** було прийнято рішення про утворення виконавчого органу влади – **Генерального секретаріату**. Це був перший у XX ст. український уряд. Його очолив В. Винниченко, який взяв на себе й обов'язки генерального секретаря з внутрішніх справ. Секретарства стали прообразом майбутніх міністерств. У першому складі уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи.

Склад першого Генерального секретаріату: генеральний писар – П. Христюк; генеральний секретар фінансів – Х. Барановський; генеральний секретар міжнаціональних справ – С. Єфремов; генеральний секретар військових справ – С. Петлюра;

Перший склад Генерального секретаріату. Сидять: І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. В колі – портрет В. Садовського

генеральний секретар земельних справ – Б. Мартос; генеральний секретар судових справ – В. Садовський; генеральний секретар продовольчих справ – М. Стасюк; генеральний секретар народної освіти – І. Стещенко.

Після проголошення I Універсалу між Києвом і Петроградом виникло напруження, яке Тимчасовий уряд спробував врегулювати шляхом переговорів з Центральною Радою. У липні 1917 р. до Києва прибула урядова делегація у складі трьох провідних міністрів – О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Під час нелегких переговорів були вироблені основні засади компромісу, затверджений текст спільної угоди та порядок її реалізації. Міністри визнали право Української Центральної Ради на автономію, яка мала бути визнана Всеросійськими Установчими зборами після розробки Центральною Радою відповідного статуту Вищого управління Україною. Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду органом державної влади не чекаючи Установчих зборів.

Зміст досягнутої угоди оформили у двох різних за формою документах. Тимчасовий уряд, всупереч волі міністрів-кадетів, прийняв постанову «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада оформила угоду як **II Універсал 16(3) липня 1917 р.** і опублікувала його текст українською, російською, єврейською та польською мовами.

Мовою джерела

Уривок з тексту II Універсалу:

«Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання... Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання».

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164-165.

1. Поміркуйте, чим відрізнявся зміст I і II Універсалів.
2. Чому Центральна Рада після переговорів з Тимчасовим урядом відкинула спроби «самовільного здійснення автономії України»?
3. Подумайте, який резонанс в українському суспільстві мав II Універсал.

У II Універсалі зазначалося, що Центральна Рада мала поповнитися представниками інших народів і стати єдиним найвищим органом революційної демократії України. Відповідальний перед Радою виконавчий орган, Генеральний секретаріат, мав бути представлений на затвердження Тимчасовому урядові. У згоді з національними меншинами Центральна Рада мала

підготувати закон про автономний устрій України для його подальшого затвердження Установчими зборами. При кабінеті військового міністра, генеральному штабі і верховному головнокомандуючому Росії Рада повинна була мати своїх представників, які зайнялися б комплектуванням окремих військових частин виключно українцями.

Разом з тим Центральна Рада зробила істотні поступки Тимчасовому урядові. Вона зобов'язувалася самочинно не проголошувати автономії України. Не окреслювалася територія, на яку поширювалася влада Ради та Генерального секретаріату. Не уточнювалися повноваження Генерального секретаріату, особливо у відносинах з органами влади Тимчасового уряду.

Прийняті урядові постанови «Про національно-політичне становище України» викликали негативну реакцію партії кадетів. Вона відкликала своїх міністрів з Тимчасового уряду, який «принизив» себе принциповими поступками на користь українського національно-визвольного руху. Юрист зі світовим ім'ям, барон Нольде в газеті «Речь» з сарказмом писав: «Ні з сього, ні з того уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: нашвидкуруч, поміж двома поїздами, три російські міністри та проф. Грушевський порозумілися в справі утворення української держави».

5. Липнева політична криза

Провал літнього наступу російської армії, погіршення продовольчого становища в країні вивели 17(4) липня на вулиці Петрограда півмільйонну демонстрацію солдатів, матросів і робітників. Частина з них мала зброю, у місті почалися погроми. До демонстрантів під гаслами «Вся влада радам!» долучилися більшовики. Вони мали намір взяти владу в Петрограді і скинути Тимчасовий уряд. Солдати увірвалися до Таврійського палацу. Події набрали загрозливого характеру, і Тимчасовий уряд доручив керівництву Петроградського військового округу навести в столиці порядок. Викликані з фронту військові частини розігнали демонстрантів. У місті був запроваджений воєнний стан. Почалося вилучення зброї у населення, не виключаючи створених більшовиками червоногвардійських загонів. Військові частини, які брали участь у демонстрації, розформовували.

Розстріл липневої демонстрації

Прем'єр-міністр Г. Львов пішов у відставку. Уряд, якому було надано необмежені повноваження, очолив О. Керенський, зберігши за собою пост військового міністра. Портфелі міністрів другого коаліційного уряду розподілили між собою соціалістичні і буржуазні партії. Більшовики відмовилися від співпраці з Тимчасовим урядом і зняли гасло «Вся влада радам!». Ленін зрозумів, що його партія могла б оволодіти столицею, але не країною. Для цього більшовикам треба було завоювати периферійні ради.

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко неодноразово виступав із заявами про підтримку Тимчасового уряду. У середовищі робітничого класу України, навпаки, популярність меншовиків і есрів падала. Однак Центральна Рада не змогла скористатися ситуацією і забезпечити зростання власного впливу. Це показав І Всеукраїнський з'їзд рад робітничих депутатів, який проходив у Києві в липні 1917 р. Його представляли лише 40 тис. робітників з багатомільйонного пролетаріату України. З'їзд обрав Раду робітничих депутатів, яка увійшла до складу Центральної Ради.

Мовою джерела

«Можна зазначити цікаву рису цього парламенту, у ньому переважала молодь. Характерно: на заступника голови Центральної Ради обрано студента 2-го курсу Московського університету М. Шрага, і закони Центральної Ради виходили за підписами цього студента. На тлі молоді голова Центральної Ради М. Грушевський дійсно був «стариком», як його часто називали сучасники, не знаючи, що він мав тільки 51 рік. Другою важливою рисою була партійність. Майже всі члени Центральної Ради належали до соціалістичних партій».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 481.

У цей час загальна кількість більшовиків в Україні становила 33 тис. осіб. Вони не цікавилися проблемами національно-визвольного руху. Підтримуючи право українців на відокремлення, Ленін уточнював: «Ми не прихильники дрібних держав». У резолюціях Київської обласної конференції більшовиків ні Центральна Рада, ні українська автономія не були згадані.

Зростаючі соціальні і міжнаціональні конфлікти, безсилля державної влади і анархія на місцях свідчили про загальнонаціональну кризу. Схиляючись до заміни демократії диктатурою, О. Керенський взяв на себе надзвичайні повноваження. Верховним головнокомандувачем було призначено генерала Л. Корнілова. Генерал в ультимативній формі почав вимагати від Керенського наведення порядку в тилу і на фронті і з цією метою прибути до нього в ставку на переговори щодо формування нового уряду. Отримавши відмову, Корнілов 9 вересня відправив на Петроград корпус генерала О. Кримова. Але вже

13 вересня заколотники на чолі з генералом Корніловим були заарештовані. Найбільш активну роль у ліквідації корніловського заколоту відіграли більшовики, що значно підвищило їхній авторитет у суспільстві.

Найважливішою подією цього часу в Україні стало скликання в Києві у вересні 1917 р. **З'їзду народів Росії**. У його роботі брали участь литовці, естонці, білоруси, молдавани, грузини, євреї, буряти і донські козаки. На з'їзді розглядалося питання про перетворення унітарної Російської держави у федеративний союз демократичних республік. Було прийнято рішення, що Всеросійські Установчі збори не повинні перешкоджати скликанню крайових Установчих зборів. Цим було підтримано право українського народу на скликання Установчих зборів у межах етнічних українських земель, яке проголосив I Універсал УЦР.

З прийняттям Українською Центральною Радою акту конституційного значення – I Універсалу, утверджувалося право українського народу на створення власної державності. Важливим кроком у цьому напрямку стало утворення Генерального секретаріату – першого в ХХ ст. національного уряду.

Національне питання було наріжним каменем розбіжностей між українськими та російськими демократами, які вбачали в ньому ознаки «українського сепаратизму». Тільки загроза розвалу фронту українізованими військовими частинами спонукала петроградських політиків піти на певні поступки національно-визвольному рухові.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Чому, на вашу думку, політичні сили тогочасного суспільства по-різному відреагували на оприлюднення Універсалу?
2. Складіть план теми «Проголошення автономії України».

Питання для обговорення в класі, групі

1. Підготуйте повідомлення про деяких членів Генерального секретаріату. Поміркуйте, чому у складі Генерального секретаріату переважали соціал-демократи.
2. Проаналізуйте відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом з питань автономії України, формування українських військових частин, українізації. Обміняйтеся думками із цього приводу. Зробіть висновки.

Висловіть власне судження

1. У якому питанні виявилися перші серйозні розбіжності між Тимчасовим урядом і Центральною Радою? Поясніть чому.

2. Поміркуйте, чи можна стверджувати, що І Універсал був «актом конституційного значення, який утверджував право українсько-го народу на створення власної держави». Відповідь обґрунтуйте.

Працюємо з текстом

Прочитайте і порівняйте два погляди на прийняття І Універсалу УЦР. Дайте відповіді на запитання.

1. «Універсал справив грандіозне враження не стільки суттю розпоряджень, скільки владним тоном, в якому всі – і свої, і чужі відчували голос майбутньої національної влади».

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями. – Донецьк, 2008. – С. 553.

2. «У Росії кадетська “Речь” назвала проголошення Універсалу однією з ланок німецького плану розкладу Росії, прямим злочином проти закону. Міністр Тимчасового уряду есер В. Чернов назвав вимоги українців актом безвідповідальної політики, лєнінством у національному питанні».

Литвин. В. Історія України. – К., 2009. – С. 41.

1. Поясніть причини різної реакції на проголошення І Універсалу з боку Тимчасового уряду і Центральної Ради.

2. Що мав на увазі есер О. Чернов, коли казав про «ленінство у національному питанні»?

3. Висловте особисту думку з приводу різних оцінок події прийняття І Універсалу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Яка подія відбулася перед початком І селянського з'їзду в Києві?
  - А. Початок ІІ військового з'їзду.
  - Б. Проголошення І Універсалу.
  - В. Поїздка делегації Центральної Ради до Петрограда.
  - Г. Утворення Генерального секретаріату.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Урочистий документ, політичне звернення керівництва держави, яке носило програмний характер, – це ...»?
  - А. Універсал.
  - Б. Маніфест.
  - В. Указ.
  - Г. Закон.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

- А. Утворення Генерального секретаріату.
- Б. II військовий з'їзд.
- В. I селянський з'їзд.
- Г. I Універсал Центральної Ради.

Відповідність

4. Визначте, хто з названих членів Генерального секретаріату очолював відповідні напрями роботи.
А. Б. Мартос.	1. Генеральний писар.
Б. І. Стешенко.	2. Секретар продовольчих справ.
В. П. Христюк.	3. Секретар народної освіти.
Г. М. Стасюк.	4. Секретар земельних справ.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, у чому полягає історичне значення I Універсалу. Відповідь обґрунтуйте.

**Готуємося до узагальнювального уроку
Перелік запитань і завдань,
які допоможуть підготуватися до теми
«Україна в роки Першої світової війни.
Початок Української революції»**

Пригадайте

1. Коли було утворено Троїстий союз?
2. Коли сформувалася Антанта?
3. Створення легіону Українських січових стрільців почалося в _____ р.
4. Брусиловський прорив розпочався в _____ р.
5. Галицька битва відбулася в _____ р.
6. Коли відбувся Український національний конгрес?
7. II військовий з'їзд розпочався в _____ р.
8. Коли було проголошено I і II Універсали?
9. Коли були утворені Центральна Рада і Генеральний секретаріат?
10. З'їзд народів Росії працював у _____ в _____ р.

Дайте визначення основним термінам і поняттям

Війна, окупація, окупаційний режим, позиційна війна, оборона, національне військове формування, легіон, військове генерал-губернаторство, культурницька діяльність, криза, страйк, мітинг, демонстрація, опозиція, революція, політична боротьба, ради, місцеві органи влади, національно-територіальна автономія, федерація, Центральна Рада, з'їзд, Генеральний секретаріат, універсал.

Що ви знаєте про них?

Микола ІІ, Франц Йосиф І, О. Брусилов, К. Левицький, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Ленін, Г. Львов, М. Терещенко.

Запитання і завдання

1. Визначте причини, привід і характер Першої світової війни.
2. Вкажіть мету створення Головної української ради, Союзу визволення України та Загальної української ради.
3. Покажіть на карті театри Східного та Західного фронтів у 1914–1916 рр., місця основних битв цього періоду.
4. Порівняйте позицію Центральних держав і Антанти щодо українського питання. Зробіть висновки.
5. Складіть таблицю «Перша світова війна і український національний рух».
6. Які наслідки мали події Російської революції для України?
7. Схарактеризуйте мету створення і склад Української Центральної Ради.
8. Яким бачила УЦР державне майбутнє України (форму правління, форму державного устрою, політичний режим)?

Поміркуйте!

1. Як ви розумієте вислів, що «українці в Першій світовій війні змушені були воювати... за чужі їм імперіалістичні інтереси»?
2. Чи можна стверджувати, що Перша світова війна призвела до розколу українського національного руху?
3. Чи можна Першу світову війну розглядати як кризу світової цивілізації? Поясніть свою думку.
4. Чи була Центральна Рада повноцінним крайовим органом влади в Україні? Поясніть свою думку.
5. Чому робітничий клас України в основному не підтримував Центральну Раду?
6. Про що свідчив зміст ІІ Універсалу?
7. Чому частина членів Центральної Ради була налаштована проти українізації армії?
8. Чи можливо було примирити Українську Центральну Раду і Тимчасовий уряд? Відповідь аргументуйте.
9. Про що свідчив факт створення Генерального секретаріату?
10. Чому українські політики М. Грушевський і С. Петлюра мали різні погляди на участь українців у світовій війні?

16 Проголошення Української Народної Республіки

Пригадайте!

1. Коли було прийнято І Універсал Української Центральної Ради?
2. Чому національне питання стало причиною розбіжностей між українськими і російськими демократами?

Основні терміни і поняття

Агітація; переворот; виборчі технології; контрреволюція; диктатура пролетаріату; політичний табір; ревком; виконком; суверенність; резолюція.

1. Жовтневі події в Києві

У жовтні 1917 р. Центральна Рада вела активну роботу по підготовці виборів до Всеукраїнських Установчих зборів, що спричинило загострення конфлікту між Петроградом і Києвом. Тимчасовий уряд віддав розпорядження, згідно з яким В. Винниченко мав «безвідкладно виїхати до Петрограда для особистих пояснень з приводу повідомлень про агітацію в Україні на користь скликання суверенних Установчих зборів». Одночасно прокурор київської судової палати отримав наказ розпочати слідство з метою притягнення генеральних секретарів до карної відповідальності.

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. конфлікт було вичерпано – більшовики скинули Тимчасовий уряд. II Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів утворив новий уряд – Рад народних комісарів (Раднарком) на чолі з В. Леніним (Ульяновим). До цього часу дослідники ведуть пошуки причин неочікуваної перемоги більшовицької партії.

Залишається незрозумілим, чому Тимчасовий уряд дозволив Петроградській раді вести підготовку II Всеросійського з'їзду рад, а не легітимному Всеросійському Центральному виконавчому комітету (ВЦВК), обраному на I з'їзді рад. Петроградська рада, в свою чергу, віддала ініціативу по підготовці з'їзду більшовикам, які й запросили у переважній більшості делегатів від тих рад, де мали більшість.

Мовля Джерела

«Лідери революційної демократії боялися повторення корніловщини більше, ніж приходу до влади більшовиків. У тому човні, де вони сиділи

разом з лідерами ліберальної демократії, були більшовики, але не було контрреволюціонерів».

Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., 2008. – С. 66.

1. Чи згодні ви з таким твердженням? Поясніть свої міркування.
2. Подумайте, що мав на увазі автор, коли говорив про «спільний човен».
3. Висловіть особисту думку щодо причин листопадової перемоги більшовиків.

Уже ввечері 7 листопада про більшовицький переворот стало відомо в Києві. Мала Рада утворила комітет для охорони революції на Україні – надзвичайний орган виконавчої влади, відповідальний перед Українською Центральною Радою. До його складу увійшли представники різних політичних партій та громадських організацій України, у тому числі й більшовики. Компетенція комітету поширювалася на всі органи влади на території дев'яти українських губерній, окрім Кубанської області. За кілька днів до листопадового перевороту козацька військова рада проголосила область окремою республікою у складі Росії. Поважаючи волю населення Кубані, Центральна Рада відмовилася від цієї частини етнічних земель України.

8 листопада Центральна Рада прийняла резолюцію з приводу повстання більшовиків у Петрограді.

Прочитайте уривок з резолюції:

«Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краю, повинна перейти до рук усієї революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади виключно до рук Рад Робітничих і Солдатських депутатів, які являються тільки частиною зорганізованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді».

Винниченко В. Відродження нації: Репринтне відтворення видання 1920 р. – К., 1990. – Ч. 2. – С. 68.

1. Поміркуйте, чому УЦР не визнала більшовицький листопадовий переворот.
2. Як, на вашу думку, сприйняли текст заяви різні політичні сили?

Після падіння Тимчасового уряду в Києві утворилося три табори, кожен з яких прагнув прийти до влади. Загальноросійські партії, крім більшовицької, бажали відновлення Тимчасового уряду і спиралися на військові сили під командуванням штабу Київського військового округу (КВО). Більшовики за допомогою рад робітничих і солдатських депутатів прагнули встановити в столиці радянську владу. Центральна Рада відстоювала власні позиції. Реальна влада в Києві на той час перебувала в руках прибічників Тимчасового уряду – генералітету з КВО.

Це змусило Центральну Раду і більшовиків узгоджувати свої дії у боротьбі зі штабом Київського військового округу.

У резолюції Центральної Ради наголошувалося, що влада в Україні переходить до рук революційної демократії, а не до рад. З огляду на цю заяву більшовики вийшли зі складу УЦР і комітету для охорони революції.

Утворивши власний революційний комітет (ревком), який працював у Маріїнському палаці, вони почали готуватися до збройного повстання в Києві.

Штаб КВО блокував палац і заарештував більшовицький ревком майже в повному складі. У відповідь на вулицях міста з'явилися окопи й барикади. Київські робітники загальним страйком підтримали більшовицьке повстання. На Печерську в районі заводу «Арсенал» почалися бої. Увечері 12 листопада стало зрозуміло, що повстання перемагає. Представники новоутвореного більшовицького ревкому, Центральної Ради, штабу КВО і міської думи створили комісію, яка виробила умови припинення вогню. Єдиним представником влади комісія визнала Центральну Раду.

Штаб КВО звільнив заарештованих членів першого більшовицького ревкому, вивів з міста війська і розформував офіцерські дружини.

Центральна Рада прийняла ряд важливих постанов. За словами М. Грушевського, «створення єдиної сильної влади на Україні стало нагальною потребою... Генеральний секретаріат не міг довше висіти у повітрі як орган якогось центрального уряду, якого не існувало. Він мусив стати урядом Української держави».

Відповідною постановою УЦР влада Генерального секретаріату поширювалася на відмежовану раніше Тимчасовим урядом «територію України, де більшість населення є українці, а саме: Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронежчини». Встановлювався контроль над тиловими гарнізонами, особливо в Київському військовому окрузі. Тимчасовим начальником КВО було призначено члена Військового генерального комітету підполковника В. Павленка.

Поміщицькі й державні землі передавалися у розпорядження земельних комітетів. Малій Раді доручалося затвердити закон про вибори до Українських Установчих зборів і провести їх.

2. III Універсал Української Центральної Ради

16(3) листопада відбулося об'єднане засідання київських виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів. На ньому більшовик Г. Пятаков запропонував план усунення Української Центральної Ради від влади. Передбачалося скликання Все-

українського з'їзду рад, який обрав би власний керівний орган під назвою «Центральна Рада».

На засіданні було ухвалено рішення, за яким влада в Росії повинна була належати радам, а в Україні – Центральній Раді рад робітничих і солдатських депутатів. Виходило, що більшовики нібито підтримували орган національної влади в Україні – Центральну Раду, але насправді бажали мати справу з іншою установою, якій давали ту саму назву.

Подібна установа в радянській Росії називалася Всеросійським Центральним виконавчим комітетом (ВЦВК) рад робітничих і солдатських депутатів.

Центральна Рада готувалася до скликання Українських Установчих зборів, маючи намір віддати владу демократично обраним депутатам. Натомість більшовики прагнули передати владу тим радам, у яких вони вже мали більшість. Керівники Центральної Ради бачили таку небезпеку: технологія захоплення влади більшовиками в Україні була аналогічною подіям 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. в Петрограді.

Пізно ввечері 19(6) листопада відбулося історичне засідання Малої Ради. Відкриваючи його, М. Грушевський наголосив, що після більшовицького перевороту в Росії стала поширюватися громадянська війна, яка загрожує охопити й Україну. Від імені керівництва Центральної Ради і Генерального секретаріату він запропонував негайно проголосити утворення Української національної держави. III Універсал було прийнято на початку нового дня – 20 (7) листопада. Ця дата стала днем проголошення Української Народної Республіки.

«Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів... Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом».

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 398–401.

III Універсал накреслив широку програму майбутніх перетворень в Україні. За словами Н. Полонської-Василенко, «це була повна перебудова України на нових засадах, з новими законами та економікою». Земля оголошувалася власністю всього трудового народу і повинна була перейти до нього без викупу. Для робітників встановлювався восьмигодинний робочий день.

Проголошення III Універсалу Центральної Ради

1. Яке значення для подальшого розвитку української державності мало прийняття III Універсалу?
2. Чому, на вашу думку, керівництво Центральної Ради підкреслило необхідність збереження єдності УЦР з Російською республікою? Висловіть власне судження з даного питання.

Центральна Рада зобов'язувалася негайно розпочати мирні переговори з Центральними державами.

В Універсалі наголошувалося на необхідності реформування судової системи, розширенні прав місцевого самоврядування. УНР мала забезпечити свободу слова, друку, віросповідань, зібрань, спілок, страйків, недоторканність особи і помешкання, можливість вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Накреслені соціально-економічні заходи були неоднозначно сприйняті суспільством. Преса піддала Універсал гостій критиці. Найбільше дискусій викликало земельне законодавство. Депутати від селян вважали норму в 40 десятин на кожне селянське господарство високою і не хотіли її підтримувати. Малоземельні і безземельні селяни взагалі бажали поділити всю землю порівну. Багатьох злякала можливість скасування права власності на землю, якщо ці землі будуть визнані «нетрудовими хазяйствами сільськогосподарського призначення». Генеральне секретарство земельних справ змушене було роз'яснювати, що нетрудовими будуть вважатися такі господарства, де власники змушені постійно наймати робітників.

Усна історія

Із розповіді Денисенко Прасковії, с. Мала Білозірка Василівсько-го району Запорізької області:

«Хазяйство своє було. Наймитів не було, самі все робили. Всі здорові були, а на що нам наймити були? Якби ми багато жили, то наймити були б. А як ми не багаті були... Корови дві було. Ну коней було четверо, а свиней я уже і не знаю скільки там їх було. Були і кури, і індюхи, і качки були. Тоді вівці були. Своя земля була».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 253.

1. До якого прошарку селян, на вашу думку, належала сім'я цієї селянки?
2. Поміркуйте, як могла сприйняти така сім'я звістку про прийняття III Універсалу, який припускав можливість визнання господарств «нетрудовими хазяйствами сільськогосподарського призначення». Зробіть висновки.

Дискусії в суспільстві проходили на тлі проголошеного II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів Декрету про землю, яким земельна власність скасовувалася. Багато селян почали схилятися на бік більшовиків. Балансуючи між різними верствами суспільства, Центральна Рада швидко втрачала свій авторитет.

Мовне джерело

Прочитайте документ і дайте відповіді на запитання:

«Селянство хвилюється, нічого нового немає до цього часу, приходить якось відтягувати справу, закликаючи до спокою, а це приводить до звинувачень Центральної Ради, що й вона все тільки обіцяє, а нічого не робить... Всі незадоволені. На селі збільшується більшовизм».

З доповідної записки інструктора Центральної Ради по Вовчанській волості (Харківщина), листопад 1917 р. // Історія Української ССР. – К., 1984. – Т. 6. – С. 318.

1. Поясніть, чому селяни були незадоволені політикою Центральної Ради в галузі земельних відносин.
2. Кого мав на увазі інструктор, коли писав, що Центральна Рада «все тільки обіцяє»?
3. Чи можна було розв'язати аграрне питання так, щоб воно задовольнило всі селянські верстви? Відповідь поясніть.
4. Поміркуйте, чи могла Центральна Рада запропонувати селянам кращий варіант розв'язання земельного питання, ніж це зробили більшовики Декретом про землю. Поясніть свою відповідь.
5. Уявіть себе консультантом при Генеральному секретаріаті УНР. Який шлях розв'язання земельного питання ви б запропонували?

Не було єдності щодо рішень III Універсалу і в самому Генеральному секретаріаті. З його складу вийшли генеральні секретарі: земельних справ (М. Савченко-Більський), національних

справ (О. Шульгин), пошти й телеграфу (О. Зарубін), фінансів (М. Туган-Барановський), генеральний писар О. Лотоцький.

Відмова від самостійності УНР і визначення її статусу як складової частини Російської Федерації істотних дискусій не викликали. Але автори III Універсалу припустилися фатальної помилки, коли заявили: «Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і владою станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, а і всієї Росії». Виходило так, що відмовою від самостійності УНР М. Грушевський, В. Винниченко та інші лідери національно-визвольного руху прив'язували Україну до старого імперського центру в новій, більшовицькій формі. Українська Центральна Рада змушена була балансувати між різними верствами суспільства в обстановці зростаючого господарського занепаду і паралічу державної влади.

Після повалення Тимчасового уряду і створення Раднаркому політична ситуація в Україні докорінно змінилася. Підсумком державотворчого процесу, що тривав упродовж восьми місяців, стало проголошення Української Народної Республіки. Проте, залишаючись складовою частиною Росії, УНР прирікала себе на самознищення.

З метою подолання національно-визвольного руху в Україні керівники більшовицької партії намагалися використати форми створеної Центральною Радою державності, надавши їм радянського характеру і перетворивши Центральну Раду на виконавчий комітет рад України.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Складіть розгорнутий план змісту III Універсалу.
2. Вкажіть причини, які спонукали М. Грушевського та його колег поставити питання про утворення УНР.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Порівняйте та проаналізуйте, як ставилися Центральна Рада і київські більшовики до державотворчого процесу в Україні. Зробіть висновки. Обміняйтеся думками із цього приводу.
2. Підготуйте повідомлення на тему «III Універсал – важливий крок у процесі національного державотворення». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, з якою метою автори включили до III Універсалу положення про те, що Українська Народна Республіка не буде відділятися від Росії й збереже з нею єдність. Якою їм уявлялася Росія?

2. Поясніть, чому спроба більшовиків захопити владу в Києві в листопаді 1917 р. виявилася невдалою.

Працюємо з текстом

Прочитайте і порівняйте два погляди на прийняття III Універсалу УЦР. Дайте відповіді на запитання.

1. «У прийнятому 7 листопада 1917 р. III Універсалі проголошено створення так званої Української Народної Республіки (УНР). Антинародна суть універсалу особливо яскраво виявилася в тому, що Центральна Рада залишила недоторканими буржуазні органи влади на місцях. Тим самим буржуазно-націоналістична контрреволюція остаточно виявила своє вороже ставлення до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів – істинних виразників інтересів трудящих мас».

Історія Української ССР. – К., 1984. – Т. 6. – С. 213.

2. «У цілому ж III Універсал став актом великої історичної ваги: після 250 років неволі український народ офіційно задекларував відродження власної держави».

Історія України / Керівник авторського колективу Ю. Зайцев. – Львів, 1998. – С. 224.

1. Поясніть причини різних оцінок радянських і сучасних українських істориків значення III Універсалу.

2. Як ви розумієте вислів «буржуазно-націоналістична контрреволюція»?

3. Сформулюйте особисту позицію щодо прийняття III Універсалу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Яка подія відбулася в Києві відразу після жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді?
- А. Прийняття III Універсалу.
  - Б. Відкриття Українського національного конгресу.
  - В. Спроба збройного повстання в Києві.
  - Г. Скликання З'їзду народів Росії.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Нічим не обмежена влада особи, групи осіб, партії або класу, що, спираючись на силу, проводить політику нав'язування своїх умов і домагається їхнього безумовного виконання, – це ...?»
- А. Диктатура.
  - Б. Демократія.
  - В. Охлократія.
  - Г. Теократія.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

- А. Проголошення УНР.
- Б. Проголошення II Універсалу.
- В. Спроба збройного повстання в Києві.
- Г. Більшовицький переворот у Петрограді.

Відповідність

4. Установіть, відповідність між стислими характеристиками історичних діячів та їхніми іменами.

А. Громадсько-політичний діяч, історик, голова Української Центральної Ради.	1. В. Винниченко.
Б. Громадсько-політичний діяч, письменник, голова Генерального секретаріату УЦР.	2. В. Павленко.
В. Громадсько-політичний діяч, керівник жовтневого перевороту в Петрограді.	3. М. Грушевський.
Г. Військовий, учасник бойових дій під час січневого збройного повстання в Києві, керівник КВО.	4. В. Ленін.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, чому, за визначенням В. Винниченка, III Універсал не мав такої підтримки в суспільстві, як I Універсал, хоча й включав широкий спектр соціально-економічних питань.

17 Війна радянської Росії проти УНР. IV Універсал

Пригадайте!

1. Коли було прийнято III Універсал Української Центральної Ради?
2. У чому полягала причина розбіжностей між Центральною Радою і більшовиками?

Основні терміни і поняття

Ультиматум; переговори; адміністрація; лояльний; національно-персональна автономія; Всеукраїнський з'їзд рад.

1. Всеукраїнський з'їзд рад

Партія більшовиків бажала здобути контроль над Україною шляхом перетворення Центральної Ради на Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Уривок з розмови 30 (17) листопада 1917 р. по прямому проведень члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С. Бакінського з народним комісаром у справах національностей Й. Сталіним. Під час розмови Сталін від імені Раднаркому заявив:

«Ми всі гадаємо, що, безумовно, необхідний крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесити, харківці, катеринославці й інші, звичайно, з Центральною Українською Радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в сій справі, що є для нас малоімовірним, то скликайте його без Ради. Влада рад робітничих і солдатських депутатів має бути прийнята на місцях. Се та революційна заповідь, від якої ми відступати не можемо».

Українська Центральна Рада, Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 458. Першодрук: Робітнича газета (Київ), 1917, 19 листопада.

1. Спираючись на знання з історії, поміркуйте, хто був автором ідеї підміни Центральної Ради виконавчим органом Всеукраїнського з'їзду рад – українські більшовики чи Раднарком радянської Росії. Відповідь обґрунтуйте.
2. Поясніть, чому Сталін підкреслив, що його пропозиція – це «та революційна заповідь, від якої ми відступати не можемо».
3. Чому нарком для скликання з'їзду радів спиратися перш за все на «киян, одеситів, харківців, катеринославців»?

Напередодні скликання з'їзду більшовики стали готувати збройне повстання у Києві. Генеральний секретаріат довідався про ці плани. У ніч на 13 грудня 1-ша сердючка (гвардійська) дивізія разом з іншими українськими частинами роззброїла більшовицькі війська і вислала їх за межі України.

Конфлікти між українізованими і більшовизованими підрозділами армій спочатку відбувалися без кровопролиття. Поступово протистояння переростало у справжні бої, хоча Раднарком і Центральна Рада не визнавали стану війни між собою. Українська адміністрація поводитися підкреслено лояльно. У містах без перешкод функціонували організації та установи, що перебували під більшовицьким контролем. Продовжувала виходити більшовицька преса.

Всеукраїнський з'їзд рад відкрився 17(4) грудня 1917 р. в Києві. Спроба більшовиків перебрати на себе владу зазнала невдачі. Центральна Рада подбала про те, щоб з понад 2 тис. його депутатів лише незначна частина представляла більшовиків.

Того ж дня УЦР отримала від Раднаркому телеграму з ультиматумом. Телеграма починалася із заяв про визнання Раднаркомом Української Народної Республіки, яка має право відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською Республікою про федеративні або інші взаємовідносини. Одночасно Раднарком звинуватив Центральну Раду в невизнанні радянської влади в Україні, сприянні каледінському заколоту і відмові негайного скликання крайового з'їзду українських рад. В ультиматумі підкреслювалося, що «ця двозначна політика позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки».

Витяг з ультиматуму Раднаркому:

«Рада Народних Комісарів ставить Раді, перед лицем народів Української і Російської республік, такі питання:

1. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що направляються на Дон, Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам в справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята? У разі неодержання задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду у стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

Хрестоматія з історії України // Упоряд.:
С. Кульчицький, О. Ганжа. – К., 1999. – С. 19.

Чек на 25 рублів. Розмінний білет на 5 карбованців

Облігація Київського міського
кредитного товариства

Державні кредитні білети УНР,
платіжне зобов'язання

1. Поясніть, чому Раднарком оформив свої претензії до Центральної Ради у вигляді ультиматуму.
2. Чи передбачав текст ультиматуму подальше існування Центральної Ради в Україні як повноважного представника влади?
3. Поміркуйте, чи могла Центральна Рада пристати на ультимативні вимоги Раднаркому. Відповідь обґрунтуйте.

Генеральний секретаріат УНР відразу дав відповідь на ультиматум Раднаркому і заявив, що «рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватися у справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Народній Республіці». При цьому була виявлена впевненість у тому, що «українські солдати, робітники і селяни, обороняючи свої права і свій край, дадуть належну відповідь народним комісарам, що здійсмають руку великоросійських солдатів на їх братів-українців». Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему, оскільки Петроград перестав перераховувати гроші в фінустанови на території України. Незабаром в обігу з'явилися 100-карбованцеві купюри українських грошей.

2. Утворення радянської УНР

Для війни з Центральною Радою В. Антонов-Овсієнко стягнув до Харкова великі збройні сили. У грудні війська УНР у місті були роззброєні, більшовики та ліві есери сформували військово-революційний комітет, до якого перейшла влада. Після взяття

Євгенія Бош

Харкова боротьба перекинулася на залізничні станції – Лозова, Синельникове, Олександрівськ (тепер – Запоріжжя). Просуваючись залізницею, війська більшовиків поступово витісняли гарнізони Центральної Ради.

Після невтішних для більшовиків результатів Всеукраїнського з'їзду рад у Києві делегати від більшовиків та лівих есерів переїхали до Харкова, який знаходився під контролем радянських військ В. Антонова-Овсієнка. Вони об'єдналися з делегатами обласного з'їзду рад Донбасу та Криворіжжя і проголосили себе I Всеукраїнським з'їздом рад. Делегатів від селянства, яке становило понад три чверті населення України, на з'їзді майже не було. I-й Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові працював 24–25(11–12) грудня 1917 р. Більшістю голосів (меншовики та есери відмовилися брати участь у голосуванні) Україна була проголошена Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України на чолі з українським соціал-демократом Є. Медведєвим. ЦВК затвердив український радянський уряд – Народний секретаріат. Кілька місяців на його засіданнях головувала Є. Бош.

Не випадково радянський уряд України не змінив назви проголошеної Центральною Радою держави – Українська Народна Республіка. Назва новоствореного уряду копіювала назву Генерального секретаріату УЦР. У Петрограді робили вигляд, що розпочатий Центральною Радою національний державотворчий процес продовжується.

Для Раднаркому проголошення радянської влади в Україні мало важливе юридичне значення. Тепер виходило, що радянська Росія лише допомагала відстоювати право на існування українського радянського уряду, проголошеного представниками трудящих самої України, а не воювала проти УНР.

Для Раднаркому проголошення радянської влади в Україні мало важливе юридичне значення. Тепер виходило, що радянська Росія лише допомагала відстоювати право на існування українського радянського уряду, проголошеного представниками трудящих самої України, а не воювала проти УНР.

3. Наступ радянських військ

Наприкінці січня 1918 р. радянські війська почали рухатися залізними на Київ з трьох напрямків. Вони склалися з червоногвардійців і збільшовизованих частин колишньої царської армії.

Загальне командування ними В. Антонов-Овсієнко доручив лівому есеру М. Муравйову.

Полегшуючи наступ радянських військ, київські більшовики 29(16) січня розпочали збройне повстання, центром якого став завод «Арсенал». П'ять днів точилися запеклі бої, які закінчилися штурмом «Арсеналу». Понад 300 робітників загинули або були розстріляні.

Захищаючи столицю, С. Петлюра вирішив затримати наступ М. Муравйова на ділянці залізниці Гребінка–Крути. Серед інших він надіслав туди курінь, який був сформований із студентів Українського народного університету, Університету святого Володимира (нині – ім. Т. Шевченка) та учнів старших класів Кирило-Мефодіївської гімназії.

Червоноарміїці

Пам'ятник арсеньцям

На будівлі «Арсеналу» досі видно сліди від куль

Бій відбувся 29 січня 1918 р. Невеликий загін студентів і гімназистів у сутінках відірвався від своїх, потрапив у полон і був розстріляний. Поет П. Тичина присвятив загиблим вірш «Пам'яті тридцяти».

Заволодівши Дарницю (в той час – передмістя Києва), Муравйов розпочав штурм. П'ять діб ураганного обстрілу перетворили життя киян на пекло. За таких умов Центральна Рада визнала недоцільною подальшу оборону і віддала наказ

Похорон студентів, які загинули на станції Крути

про евакуацію. На початку лютого радянські війська увійшли в місто. М. Муравйов вимагав від підлеглих «нещадно знищувати всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Кількість жертв вимірювалася тисячами.

Мовні джерела

Після липневого заколоту проти більшовиків на Східному фронті В. Антонов-Овсієнко так характеризував Муравйова: «неврівноважений, амбіційний, хворий жорстокістю», а Ф. Дзержинський додавав: «найзаклятіший ворог не зміг би принести стільки лиха, скільки він приніс своїми страшними розстрілами, наданням солдатам права грабувати міста і села».

Олійник С., Трубочанінов С. Україна в період між двома світовими війнами. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 196.

Дізнайтеся з додаткових джерел про подальшу долю М. Муравйова.

У січні війська радянської Росії витіснили каледінські частини з території Донбасу. Наприкінці січня – на початку лютого радянську владу було встановлено в Одесі, Криму, Миколаєві, Херсоні, Єлизаветграді.

4. Проголошення незалежності УНР

Після утворення в Харкові вищих органів радянської влади на території Української Народної Республіки одночасно почали діяти два уряди. Народний секретаріат опублікував постанову про недійсність усіх декретів Генерального секретаріату та видав декрет про скасування заборони на вивіз хліба з України в Росію. Між урядами почалася війна декретів, яка продовжилася силовою боротьбою. Ініціатива належала харківському уряду. Контрольована ним територія розширювалася.

В умовах, що склалися, керівництво Центральної Ради зрозуміло неможливість перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. На порядку денному постало завдання формального відокремлення від режиму більшовицької диктатури. 22 (9) січня 1918 р. відбулося закрите засідання Малої Ради, на якому було затверджено IV Універсал.

Мовні джерела

Уривок з IV Універсалу:

«Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як-то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не

може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Влада у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву – Рада народних міністрів».

Українська Центральна Рада. – К., 1997. – Т. 2. – С. 103.

1. Що спонукало Центральну Раду проголосити незалежність УНР?
2. Яку зовнішню політику Української республіки задекларувала Центральна Рада?
3. З якою метою мали бути скликані Українські Установчі збори?
4. Поясніть, чому було змінено назву уряду УНР.

Замість В. Винниченка, який пішов у відставку, на чолі уряду став український есер В. Голубович. Своїм першочерговим завданням він вважав створення в державі виконавчої вертикалі влади, оскільки місцевий апарат фактично був відсутній і не впливав на хід подій.

Усна історія

Із спогадів селянина с. Броварків на Полтавщині, яке пізніше було затоплено Кременчуцьким водосховищем:

«Центральна Рада? Так це далеко трохи від нас було, діялося в Києві – 150 кілометрів було там, так що до нас мало що доходило. Центральна Рада в селі не мала нічого, тобто це в селах, що далеко від Київщини».

Великий голод в Україні 1932–1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008. – Т. I. – С. 286.

1. Про що свідчить розповідь селянина?
2. Чому село не підтримувало Центральну Раду?

Одночасно Мала Рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію», що проголошував право кожної з націй, які населяють Україну, самостійно організовувати своє національне життя незалежно від місця перебування її представників.

5. Мирні переговори у Брест-Литовському

За ініціативою В. Леніна радянський уряд звернувся з пропозицією про мирні переговори до країн Антанти та Четверного союзу. Антанта проігнорувала звернення більшовиків, а Німеччина та її союзники погодилися на переговори. 15(12) грудня 1917 р. сторони підписали угоду про перемир'я, що суттєво підняло авторитет більшовиків серед населення.

Бажаючи впливати на хід подій, Генеральний секретаріат у грудні звернувся з нотою до всіх воюючих і нейтральних країн. У ній говорилося, що «до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власті в Росії, УНР стає на шлях

Українська делегація на переговорах у Брест-Литовському

самостійних міжнародних стосунків». Крім того, висловлювалося негативне ставлення до прагнення делегації Раднаркому представляти на переговорах всю Росію, без участі представників Української Народної Республіки. Керівництво Німеччини й Австро-Угорщини погодилося вести переговори з представниками УНР.

У січні 1918 р. у Брест-Литовському розпочалися пленарні засідання конференції за участю делегацій Росії і України. В. Голубович заявив, що делегація УНР має на переговорах статус самостійної. Проти цього не заперечували як керівник російської делегації Л. Троцький, так і граф О. Чернін, який від імені Четверного союзу заявив про визнання делегації УНР повноправним учасником переговорів. Формальне ж визнання УНР як самостійної держави союзники відклали до моменту укладення мирного договору.

Перед українською делегацією на переговорах стояло завдання домогтися включення до складу УНР Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя. У разі відмови – поставити вимогу про створення в межах українських земель Австро-Угорщини окремого коронного краю з найширшою автономією.

Для Раднаркому вимушене визнання самостійності делегації УНР у випадку укладення миру означало б втрату України. Троцький обрав тактику затягування переговорів, розраховуючи на швидке захоплення України радянськими військами і заміну

делегатії Центральної Ради на українську радянську делегацію. Троцький наполіг на перерві в переговорах до кінця січня.

На той час серед керівників більшовицької партії стався розкол. Ліві комуністи вважали за необхідне оголосити війну закінченою, не укладати грабіжницького миру, у випадку окупації країни перейти до партизанської війни і чекати світової революції. Ленін, у випадку ультиматуму з боку німців та їхніх союзників, наполягав на негайному підписанні продиктованих умов миру, якими б тяжкими вони не виявилися.

Після відновлення переговорів Л. Троцький повідомив, що Україна вже контролюється радянським урядом і договір, укладений з представниками Центральної Ради, не можна розглядати як мир з УНР. У відповідь представник делегації УНР О. Севрюк ознайомив делегації з текстом IV Універсалу Центральної Ради і зажадав формального визнання УНР самостійною державою. Граф О. Чернін заявив, що існують всі підстави визнати УНР суверенною державою, яка може укладати міжнародні договори. У Німеччині та Австро-Угорщині швидко загострювалася продовольча проблема, і договір з Україною міг суттєво поліпшити становище. Заради укладення миру з УНР обидві держави дали згоду на передачу їй більшої частини Холмщини і Підляшшя та виділення в майбутньому західно-українських земель в окремий коронний край.

Мирний договір між УНР, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною було підписано 9 лютого (27 січня) 1918 р. Це був перший сепаратний мирний договір, укладений в період світової війни.

Сторони зобов'язувалися обмінятися військовополоненими та відновити економічні відносини. УНР у першій половині 1918 р. повинна була поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів зерна, 2750 тис. пудів м'яса, 400 млн штук яєць та іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. Натомість Німеччина і Австро-Угорщина мали постачати до України промислові товари.

Тільки після підписання договору Центральна Рада повідомила союзників про захоплення Києва більшовиками та про негайну потребу збройної допомоги. Союзники зрозуміли, що одержати продовольство з України можна лише за умови її окупації.

У ніч на 10 лютого делегація Четверного союзу в Брест-Литовському звернулася до радянської сторони з категоричною вимогою підписати договір, але офіційно ультиматум не пред'явила. Оскільки Троцький мав інструкції від Раднаркому підписати договір лише після ультиматуму, він покинув переговори і виїхав до Петрограда. Німецькі війська стали готуватися до наступу по всьому фронту від Балтики до Карпат.

Терпиме ставлення керівників УЦР до активності більшовицьких організацій в Україні призвело наприкінці грудня 1917 р. до проголошення радянської влади в Україні і утворення уряду, підпорядкованого Раднаркому.

Прийняття IV Універсалу стало переломним етапом в українському державотворчому процесі. Національно-визвольний рух звільнився з полону автономістсько-федералістських ідей, які накладали відбиток на перебіг Української революції.

Молода українська держава виступила як самостійна сторона в мирних переговорах у Брест-Литовському. З Німеччиною та її союзниками було укладено перший у світовій війні сепаратний мирний договір.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Які події відбулися 29 січня 1918 р.?
2. Використовуючи хрестоматію, складіть розгорнутий план IV Універсалу.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Проаналізуйте взаємовідносини між Раднаркомом і Центральною Радою в листопаді–грудні 1917 р. Дайте їм оцінку. Обміняйтеся думками із цього приводу.
2. Підготуйте повідомлення на тему «IV Універсал – переломний етап у процесі українського державотворення». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, з якою метою новоутворений радянський уряд в Україні було названо Народним секретаріатом?
2. Поясніть, які причини спонукали УНР підписати сепаратний мирний договір з Центральними державами.

Працюємо з текстом

Історики розставляють різні акценти, аналізуючи причини прийняття IV Універсалу УЦР. Прочитайте і порівняйте запропоновані тексти. Дайте відповіді на запитання.

1. «Вирішено було універсалом Центральної Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною і незалежною, щоб мати цілком розв'язані руки у справі врегулювання своїх міжнародних і внутрішніх стосунків, щоб позбавити ґрунту будь-які намагання втрутитися у внутрішні справи України».

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями // Уклад. Й. Брояк, В. Верстюк. – Донецьк, 2008. – С. 563.

2. «Укладення сепаратного миру з Центральними державами вимагало від України, аби вона як державне тіло повністю відокремилася від Росії. Тому 25 січня 1918 р., під час перерви в Берестейських переговорах, Центральна Рада проголосила своїм IV Універсалом самостійність Української Народної Республіки».

Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1999. – С. 123.

1. Поясніть різні підходи до пояснення першопричин проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради.
2. Висловіть особисту думку з цього приводу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було підписано сепаратний мирний договір у Брест-Литовському?

А. 1 лютого 1918 р.	В. 22 січня 1918 р.
Б. 9 лютого 1918 р.	Г. 7 лютого 1918 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Мир, укладений державами окремо від решти учасників у війні, – це мир...»?

А. Сепаратний.	В. Повномасштабний.
Б. Прелімінарний.	Г. Вимушений.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А. Проголошення УНР.
Б. Проголошення IV Універсалу.
В. Взяття Києва більшовицькими військами.
Г. Бій під Крутами.

Відповідність

4. Установіть відповідність між цитатами з текстів Універсалів УЦР та порядком їхнього прийняття.

А. «Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготує проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання».	1. III Універсал.
---	-------------------

Б. «Хай буде Україна вільною не одділяючись від Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має сам порядкувати своїм життям».

В. «Однині Україна стає Українською Народною Республікою».

Г. «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

2. II Універсал.

3. I Універсал.

4. IV Універсал.

Відкрите запитання

5. У ноті прем'єра УНР В. Голубовича, направлений на адресу уряду Австро-Угорщини, говорилося: «Тепер ми констатуємо приймний факт, що об'єднаними силами німецьких, австро-угорських і українських частин в країні встановлено порядок і спокій і вже ніщо не загрожує ані нашій державі, ані нашим громадянам».

Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання.
Рік 1918. НАН, Інститут історії України. – К., 2005. – С. 108.

Поміркуйте, чи могла бути впевнена УНР у тому, що ні державі, ні українським громадянам у той час дійсно нічого не загрозувало, а Брестський мир був «першим успіхом молодого української дипломатії».

18 Українська Держава

Пригадайте!

1. Коли було прийнято IV Універсал Української Центральної Ради?
2. Що спонукало Центральну Раду погодитися на мирні переговори у Брест-Литовському?

Основні терміни і поняття

Конституція; адміністрація; військово-польовий суд; гетьманат; авторитаризм; біла гвардія; червона гвардія; інститут влади; локаут.

1. Вступ німецько-австрійських військ в Україну

Після підписання мирного договору з УНР Німеччина в ультимативній формі запропонувала делегації радянської Росії варіант мирного договору. На спроби радянської сторони затягну-

ти переговори німецькі війська 18 лютого 1918 р. відповіли наступом. Росія не могла продовжувати військові дії, і Раднарком прийняв продикутовані умови.

3 березня 1918 р. у Брест-Литовському радянська сторона підписала мирний договір, за яким визнавала Україну самостійною державою і зобов'язувалася розпочати мирні переговори з нею.

У телеграмі надзвичайному комісару Півдня Росії В. Левін наказав негайно евакуювати на схід запаси хліба і металу з України, організувати підіривні групи на залізницях, створити єдиний фронт оборони від Криму до Великої Росії. Радянські війська затримали противника майже на місяць, що дало змогу Раднаркому евакуювати з України рухомий склад залізниць, десятки ешелонів з промисловим устаткуванням, сировиною та продовольством.

Коли наступ німецько-австрійських військ почав загрожувати окупацією російської території, Раднарком уклав угоду про припинення військових дій на курському напрямку. На ділянці від Рильська до Суджі була утворена так звана «нейтральна зона» завширшки 10 км.

22 березня Центральна Рада повернулася до Києва. У дипломатичних документах того часу союзники проголошували, що їхньою єдиною метою є відновлення в Україні законної влади – Центральної Ради, хоча насправді встановлювався окупаційний режим.

Австро-Угорщина зайняла південно-західну частину Волині, Подільську, Херсонську і Катеринославську губернії; Німеччина – всі інші.

У Миколаєві, Маріуполі та Ростові-на-Дону стояли змішані гарнізони союзників. Кам'яновугільною і залізничною промисловістю союзники управляли спільно. Залізничні та водний транспорт контролювало німецьке командування.

2. Розпуск Центральної Ради

З приходом союзників Центральна Рада заявила, що її внутрішній курс залишиться незмінним. Однак вона не врахувала, що присутність окупаційної армії кардинально змінює політичну обстановку в країні. Поміщики почали вимагати повернення конфіскованої власності та відшкодування збитків. Промислово-фінансові кола наполягали на скасуванні або перегляді робітничого законодавства. Селяни-бідняки вимагали землі. Поширювався партизанський рух. Послаблення державних інститутів влади призвело до хаосу і безладу. Центральний уряд не мав впливу на хід подій на місцях.

Коли стало зрозуміло, що значна частина земель не буде засіяна, головнокомандуючий німецькими військами в Україні

генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн видав наказ про засів полів.

Це призвело до конфлікту між окупаційною адміністрацією і Центральною Радою, яка розцінила ці дії як втручання у внутрішні справи України.

Усна історія

Із розповіді селянина Федора Капусти, який проживав у с. Горби Кремлянівського повіту Полтавської губернії:

«Та що ж, як ставився до німців і австрійців? Вони так само свій, так скажуть, давали напрямом своєї мети і зі своєї цілі, тобто Україною заволодіти як хлібом-фуражем».

Із розповіді селянина Миргородського повіту на Полтавщині:

«Ходили німецькі вояки, так, і з офіцерами своїми, по дворах селянських і дуже, я би сказав, заздрісно приглядалися до господарств і цікавилися, а скільки у вас хліба є, зерна у коморах? ... Німці багато хлібу вивозили з України».

Великий голод в Україні 1932–1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008. – Т. I. – С. 286.

Висловіть вашу особисту думку з приводу наведених фактів.

Німецька адміністрація зрозуміла, що Центральна Рада нездатна забезпечити виконання умов Брестського договору, і вирішила замінити її одноособовою владою військового диктатора. Така можливість з'явилася після підписання між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною загального господарчого договору 6 травня 1918 р.

Підтримку своєї ідеї окупаційний режим знайшов серед заможного селянства. Ще з осені 1917 р. в Україні почав ширитися рух Вільного козацтва.

Вільне козацтво зародилося на Звенигородщині в березні 1917 р. Його організатором був селянин Смоктьї з села Гусакова. Пізніше рух козацтва поширився на Київщину, Чернігівщину та Катеринославщину. Вільне козацтво мало на меті охорону порядку і захист приватної власності. Воно проголосило себе територіальним військом, обирало старшину. У жовтні 1917 р. на з'їзді в Чигирині почесним отаманом було обрано генерала П. Скоропадського. Його управа розташовувалася в Білій Церкві.

Серед селян-власників значним впливом користувалася Українська демократично-хліборобська партія (заснована на Полтавщині в травні 1917 р.). Вона вимагала визнати приватну власність основою господарювання та повернути власникам конфісковані засоби виробництва. «Хлібороби» схилялися до заміни Центральної Ради на авторитарну владу людини із чис-

ла військових. Найбільш прийнятною кандидатурою виявився генерал П. Скоропадський. Вільгельм II погодився підтримувати П. Скоропадського за умови, що той «дасть зобов'язання неухильно виконувати наші поради».

Особа в історії

П. Скоропадський з фельд-маршалом Ейхгорном

Павло Скоропадський (1873–1945). Виховувався в пошані до української старовини і культури. Закінчив Пажеський корпус, був флігель-ад'ютантом Миколи II. Під час війни командував лейб-гвардійським полком, потім кавалерійською дивізією і армійським корпусом. Улітку 1917 р. українізував 40-тисячний Перший корпус.

Залишивши службу, він зійшовся у поглядах з Українською партією хліборобів-демократів і створив громадське об'єднання «Українська народна громада», яке пропалагувало ідею сильної влади. Найбільш прийнятною для себе формою влади Скоропадський вважав гетьманство. Політичні симпатії пояснювалися походженням: його родичем був український гетьман Іван Скоропадський.

За розпорядженням Ейхгорна було роззброєно одну з найбоєздатніших частин УНР – дивізію синьожупанників. 28 квітня до зали засідань Малої Ради увійшли німецькі солдати і офіцери. Вони обшукали і роззброїли присутніх, заарештували двох міністрів.

Останнє засідання Центральної Ради відбулося 29 квітня. Депутати затвердили Конституцію УНР, яка мала назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». За Конституцією Україна мала стати парламентською республікою. Учасники засідання згадували, що М. Грушевського проголосили президентом УНР, хоча в Конституції посади президента не передбачалося.

Того ж дня, 29 квітня, у приміщенні Київського цирку зібрався Всеукраїнський з'їзд хліборобів-власників. Майже 8 тис. його делегатів проголосили П. Скоропадського гетьманом України. Отже, відбувся державний переворот. Приблизно гетьмана захопили державні установи. В окупованому німцями Києві ніхто не наважився стати на захист Центральної Ради та її уряду.

3. Утворення гетьманського уряду

Після приходу до влади П. Скоропадський видав «Грамоту до всього українського народу», в якій повідомляв про утворення Української Держави, розпуск Центральної Ради, земельних комітетів, Ради народних міністрів. Він брав на себе всю повноту влади і проголошував приватну власність «фундаментом культури й цивілізації». Одночасно було опубліковано закон «Про тимчасовий державний устрій України» на період до скликання сейму (парламенту). Оскільки строки виборів не оголошувалися, в руках у гетьмана зосереджувалася вся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади.

Із закону «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня:

1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.
2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.
3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів, Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному складі.
4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.
5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Флота.
9. Первенствуюча в Українській Державі є віра християнська, православна.
44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Хрестоматія з історії України // Упор. Кульчицький С.,
Ганжа О. – К., 1998. – С. 37.

1. Чим відрізнялися форми правління, задекларовані Центральною Радою і Скоропадським?
2. Поміркуйте, чому гетьман обрав саме такий політичний лад для України.
3. Подумайте, чому гетьман зосередив у своїх руках всі гілки влади, які в демократичних країнах є самостійними.
4. Уявіть себе радником гетьмана П. Скоропадського. Яку пораду ви йому дали б щодо форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму? Поясніть свої міркування.
5. Гетьманат – форма правління, властива для XVII–XVIII ст. На які, на ваш погляд, політичні та військові сили в суспільстві могла спиратися така форма правління?

Головою гетьманського кабінету міністрів став полтавський поміщик Федір Лизогуб.

Федір Лизогуб

Особа в історії

Федір Лизогуб (1851–1928). Походив із старовинного козацького роду. Його батько був одним з найближчих друзів Тараса Шевченка. Брат Дмитро обрав шлях безкомпромісної боротьби з самодержавством, став одним з керівників «Народної волі» і був страчений.

Жодного представника українських соціалістичних партій до складу уряду Скоропадський не включив. Навіть Українська партія хліборобів-демократів опинилася в опозиції, оскільки стояла хоча й за міцну, але не авторитарну владу. Публічно гетьманський режим підтримала лише загальноросійська партія кадетів.

4. Внутрішня політика гетьмана Скоропадського

Після приходу до влади гетьман відразу почав «рятувати Україну»: розігнав органи місцевого самоврядування, відновив цензуру, припинив вихід соціалістичних газет, заборонив проведення з'їздів демократичних партій.

На зустрічі з делегацією хліборобів Скоропадський заявив, що максимум земельного наділу становитиме 25 гектарів на одну особу, а поміщикам буде надано право продавати землю Державному банку. Дійсність спростувала ці слова.

Мовля джерела

«5 травня міністерство внутрішніх справ поширило циркуляр про повернення поміщикам їхньої власності: вилученого у них селянами рухомого майна, вирубаного лісу, в т.ч. отриманого за розпорядженням земельних комітетів. За невиконання наказу винні притягалися до карної відповідальності. Особлива відповідальність лягала на тих, хто псував посіви, випаси, ліси».

Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання.
Рік 1918. – К., 2005. – С. 199–200.

1. Поміркуйте, чи розумів П. Скоропадський, що подвійною політикою щодо селянства він відштовхує від себе прихильників.
2. Подумайте, чому уряд гетьмана видав розпорядження про повернення власності поміщикам.

Гетьманські старости та окупаційні коменданти силою відбирали в селян майно, передане їм земельними комітетами. Поміщики захищали свої маєтки за допомогою військових команд. Побиття селян різками, ув'язнення та розстріли стали звичайним явищем.

Усна історія

Із розповіді жителя с. Броварків, що на Полтавщині:

«Чи підтримували селяни Скоропадського? Тут підтримували. Всі ті, хто мали багато землі, більше підтримували. А ті, що малоземельні, то ті пішли до червоних, а ті, що середняки, так трималися петлюрівської».

Із розповіді жителя Зіньківського району Полтавської області:

«Чи були такі люди, що підтримували гетьмана? Мало, мало. В селі підтримували гетьмана, я думаю, не більше як 10 осіб. Бо гетьман дуже недобре поступився з тими маєтками, що в їх забрали. Бо то більшовиків вітали і зустрічали через те, що ті ... все пають... А ті вернулися й давай назад, а бідним селянам це не сподобалося. За гетьманом пішло дуже мало, дуже мало».

Великий голод в Україні 1932–1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008. – Т. I. – С. 286.

1. Поміркуйте, до якого прошарку селян належали оповідачі.
2. Чому село не підтримувало земельну політику гетьмана?

Швидко деградувала українська промисловість. Щоб налагодити вивіз промислової сировини до Німеччини й Австро-Угорщини, гетьманська адміністрація й окупаційна влада змушували робітників працювати по 9–12 годин, не сплячи перед застосуванням сили. Власники підприємств вдавалися до локаутів – припинення роботи із звільненням всіх працюючих, щоб через деякий час найняти покірливих за меншу плату.

Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації була відверто контрреволюційною і поляризувала суспільство. Не пройшло й тижня, як делегати Звенигородського селянського з'їзду, колишні прихильники гетьмана, визнали його соціальну політику неприйнятною і висловили готовність боротися за свої права, землю і волю всіма засобами. Союз хліборобів Чернігівщини виступив проти намагання німецької адміністрації зняти дві третини врожаю для Німеччини. Їх підтримав II Всеукраїнський селянський з'їзд, який заявив, що не визнає обраного поміщиками гетьмана.

Усі з'їзди працювали нелегально. Делегати Всеукраїнського робітничого з'їзду наголосили на необхідності захисту незалежної УНР, скликанні Українських Установчих зборів та передачі землі без викупу в руки трудового народу. Відбувся з'їзд УПСР, на якому завершився розкол партії. Ліве крило висловилося проти влади гетьмана і закликало робітників та селян до організації збройного повстання. Вони згуртувалися навколо нелегального тижневика «Боротьба» і пізніше дістали назву «боротьбистів». Праве крило партії українських есерів вважало революцію закінченою і було готове співпрацювати з гетьманом. Вони оформилися в самостійну партію, за якою збереглася

назва УПСР. Відбувся також V з'їзд УСДРП, який висунув завдання «відстоювати цілковиту самостійність України».

Одночасно в Україні пройшли з'їзди організацій, які підтримували гетьманський режим. Понад 1 тис. представників промисловців, банкірів-фінансистів і поміщиків вітали відновлення приватної власності на землю і заявили про свою готовність сприяти «утворенню нового державного, громадського та економічного ладу Української Держави». З'їзд вимагав переглянути закон про свободу страйків, запобігти втручання робітників у господарське життя підприємств і розпорядчі функції адміністрації. Присутній на з'їзді Ф. Лизогуб заявив, що всі виступи проти існуючого ладу «будуть придушуватися міцною рукою». Було утворено Союз промисловості, торгівлі, фінансів, сільсько-го господарства – **ПРОТОФІС**, який очолив князь А. Голіцин.

П. Скоропадський планував створити національну армію чисельністю в 310 тис. чоловік, але восени 1918 р. її склад не перевищував 65 тис. Окупаційній владі було невигідно, щоб Україна мала власні збройні сили. Як німці, так і Скоропадський боялися, що вкладуть зброю в руки людей, не задоволених соціальною політикою режиму. Гетьман хотів почати формування козацьких частин, але не встиг і змушений був спиратися на окупаційні багнети.

Опозиційність майже всіх політичних сил гетьманському режиму виявила його внутрішню нестабільність і цілковиту залежність від окупаційної влади.

5. Народна боротьба з окупантами

Прагнення великих землевласників відновити економічне панування в українському селі наптовхувалося на відчайдушний опір селян, які не бажали повертати конфісковане майно і віддавати землю. Набули поширення підпали маєтків, потрави посівів, вбивства поміщиків та управителів. Селяни утворювали партизанські загони. Перебуваючи у підпіллі, російські та українські ліві есери прагнули надати цьому стихійному рухові організаційну основу.

Найбільших масштабів війна селян з окупантами набула у Київській губернії. Загальна чисельність повстанців на Правобережжі перевищувала 40 тис. осіб. Вони були добре озброєні, деякі загони мали навіть кулемети і гармати. Коли військам вдалося придушити повстання на Київщині, більшість його учасників перейшла в нейтральну зону, де під керівництвом Закардонного бюро ЦК КП(б)У почалося формування повстанських дивізій.

Починаючи з серпня 1918 р., нове вогнище селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, у районі Гуляйполя, де повстанців очолював **Нестор Махно**.

Боротьбу з повсталими селянами вели в основному німецькі гарнізони окупаційної армії. Незважаючи на мирні договори, укладені в Брест-Литовську з Україною і Росією, Східний фронт для Центральних держав, по суті, продовжував існувати. Їхні втрати у цій війні досягали 19 тис. солдатів та офіцерів. Втрати українського селянства у війні з окупантами ніхто не підраховував, але вони були незрівнянно більшими.

Мітинг селян, повсталих проти гетьманської влади

Непримиренну боротьбу як з окупантами, так і з гетьманським режимом вели робітники України. У липні-серпні 1918 р. відбувся загальний страйк залізничників, у якому взяли участь близько 200 тис. осіб. Страйк істотною мірою перешкодив вивезенню з України продовольства і промислової сировини до Німеччини та Австро-Угорщини. Керувало страйками Тимчасове організаційне залізничне бюро ЦК КП(б)У.

У гетьмана П. Скоропадського був ще один ворог – загальноросійська партія лівих есерів. Вона прийшла до влади в Росії у листопаді 1917 р. на правах партнера більшовиків. Після укладення В. Леніним Брестського миру ліві есери вийшли із складу Раднаркому і зробили спробу підірвати хиткий мир серією терористичних актів. У липні 1918 р. вони вбили німецького посла в Росії графа В. Мірбаха і фельдмаршала Г. фон Ейхгорна, а П. Скоропадському бомби вдалося уникнути. Терористичні акти російських есерів посилювали жорстокість заходів окупантів, спрямованих проти селян та робітників.

6. Зовнішньополітичний курс Української Держави

Зовнішньополітичний курс уряду Скоропадського був жорстко регламентований умовами мирних договорів, укладених Четверним союзом з Україною і Росією. Радянська Росія зобов'язувалася визнати незалежність України і укласти з нею мир. У травні 1918 р. в Києві розпочалися переговори з російською делегацією, очолюваною Х. Раковським.

12 червня було підписано **прелімінарний** (попередній) договір про припинення стану війни. Відновлювалися залізничний і поштово-телеграфний зв'язок, Українській Державі надавалося право заснувати консульства в деяких містах Росії.

Найскладнішим пунктом переговорів стало питання про державний кордон. Голова української делегації С. Шелухін

наполягав на включенні до складу України північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської і Воронежської губерній, а також Донецького вугільного басейну з районом Таганрога. Раковський погодився з етнографічним підходом у визначенні кордонів, але висунув претензії на чотири повіти Чернігівської губернії, всі південні повіти Курської і Воронежської губерній і частину Харківської та Катеринославської губерній. У Донбасі лінія розділу відступала на захід від етнографічної лінії на відстань 125–200 верст.

Російська сторона затягувала переговори, вичікуючи поразки Німеччини та її союзників, що дало б можливість оголосити Брестський мир анульованим. На початку жовтня переговори перервалися і більше не відновлювалися.

Навесні 1918 р., коли Румунія захопила Бессарабію, гетьманський уряд перервав із нею дипломатичні і торговельні відносини. Тільки через півроку, коли виникла потреба шукати контактів з Антантою, П. Скоропадський дав згоду на укладення тимчасового торгового договору. Але бессарабське питання так і не було вирішене.

Після наказу українським військовим частинам залишити Кримський півострів під контролем гетьманського уряду залишилася тільки північна Таврія. Окупанти не бажали посилювати Україну за рахунок Криму і Чорноморського флоту. Спротивилася німецька адміністрація і домаганням кримськотатарського населення на власне управління півостровом. Влада в Криму була передана колишньому царському генералу С. Сулькевичу.

Гетьман вважав, що політично і економічно Крим тісно пов'язаний з Українською Державою і має бути приєднаний до неї на засадах автономії. Не знайшовши розуміння з боку С. Сулькевича, Скоропадський оголосив блокаду Криму. В її умовах яскраво виявилася цілковита залежність півострова від материка: економічне життя Криму було паралізоване. Сулькевич капітулював і заявив, що готовий на переговори про форми державного об'єднання з Україною. Та часу на розв'язання кримського питання у гетьмана вже не було.

Наприкінці травня в Київ прибула делегація кубанських козаків, яка поставила питання про об'єднання Кубанського краю з Україною. Проте цим планам перешкодили донські козаки. На початку листопада 1918 р. донський отаман П. Краснов зустрівся із Скоропадським на залізничній станції Скороходово і домовився про спільні дії проти радянської Росії. Підтримуваний Антантою, яка здобула перемогу у світовій війні, цей союзник був важливим для гетьмана.

В умовах, коли Австро-Угорщина розпадалася, а в Німеччині починалася революція, Скоропадському потрібно було переорієнтуватися на Антанту, яка підтримувала білий рух в Росії.

В середині листопада він відправив у відставку уряд Ф. Лизогуба і оприлюднив грамоту, яка засвідчувала цілковиту зміну зовнішньої політики Української Держави. Тепер він ставав прибічником входження України на федеративних засадах до майбутньої білогвардійської держави.

Розрахунки Центральних держав одержати з України необхідні продовольчі та інші ресурси призвели до виникнення режиму «сильної руки» гетьмана П. Скоропадського. Але Гетьманат не мав глибоких коренів у суспільстві. Боротьба села і міста проти окупаційного режиму і пов'язаної з ним влади гетьмана набула гострих форм і негативно вплинула на підвалини гетьманської державності.

Зовнішня політика Української Держави визначалася цілковитою залежністю від Центральних держав і не мала перспектив для утвердження незалежності.

Присутність в Україні окупаційної армії, втрата соціальних здобутків трудящих і загибель демократичної УНР перервали революційний процес, але потенціал національної революції залишався достатньо високим.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть причини поширення руху Вільного козацтва.
2. Поясніть, чому громадськість не підтримувала Центральну Раду в її конфлікті з німецькою окупаційною владою.

Обговорюємо в класі, групі

1. Зовнішня політика Української Держави визначалася цілковитою залежністю від Центральних держав і не мала перспектив для утвердження незалежності. Чи згодні ви з таким твердженням?
2. Порівняйте більшовицький переворот 1917 р. і переворот гетьмана Скоропадського. Поміркуйте, чи існували між ними спільні та відмінні риси.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому П. Скоропадський порівняно легко прийшов до влади.
2. Поміркуйте, чому німецький уряд вступив у конфлікт із Центральною Радою і зробив ставку на режим «сильної руки».

Працюємо з текстом

Порівняйте оцінки діяльності гетьмана і дайте відповіді на запитання.

1. У своїх мемуарах П. Скоропадський писав, що: «Бажав Україні швидше позбутися анархії і стати на ноги... Моя програма була

проста: створити здібний до державної праці сильний уряд, відбудувати армію і адміністративний апарат; провести необхідні політичні і соціальні реформи».

Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1998. – С. 322.

2. «Политика гетмана была двойственной. С одной стороны, он всячески демонстрировал своё стремление к независимости Украины, с другой – поддерживал монархистов. В штаб Деникина поступали сведения о том, что Скоропадский “в четырёх стенах клянётся положить Украину к ногам Его Величества, публично же клянётся в верности самостийности”».

Кацва Л. История России. Советский период: 1917–1941 гг. – М., 2002. – С. 122.

1. Поясніть різні підходи до оцінок діяльності Скоропадського, які дані самим гетьманом та його сучасником Денікіним.

2. Висловіть особисту думку з цього приводу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було підписано Брест-Литовський мирний договір між УНР і країнами Четверного союзу 1918 р.?

А. 29 квітня.

В. 3 березня.

Б. 30 квітня.

Г. 9 лютого.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Закриття власниками підприємств та масове звільнення робітників з метою змусити їх відмовитися від своїх вимог і погодитися на гірші умови праці – це...»?

А. Страйк.

В. Мітинг.

Б. Локаут.

Г. Трудовий конфлікт.

Послідовність

3. Розставте у хронологічній послідовності події, які відбулися в 1918 р.

А. Останнє засідання Центральної Ради.

Б. Брест-Литовський мирний договір між Центральними державами і УНР.

В. Повернення Центральної Ради до Києва з німецькою адміністрацією.

Г. Роззброєння дивізії сірожупаників.

Відповідність

4. Установіть відповідність між історичними діячами та посадами, які вони займали.

А. М. Скрипник.	1. Очільник ПРОТОФІСу.
Б. П. Скоропадський.	2. Голова Народного секретаріату.
В. Ф. Лизогуб.	3. Голова Кабінету міністрів.
Г. А. Голіцин.	4. Почесний отаман Вільного козацтва.

Відкрите запитання

5. Під час переговорів гетьманського уряду з представниками Антанти з боку Франції та Англії було заявлено, що «Україна не мала ніколи своєї історії, ні національної окремішності. Вона створена німцями. Уряд Скоропадського, як германофільський, має бути зліквідований».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 507.

Поміркуйте, чому в листопаді 1918 р. П. Скоропадський переорієнтував свою зовнішню політику на Антанту і оголосив про входження на федеративних засадах до небільшовицької Росії.

19 Директорія УНР

Пригадайте!

1. Коли П. Скоропадський прийшов до влади?
2. Що спонукало гетьмана орієнтуватися у своїй внутрішній і зовнішній політиці на окупаційну адміністрацію?

Основні терміни і поняття

Директорія; реакція; реставрація ладу; інтервенція.

1. Утворення Українського національного союзу

Практично через місяць після встановлення гетьманського режиму опозиційні сили активізували свою діяльність.

Мовля докучила

Газета «Нова Рада» 4 червня 1918 р. повідомляла, що Український селянський союз, який створили партії соціалістів-федералістів, соціал-демократів-самостійників, хліборобів-демократів і трудовиків, склав відозву до українського селянства, якою рекомендував застосовувати ви-

важені засоби боротьби за політичні, соціальні й економічні права, не вдаватися до збройної боротьби.

Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання.
Рік 1918. – К., 2005. – С. 221.

1. З якою метою було створено Український селянський союз?
2. Поміркуйте, чому політичні партії, об'єднавшись, прийняли назву «Український селянський союз».
3. Поясніть, чому Союз рекомендував вести виважені способи боротьби і не вдаватися до зброї.

В опозицію до гетьмана став і Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. Через гостру критику гетьманської політики «безоглядної реакції та реставрації старого ладу», яка прозвучала на земському з'їзді, Петлюру ув'язнили.

Одночасно в Києві було утворено Український національно-державний союз. До нього увійшли українські партії соціалістів-федералістів, соціал-самостійників, демократично-хліборобської та трудової об'єднаної Ради залізниць України і Головної ради Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. У серпні зі складу союзу вийшли демократи-хлібороби (УДХП), а увійшли дві впливові партії – українські соціал-демократи і представники УПСР (центральної течії). Новоутворений блок політичних партій став називатися Українським національним союзом (УНС). Про приєднання до нього оголосили Селянська спілка, Всеукраїнська учительська спілка, Центральний кооперативний комітет та інші організації. Очолив УНС А. Ніковський, якого пізніше змінив В. Винниченко.

Витяг із Статуту Українського національного союзу:

«Мета Союзу:

- утворення міцної самостійної Української Держави;
- боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом;
- боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи...;
- оборона прав українського народу і Української Держави в міжнародній сфері».

190

Українська суспільно-політична думка в XX столітті:
Документи і матеріали – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 400.

1. Яку форму правління та форму політичного режиму декларував Статут?
2. Поміркуйте, у який спосіб Український національний союз міг здійснити свою мету.

Передбачаючи капітуляцію Німеччини, гетьман зробив спробу зблизитися з Українським національним союзом. Почалися переговори щодо програми спільного кабінету міністрів. Але україн-

ські партії були незадоволені присутністю у складі кабінету представників ПРОТОФІСу і продовжували готувати повстання.

У Німеччині 3 листопада почалася революція, яка закінчилася зреченням Вільгельма II престолу. 11 листопада було підписано Комп'єнське перемир'я. Перша світова війна закінчилася. Українська Держава опинилася в критичному стані. 13 листопада додалася загроза війни з більшовицькою Росією. РСФРР анулювала Брест-Литовський мирний договір і тим самим відмовилася від визнання України незалежною державою.

2. Утворення Директорії

У ніч на 14 листопада в Києві відбулося таємне засідання УНС. На ньому було відхилено ідею відновлення Центральної Ради і створено верховний орган у складі п'яти осіб для керівництва повстанням проти гетьмана – Директорію. Її головою став соціал-демократ В. Винниченко.

Від січових стрільців у члени Директорії було висунуто соціал-демократа С. Петлюру, який зайняв посаду головного отамана військ УНР. Від УПСР до Директорії увійшов професор Київського українського університету Ф. Швець, від соціалістів-самостійників – адвокат П. Андрієвський, від профспілки залізничників – її безпартійний керівник А. Макаренко.

Звільнений з в'язниці С. Петлюра терміново прибув до Білої Церкви. Під його командуванням січові стрільці розгромили під Мотопилівкою полк сердюків і офіцерську дружину. Після цього гетьманські війська почали переходити на бік Директорії. Її владу визнала сірожупанна дивізія, яка перебувала на Чернігівщині. Командир полку Запорізької дивізії П. Болбочан перейшов на бік Директорії і захопив Харків. З блискавичною швидкістю Директорія встановлювала контроль над територією України.

У ніч на 14 грудня в Києві підняли повстання бойові дружини УНС. До міста увійшли загони січових стрільців. Гетьман Скоропадський зрікся влади: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись з цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади».

3. Інтервенція Антанти на півдні України

Керівники Антанти знали про критичний стан гетьманської влади в Україні. Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо дав розпорядження розпочати інтервенцію. Німецька адміністрація

отримала вказівку продовжувати охороняти порядок у місцях розташування гарнізонів.

Уривок з листа маршала Ф. Фоша до прем'єр-міністра Франції Ж. Клемансо:

«Ця інтервенція може мати такі воєнні цілі:

1. Прикрити Україну від дій більшовицьких сил з центру Росії шляхом захоплення районів Києва і Харкова.
2. За допомогою такого прикриття зберегти порядок в Україні і взяти до своїх рук справу організації місцевих збройних сил.
3. Встановити зв'язок і добиватися співробітництва:
  - на сході – з угрупованнями Краснова й Денікіна;
  - на північному заході – з польськими силами і російськими антибільшовицькими угрупованнями півночі.

Громадянська війна на Україні. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 16–17.

1. Поміркуйте, чому долю України вирішували керівники Франції.
2. Поясніть, яким вони бачили майбутнє України.

У ніч на 16 листопада флот Антанти увійшов у Чорне море. До кінця грудня в портах від Одеси до Новоросійська висадилися близько 60 тис. вояків, маючи на меті окупацію основної частини України з Києвом і Харковом включно. Проте несподівано для них виявилось, що в Україні з'явилася нова сила – Директорія, під контроль якої потрапила практично вся українська територія. Антанта не бажала визнавати владу Директорії, як не визнавала і владу гетьмана Скоропадського.

Уривок з відповіді представників Франції й Англії на пропозицію гетьманського уряду про допомогу і співробітництво:

«Україна є частиною Росії... Україна ніколи не була державою і не може претендувати на визнання її державами Антанти».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 507.

192

1. Поміркуйте, чому представники Антанти підтримували «єдину і неділиму» Росію і не бажали визнавати Україну.
2. Чому уряди Скоропадського і Директорії, знаючи про ставлення Антанти до майбутнього України, продовжували звертатися до неї за допомогою?

Керівники Антанти, підтримуючи білогвардійські війська, дали згоду на організацію Денікінінм «південноросійського» уряду в Одесі й призначення військового коменданта. За розпорядженням Петлюри українські війська відійшли з Одеси без бою, хоча перебували в місті з грудня 1918 р.

Поступово інтервенти зайняли чорноморське узбережжя до лінії Тирасполь–Бірзула–Вознесенськ–Миколаїв–Херсон. У переговорах з Директорією командуючий французькими військами дав зрозуміти, що Антанта не зможе визнати УНР.

Директорія опинилася у дуже скрутному становищі: на півночі та північному сході готувалися до вторгнення війська радянської Росії, на заході – на українські землі претендувала відроджена Польща, на південному сході – загрожували білогвардійці, на півдні – білогвардійці, підтримувані Антантою.

За таких умов основну боротьбу з інтервентами взяли на себе більшовики і українські ліві есери. Вони розгорнули в зоні окупації підпільно-партизанські дії. У першій половині березня червоноармійські частини Задніпровської дивізії зайняли Херсон і Миколаїв. 6 квітня 1919 р. радянські війська вступили в Одесу.

4. Режим і політика Директорії

Директорія задумувалася організаторами як перехідний орган до відновлення УНР Центральної Ради. Ці функції вичерпалися у грудні 1918 р. після військового параду та урочистого молебну на Софійській площі у Києві на честь перемоги Директорії.

Проте тяжке міжнародне й внутрішнє становище України, на думку членів Директорії, виключало можливість її саморозпуску. Не було згоди і щодо питань подальшої спільної політики. Паралізувало діяльність Директорії й особисте суперництво між В. Винниченком і С. Петлюрою.

Реальна влада в країні належала виборним отаманам напівпартизанських загонів, з яких склалися збройні сили УНР. Загони добре воювали тільки поблизу своїх домівок, а за несприятливих умов розпорошувалися без бою, із зброєю в руках. На момент падіння гетьманського режиму Директорія мала 100-тисячну армію, а через півтора місяця її збройні сили ледве перевищували 20 тис. бійців.

За півтора місяця Директорія втратила вплив на більшість частини України. Її лідер В. Винниченко здійснював надто помірковану політику. Селяни чекали поділу землі, поміщицькі маєтки повинні були підлягати експропріації, але строки й порядок цього не визначалися.

*С. Петлюра під час параду
військ Директорії
на Софійській площі*

Усна історія

Із розповіді селянина Федора Капусти, жителя села Горби Кремлянського повіту Полтавської губернії:

«Що я думаю про Директорію? Директорія то таке саме, як і Центральна Рада, тільки й того, що Винниченко був, так можна сказати, скомунізована людина».

Великий голод в Україні 1932–1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008. – Т. I. – С. 286.

1. Чи був, на вашу думку, автор прихильником УНР?
2. Поміркуйте, чому він назвав В. Винниченка «скомунізованою людиною».
3. Чи відповідає така характеристика політиці, яку проводив голова Директорії?
4. Як би ви особисто схарактеризували внутрішню політику В. Винниченка?

Директорія проголосила відданість інтересам робітничого класу і заявила про необхідність встановлення робітничого контролю у промисловості. Фактично ж страйки придушувалися, робітничі організації політичного характеру заборонялися, профспілки розганялися.

Небачених масштабів набули анархія й сваволя отаманщини, страхітливі наслідки мали єврейські погроми. Десятки тисяч людей в єврейських містечках Правобережжя і Чернігівщини залишилися без засобів до існування або загинули. Винуватці, як правило, залишалися безкарними.

5. Позиція українських партій

За часів Директорії політичні партії практично були усунуті від влади. У січні 1919 р. відбувся з'їзд українських соціал-демократів, на якому розгорілися дискусії щодо майбутньої політичної влади в Україні. В. Винниченко виступив проти організації політичної влади у формі рад. Він вважав, що ради захищають інтереси виключно міського пролетаріату, а тому проголошення України республікою рад спричинить конфронтацію з селянством. Крім того, однаковий з Росією суспільно-політичний лад загрожував Україні втратою суверенітету.

Голова уряду УНР В. Чехівський, навпаки, захищав радянську форму політичної влади і вважав, що слабкість Центральної Ради була зумовлена відсутністю рад на місцях. Він відстоював багатопартійні ради в їх «чистому вигляді», не спотворені диктатурою однієї партії. В. Винниченко і В. Чехівський прагнули порозуміння з Москвою, а С. Петлюра – з Антантою.

Більшість делегатів висловилося проти встановлення диктатури рад, за скликання парламенту і органів місцевого самоврядування на основі загального виборчого права. Прибічники рад заявили, що утворять фракцію незалежників. Петлюра перебував на

фронті і не брав участі в роботі з'їзду, але заявив, що підтримає його рішення.

Тоді ж відбулася конференція українських есерів, у підготовці якої активну участь брав М. Грушевський. Конференція заявила, що українська революція з національно-політичної розвинулася в соціальну, а тому влада повинна перейти до рад селянських і робітничих депутатів. Українські есери наполягали на тому, щоб представництво селян в радах було відповідним його кількісному складу. У цьому їхня позиція різко розходила з позицією більшовиків. УПСР відмовлялася від відповідальності за урядову політику, але дозволила своїм членам входити в урядові органи.

Ліві українські есери (згодом «боротьбисти») разом із соціал-демократами – незалежниками вступили у відкриту конфронтацію з Директорією. Вони і в новій політичній ситуації не припинили боротьби селян, цього разу – проти режиму Директорії. Петлюрівці вважали їх небезпечними ворогами.

Під тиском політичних партій наприкінці грудня Директорія висунула пропозицію скликати Конгрес трудового народу України. Його метою була організація влади в суспільстві. Право обирати делегатів надавалося тільки представникам трудящих. Члени Директорії, уряду, керівники політичних партій і корпусу січових стрільців провели в січні в Києві державну нараду, яка мала рекомендувати Трудовому конгресу спільний погляд щодо організації майбутньої влади.

Керівники січових стрільців запропонували замість Директорії утворити військовий тріумвірат у складі С. Петлюри, командира корпусу січових стрільців Є. Коновальця та його заступника А. Мельника. Український соціал-демократ М. Порш обстоював парламентський шлях розвитку і висловився проти диктатури, як пролетаріату, так і військової. Представник есерів М. Шаповал доводив необхідність негайного встановлення в Україні радянської влади. Нарада не прийшла до узгодженого рішення, чим підтвердила зростаючу кризу влади в УНР. В Україні продовжувався процес переходу військ Директорії на позиції більшовизму.

Однією з перших «збільшовизувалася» Дніпровська дивізія, отаманом якої обрали Зеленого (Терпила). Наприкінці січня 1919 р. збунтувалися частини Задніпровської дивізії. За наказом українських лівих есерів штаб дивізії (отаман М. Григор'єв, Ю. Тютюник і С. Савицький) вийшов з підпорядкування Директорії й розпочав бойові дії проти білогвардійців та військ Антанти на фронті від Бессарабії до Перекопу під радянськими гаслами. Про підтримку рад оголосили загони «батька» Н. Махна, що перебували в районі Гуляйполя. У С. Петлюри залишилися лише Запорізький корпус на чолі з отаманом П. Болбочаном і корпус січових стрільців під командою Є. Коновальця.

23 січня 1919 р. у Київському оперному театрі зібралося близько 400 делегатів Трудового конгресу. Основна їхня частина була представлена контрольованою українськими есерами Селянською спілкою. Але ця партія була роз'єднана на три частини і не могла керувати діями своїх делегатів. Конгрес висловив політичну довіру Директорії, яка в цей час готувалася до евакуації з Києва. Декларації й постанови конгресу вже не мали істотного значення. Конгрес припинив свою роботу.

Лідери української революції не змогли запропонувати соціально-економічну програму реформ, яка влаштувала б основну частину населення і покінчила з отаманщиною. Вони не зуміли подолати розбіжностей поглядів щодо подальшої долі України. Директорія швидко втратила підтримку мас і не змогла протистояти агресії ззовні.

Відроджена УНР була неприємною несподіванкою для сусідів. Антанта не припинила інтервенції, хоча обмежилася лише захопленням чорноморського узбережжя. Обидва російські уряди – і комуністичний, і білогвардійський – готувалися поширити на Україну війну, яку вели між собою. Панівні кола відродженої Польщі претендували на Правобережну Україну.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли відбулося створення Українського національного союзу?
2. Покажіть на карті територію України, яку окупували війська Антанти. Навесіть їх на контурну карту.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Підготуйте есе на тему «Соціально-економічна політика режиму П. Скоропадського – дорога до соціального миру?». Обговоріть його в класі.
2. Підготуйте доповідь на тему «Дві УНР в історії України: спільні та відмінні риси». Обміняйтеся думками з цього приводу.

Висловіть власне судження

1. Чи можна вважати, що «зовнішня політика Української Держави жорстко залежала від зовнішніх чинників, на які вона об'єктивно не могла вплинути»? Аргументуйте свою відповідь.
2. Сформулюйте загальні висновки за результатами опрацювання теми.

Працюємо з текстом

Порівняйте оцінки діяльності Директорії радянських і сучасних істориків і дайте відповіді на запитання.

1. «Визвольній боротьбі робітників і трудящих селян України всіляко перешкоджала буржуазно-націоналістична Директорія. Слухняно виконуючи волю міжнародного імперіалізму, українські буржуазні націоналісти намагалися придушити революційний рух трудящих мас, зберегти експлуататорський лад в Україні».

Історія Української ССР. – К., 1984. – Т. 6. – С. 363.

2. «Після приходу до влади Директорії в Україні була відновлена республіканська форма державного устрою. Влада в губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян та інтелігенції, без будь-якої участі експлуататорських елементів».

Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1998. – С. 237–238.

1. Поміркуйте, чому історики дали діаметрально протилежні оцінки діяльності Директорії.

2. Якої точки зору дотримуєтеся ви? Відповідь аргументуйте.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли відбулося утворення Директорії?

А. 14 лютого 1918 р.   В. 10 жовтня 1918 р.
Б. 14 грудня 1918 р.   Г. 10 вересня 1918 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Директорія – це орган влади в Україні, який мав ... функції?»

А. Виконавчі.   В. Каральні.
Б. Судові.   Г. Дорадчі.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А. Утворення Директорії.
Б. Інтервенція військ Антанти в Україну.
В. Анулювання РСФРР Брест-Литовського мирного договору.
Г. Зречення гетьмана П. Скоропадського.

Відповідність

4. Установіть партійну приналежність членів Директорії.

А. Винниченко В.	1. Безпартійний.
Б. Макаренко М.	2. УПСР.
В. Швець Ф.	3. Соціаліст-самостійник.
Г. Андрієвський П.	4. УСДРП.

Відкрите запитання

5. Чи згодні ви з твердженням, що розгром основних сил Директорії взимку 1918–1919 рр. різко зменшив значення національно-визвольного руху в політичному житті України? Поясніть свою думку.

20 Західноукраїнська Народна Республіка

Пригадайте!

1. Якою була зовнішня політика уряду П. Скоропадського стосовно західноукраїнських земель?
2. Коли була утворена Директорія УНР?

Основні терміни і поняття

Коронний край; мужі довір'я; парламентська репрезентація; конституанта; регентська рада; Чортківська дифензива.

1. Проголошення ЗУНР

Становище монархії Габсбургів стало критичним після поразок весною–літом 1918 р. на Балканах і в Італії та вступу США у війну з Центральними державами на боці Антанти. 1 жовтня на засіданні парламенту у Відні депутати закликали імператора Карла укласти мир з Антантою. Одночасно політична еліта (основних націй) Австро-Угорщини почала готуватися до проголошення незалежності своїх земель.

Польська Регентська рада 7 жовтня проголосила утворення незалежної Польської держави. Вона претендувала на всі населені поляками землі, що входили до складу Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. Передбачалося також включення до її складу Галіції і Людомерії з усіма населеними українцями територіями. Польське коло, до якого входили депутати віденського парламенту від польських земель, поставило перед австрійським урядом вимогу передати йому управління Галіцією і Людомерією.

Дії польських політиків активізували українців у справі національного державотворення. Українська парламентська репрезентація – об'єднання делегатів імперського парламенту від українських земель – 10 жовтня провела спільне засідання з керівництвом української партії націонал-демократів, на якому було прийнято рішення про скликання національної консти-

туанти – органу, який би мав повноваження висловити волю українського народу на самовизначення і утворення національної держави.

16 жовтня імператор Карл опублікував маніфест «До моїх вірних австрійських народів», у якому дозволив утворення національних рад, що мали виступити виразниками народної волі перед Віднем. Карл мав намір перетворити імперію на федеративну державу. Цей крок імператора легітимізував підготовку до конституанти. Імперія Габсбургів доживала останні дні.

18 жовтня у Львові зібралися збори визначних українців, які за своїм офіційним статусом могли претендувати на роль виразників народної волі. До них входили послы (депутати) імперського парламенту, депутати сеймів Галичини, Лодомерії та Буковини, керівники основних українських партій, церковні діячі, видатні письменники.

Зокрема, були присутні голова партії націонал-демократів Буковини Микола Василько, голова партії націонал-демократів Галичини Кость Левицький, голова Української парламентської репрезентації Євген Петрушевич, віце-президент імперського парламенту Юліан Романчук, письменник Василь Стефаник, митрополит Андрей Шептицький, єпископ Григорій Хомишин.

Представники Закарпатської України прибути не змогли, але письмово повідомили, що Угорська Україна бажає увійти до складу тієї держави, яка буде проголошена у Львові.

Збори були оголошені конституантою. Вони конституювалися як верховний орган народу під назвою **Українська Національна Рада (УНРада)**. Головою її був призначений Є. Петрушевич.

Особа в історії

Євген Петрушевич (1863–1940). Громадсько-політичний діяч, посол австрійського парламенту та Галицького сейму, голова Української парламентської репрезентації (представництва), у 1914–1918 рр. – член ГУР та ЗУР, у червні 1919 р. – диктатор ЗУНР, після підписання договору з Петлюрою член Директорії УНР. Виключений із складу Директорії за опозицію союзу між Петлюрою і Польщею.

199

19 жовтня УНРада ухвалила прокламацію, адресовану всім українцям Австро-Угорщини.

Мова джерела

Витяг з прокламації Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р.:

«Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна рада як конституанта повідомляє:

I. Ціла етнографічна область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцільну українську територію.

II. Ця українська національна територія уконституюється отсим як українська держава. Постановляється поробити приготовчі заходи, щоби се рішення перевести в життя.

IV. Українська Національна рада виготовить конституцію для утворення сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей.

Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 404.

1. Подумайте, чому в I пункті прокламації зазначалися саме ці землі як одноцільна українська територія.
2. Як ви розумієте вислів, що означена українська територія «уконституюється» як українська держава?
3. Спираючись на знання з історії, поясніть, на які документи спиралися представники конституанти, проголошуючи право українського народу на самовизначення.
4. Поясніть, як передбачалося розв'язати питання національних меншин.

За задумом Є. Петрушевича, рішення конституанти мали підтримати мужі довір'я – представники соціальних верств населення від міст і великих сіл Галичини й Буковини. З'їзд мужів довір'я відкрився 19 жовтня у Народному домі.

Львівська газета «Діло» 22 жовтня 1918 р. так описувала цю подію: «З'їхалися до Львова кілька тисяч селян, робітників, міщан, інтелігенції, всі виднійші діячі зі Східної Галичини і Буковини, представники академічної молодіжі і жіночих організацій, щоби одобрити утворення Української Національної Ради як української конституанти. Прибули митрополит і обидва єпископи. Велика зала Народного дому, всі сходи і площа перед входом були битком набиті учасниками. Всюди панував святковий настрій, кождий задавав собі справу, що є свідком історичної хвилі проголошення Української держави».

Мужі довір'я схвалили «Прокламацію» УІради. На з'їзді, як і на конституанті, розгорілася дискусія: проголошувати українську державу в межах етнічних земель Австро-Угорщини чи

приєднувати їх до української держави з метою створення самостійної соборної України. У цей час до Української парламентської репрезентації звернувся з таємним посланням антигетьманський повстанський центр (шізніше названий Директорією). Його керівник В. Винниченко просив не приєднуватися до Української Держави гетьмана П. Скоропадського і зачекати на відновлення УНР. УНРада взяла це послання до уваги.

Паралельно з державотворчою діяльністю Української парламентської репрезентації серед українських солдатів австрійської армії розгорталася робота Центрального військового комітету (ЦВК). Він виник у вересні 1918 р. і очолювався офіцерами фронтовиками І. Рудницьким, Д. Вітовським, С. Горуком та ін.

Усна історія

За спогадами сотника О. Кузьми:

«Метою ЦВК було завдання повести серед доступних військових частин пропаганду на користь української справи й організувати українське вояцтво з різних формацій австрійської армії в одну тайну військову силу, яка на випадок розвалу Австро-Угорської держави виступила б в обороні українських земель».

Макарчук С. Українська Республіка галичан. — Львів, 1997. — С. 46.

Тим часом у Кракові утворилася Польська ліквідаційна комісія, щоб зі згоди австрійської адміністрації 1 листопада перебрати в свої руки владу в усій Галичині і передати її польському урядові у Варшаві.

У відповідь УНРада перейменувала ЦВК у Військовий генеральний комісаріат, призначивши його головою сотника Д. Вітовського, і взяла на себе підготовку збройного повстання. В останній день жовтня Д. Вітовський і отаман січових стрільців С. Горук розіслали в усі міста й повіти накази не пізніше ночі захопити владу в усій Галичині. 1 листопада над львівською ратушею майорів синьо-жовтий прапор. Австрійські й угорські війська, які були розміщені у Львові та інших містах краю, оголосили про свій нейтралітет.

Дмитро Вітовський

Витяг з відозви Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р.:

«Український народ! Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава та її найвища власть Українська Національна Рада...

Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави».

Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 405–406.

Поміркуйте, чому західноукраїнські лідери вирішили утворити Українську Державу на землях колишньої Австро-Угорщини, а не приєдналися до вже існуючої Української Держави на чолі з П. Скоропадським.

11 листопада УНРада створила виконавчий орган влади – **Державний секретаріат** (уряд) на чолі з лідером національно-демократичної партії **К. Левицьким**. 13 листопада 1918 р. було створено державу під назвою **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Її президентом став голова Національної Ради **Є. Петрушевич**. Прийнятий закон визначав кордони, прапор і герб майбутньої держави.

Герб ЗУНР

Витяг із «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» від 13 листопада 1918 р.:

«Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнімаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву **Західно-Українська Народня Республіка**».

Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 406–407.

1. Спираючись на знання з історії, поясніть, що означало посилання в тексті закону на право народів на самовизначення.
2. Поясніть, чому Національна Рада спеціальним законом ухвалила назву ЗУНР, її кордони, герб і прапор.
3. Які асоціації викликає у вас назва республіки?

УНРада гарантувала правомочність законодавства Австро-Угорщини. Одночасно вона видала ряд законів – зокрема, про обов'язки і права тимчасової організації краю (він регламентував діяльність органів УНРади) та організацію судів і судочинства. Також було створено жандармерію і збройні сили – Українську Галицьку армію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком.

Але політичні партії, що входили до складу Національної Ради, були проти конфіскації поміщицької землі та передачі її селянам.

Станіслав – резиденція уряду ЗУНР

Селяни і робітники були розчаровані внутрішньою політикою УНРади. Навесні у деяких повітах селяни самовільно стали розподіляти поміщицькі і церковні землі. У містах утворювалися ради робітничих і солдатських депутатів, сформувалися перші комуністичні осередки.

У лютому 1919 р. утворилася Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). Комуністи Дрогобича підняли збройне повстання, проголосили повалення влади УНРади, але зазнали поразки.

Наприкінці червня – на початку липня 1919 р. добре оснащені Антантою польські війська окупували всю територію Східної Галичини і Західної Волині. Українську державність було ліквідовано. Будь-який опір окупантам нещадно придушувався. Після жорстоких боїв польські війська 22 листопада 1918 р. захопили Львів. Уряд ЗУНР змушений був переїхати до Тернополя.

2. Північна Буковина, Хотинщина, Закарпаття

У жовтні 1918 р. українські та румунські політичні партії Північної Буковину утворили паралельні органи влади. Оскільки провінцію населяли головним чином українці і румуни, то Український крайовий комітет орієнтувався на ЗУНР, а румунська Національна рада тяжіла до Румунії. 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося 40-тисячне Буковинське народне віче,

Буковинське народне віче

на якому пролунав заклик: «Хочемо до України!». Королівський уряд Румунії негайно направив війська і захопив територію всієї Буковини.

У січні 1918 р. румунські війська захопили Бессарабію. У Хотинському повіті, населеному в основному українцями, почалися масові арешти та розстріли українських громадських діячів. У відповідь **28 січня 1919 р.** почалося Хотинське повстання. Була утворена Хотинська директорія і почалася мобілізація в повстанську армію. За короткий час повстанці захопили близько 100 населених пунктів у Хотинському і Сорокському повітах. Після застосування урядом регулярної армії повстанці змушені були відступити. 4 тис. учасників повстання і близько 50 тис. біженців перейшли через Дністер на Поділля. У боях загинуло понад 15 тис. селян.

Після проголошення незалежності Угорщини до її складу увійшло Закарпаття. У містах почали виникати ради робітничих депутатів. Посилилася боротьба селян за землю. Але на початку 1919 р. західну частину краю зайняла Чехо-Словаччина, а південно-східну – Румунія. На неокупованій території Закарпаття владу взяли ради робітничих і солдатських депутатів. Почалося формування Русинської (русини – самоназва закарпатських українців) Червоної гвардії.

У березні в Угорщині було встановлено радянську владу. Угорський радянський уряд надав краю територіальну автономію й визнав за українським населенням право на національне самовизначення і возз'єднання з Україною. Було видано декрет про націоналізацію поміщицьких маєтків, великих і середніх підприємств, передачу землі у всенародну власність. Але радянська влада протрималася у Закарпатті лише 40 днів.

Після падіння радянської Угорщини закарпатські українці пов'язали свої надії з Чехо-Словаччиною. У травні Народні ради в Ужгороді, Хусті і Пряшеві прийняли рішення про приєднання до цієї країни. Аналогічне рішення прийняла чисельна громада закарпатських українців у США. Антанта погодилася з таким рішенням.

За Сен-Жерменським мирним договором (вересень 1919 р.) Закарпатська Україна під назвою Підкарпатська Русь була визнана частиною Чехо-Словаччини. Її уряд обіцяв надати краю статус автономії, але слова не дотримав.

3. Декларація про об'єднання українських земель в єдину державу

Під час повстання проти гетьманського режиму уряд ЗУНР вислав своїх повноважних представників до УНР, щоб порушити справу про возз'єднання. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній «Договір про злуку» між ЗУНР та УНР.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада на засіданні у Станіславі затвердила та опублікувала текст попереднього договору і доручила урядові вжити заходів з метою реалізації ідеї соборності української нації. Остаточний акт про злуку мав бути проголошений у Києві. У столицю України направлялася делегація у складі представників Галичини, Буковини й Закарпаття.

Витяг з ухвали УНради від 3 січня 1919 р.:

«Українська Національна Рада, виконуючи право на самовизначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня у Хвостіві, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізування договору про злуку».

Українська суспільно-політична думка в XX столітті.
Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 422–423.

1. Чим керувалася УНрада, проголошуючи возз'єднання ЗУНР з УНР?
2. Поясніть, чому у січні 1919 р. УНрада погодилася на злуку ЗУНР з УНР, а в жовтні 1918 р. – ні.

Урочиста церемонія злуки відбулася **22 січня 1919 р.** у присутності десятків тисяч киян. В. Винниченко проголосив Декларацію про об'єднання УНР і ЗУНР. Вона мала бути затверджена Установчими зборами, скликаними з території всієї України. До того часу Західна область УНР, яка стала називатися ЗУНР, залишалася зі своїми власними законодавчими і адміністративно-виконавчими органами влади.

Спроба возз'єднання українських держав була приречена залишитися тільки декларацією. Польські війська витіснили адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Через два тижні після церемонії злуки змушений був залишити Київ і уряд Директорії.

4. Українсько-польська війна

21 листопада 1918 р. українське військо припинило битву за Львів, але воєнне протистояння продовжувалося. У той час як в Європу прийшов довгоочікуваний мир, між українцями і поляками почалася справжня війна.

У грудні керівники ЗУНР приступили до організації боєздатної армії. На чолі УГА став генерал М. Омелянович-Павленко з Наддніпрянської України, який погодився переїхати в Галичину.

З огляду на наявність в УГА отаманів і сотників, за окрему військову одиницю було взято курінь. Армія мала таку структуру: рій (десятки), чета, сотня (складалася з декількох чет), курінь, бригада, корпус. У грудні у складі армії було сформовано авіазагін з 20 літаків, до якого входили три сотні. Однією з них командував Петро Франко – син славетного Івана Франка.

Один з літаків УГА

Галицька армія, крім австрійсько-го озброєння, мала й російське, яке їй передала Директорія. На кінець лютого в УГА налічувалося 50–60 тис. жовнірів та 60 гармат. До весни 1919 р. кількість бійців збільшилася до 125 тис. УГА без успішно сподівалася відвоювати Львів у поляків. У лютому головний удар армії було спрямовано на Перемишль, блокована залізниця західніше Львова.

Активні дії УГА викликали занепокоєння керівництва Антанти. До Львова 20 лютого прибула антантівська військова місія на чолі з французьким генералом Бартелемі, який надіслав Омеляновичу-Павленку вимогу почати переговори. Бартелемі запропонував обом делегаціям припинити стан війни і встановити тимчасову лінію розмежування сторін. При цьому третина Галичини разом зі Львовом та Бориславсько-Дрогобицьким нафтовим басейном залишалися на польському боці. Остаточного питання українсько-польського кордону мала вирішити Паризька мирна конференція. У разі згоди, за словами Бартелемі, Антанта визнала б ЗУНР і надала їй допомогу.

«Лінією Бартелемі» не були задоволені обидві сторони. Поляки вимагали, щоб демаркаційна лінія пройшла по лінії річки Збруч, а українці – річки Сян. Українська делегація умов миру не підписала і продовжила збройну боротьбу. У квітні до Польщі прибула 80-тисячна армія Ю. Галлера, сформована коштом Антанти з поляків у Франції. Рівновага сил була порушена, УГА відступила на південь Тернопільщини.

9 червня УНРада передала президенту 30 УНР Є. Петрушевичу диктаторські повноваження. Новим керівником УГА був призначений генерал О. Греков. У середині червня Галицька армія організувала наступ у районі Чорткова. Польські полки відступили на Бучач. Але 25 червня поляки, перекинули свіжі сили і організували контрнаступ, який підтримали дивізії Галлера. Вища рада Антанти дала дозвіл Польщі окупувати всю Східну Галичину і вийти на лінію р. Збруч.

На початку липня Є. Петрушевич призначив керівником УГА генерала М. Тарнавського. 16–17 липня під його керівни-

цтвом УГА перейшла р. Збруч і об'єдналася з армією УНР. Керівництво ЗО УНР переїхало до Кам'янця-Подільського.

Після поразки Австро-Угорської імперії у світовій війні для українського населення західних областей виникла можливість побудови власної держави і об'єднання її з Українською Народною Республікою. Проте українці виявилися єдиним народом Австро-Угорщини, який після Першої світової війни не зміг реалізувати принцип національного самовизначення і створити власну державність. Основною причиною невдач була несприятлива міжнародна ситуація.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку?
2. Покажіть на карті західноукраїнські території, які хотіли возз'єднатися із УНР. Позначте їх на контурній карті.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Проаналізуйте дії УГА під час українсько-польської війни. Дайте їм оцінку. Обміняйтеся думками з цього приводу.
2. Підготуйте повідомлення на тему «ЗУНР: досягнення і прорахунки». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чи можна вважати, що поразка Австро-Угорщини у світовій війні давала можливість українцям побудувати власну державу. Відповідь обґрунтуйте.
2. Поміркуйте, чи сприяла міжнародна ситуація утвердженню державної незалежності України.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли Є. Петрушевич став президентом ЗУНР?

А. 1 листопада 1918 р.	В. 22 січня 1919 р.
Б. 1 грудня 1918 р.	Г. 22 лютого 1919 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Об'єднання двох українських державних утворень УНР і ЗУНР в одну соборну незалежну Українську державу – це Акт...»?

- А. Злуки.**
- Б. Приєднання.**

- В. Возз'єднання.**
- Г. Вхідження.**

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

- А. Повстання у Львові.**
- Б. Утворення Української Національної Ради.**

- В. Проголошення ЗУНР.**
- Г. Хотинське повстання.**

Відповідність

4. Установіть відповідність між історичними особами та посадами, які вони обіймали.

- А. М. Омелянович-Павленко.**
- Б. К. Левицький.**
- В. Д. Вітовський.**
- Г. Є. Петрушевич.**

- 1. Президент ЗУНР.**
- 2. Керівник збройного повстання у Львові.**
- 3. Начальний вождь УГА.**
- 4. Голова Державного секретаріату.**

Працюємо з текстами

5. Порівняйте та проаналізуйте тексти. Спираючись на знання історії, сформулюйте власну точку зору з приводу причин поразки ЗУНР в українсько-польській війні.

- 1. За словами історика українсько-польської війни В. Кучабського: «Вони (українці) здійснили революцію і надіялися, що справи й надалі підуть самі собою, що якимось містичним шляхом "народ перебере все у свої руки". Ситуація вимагала надзвичайних здібностей з боку керівників і надзвичайної готовності до дії з боку мас. Але керівники виявилися дуже пасивними, а вичерпані війною маси не виявили великої готовності до дій».

Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 137.

- 2. «Галицькій армії бракувало зброї, а головне – старшин. Успіх ЗУНР могла мати тільки тоді, якби дістала допомогу від Наддніпрянської України та держав Антанти, але цієї допомоги не було».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 510.

Відкрите запитання

- 6. Д. Вітовському приписують слова: «Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в краї, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити». Поміркуйте, чи варто було використовувати певеликий шанс для досягнення національного визволення, чи необхідно було дочекатися більш слушного моменту. Відповідь обґрунтуйте.

21 Боротьба УНР з більшовиками. Утворення УСРР

Пригадайте!

1. Коли із якою метою була створена Директорія?
2. Яку зовнішню політику проводила УНР Директорії?

Основні терміни і поняття

Реввійська рада; неоголошена війна; отаманщина; продовольча розкладка; воєнний комунізм; реквізиція; продовольча диктатура.

1. Встановлення радянської влади в Україні

У липні 1919 р. у Москві відбувся I з'їзд комуністів України, на якому була створена Комуністична партія (більшовиків) України. З'їзд також сформував Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК) на чолі з А. Бубновим.

Новело джерела

Витяг з резолюції «Україна і Росія» I з'їзду Комуністичної партії більшовиків України:

«Виходячи з того, що:

- 1) Україна нерозривно зв'язана з Росією;
- 3) Відокремлення України від Росії, як в силу цього, так і в силу всієї міжнародної обстановки, має характер тимчасової окупації;
- 5) Повстання на Україні розгортається під лозунгом відновлення революційного возз'єднання України з Росією, – I з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є: рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні».

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. I. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 20.

1. Поміркуйте, чому і в минулому, і в майбутньому більшовики бачили Україну нерозривно зв'язаною з Росією.
2. Як ви розумієте гасло РКП(б) боротися до «утворення всесвітньої пролетарської комуні»?
3. Висловіть власну точку зору на перспективи збереження УНР восени 1918 р.

У «нейтральній зоні» почали формуватися 1-ша і 2-га Українські повстанські дивізії, які озброювалися і контролювалися радянською Росією. Наступ на Україну стримував Брестський мир, умов якого змушена була дотримуватися російська сторона до моменту капітуляції Центральних держав перед Антантою.

11 листопада 1918 р. Всеросійський ЦВК анулював Брест-Литовський мирний договір. Раднарком оголосив, що РСФРР більше не розглядає Україну як самостійну державу. Радянським установам давалася вказівка вважати документи, видані гетьманом або Центральною Радою, недійсними.

Георгій П'ятаков

З'явилось урядове розпорядження про «підготовку термінової військової допомоги трудящим України».

17 листопада було утворено Реввійськраду, до складу якої увійшли Й. Сталін, Г. П'ятаков, В. Затонський і В. Антонов-Овсієнко. Наприкінці листопада з північно-східних районів України розпочався наступ повстанських військ, підтриманий частинами Червоної армії.

28 листопада в Суджі утворився Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. До його складу увійшли Г. П'ятаков (голова), Артем (Ф. Сергєєв), К. Ворошилов, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський та ін. Уряд заявив, що стає на чолі повсталих мас для встановлення радянської влади в Україні.

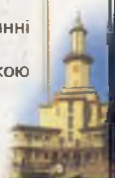

Мовля джерела

Витяг із маніфесту Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 29 листопада 1918 р.:

«Іменем повсталих мас ми оголошуємо:

- 1) Гетьман і його Рада міністрів вважаються скинутими і перебувають поза законом.
- 2) Усі закони, накази, договори, постанови як гетьмана, так і Центральної Ради вважаються незаконними і не належними до виконання.
- 3) Усі фабрики, заводи, банки і торговельні підприємства, рудні і каменоломні є власністю українських трудящих мас і повинні бути передані органам Радянської влади їх нинішніми володарями і власниками в цілковитому порядку згідно з певними вказівками революційної робітничо-селянської влади.
- 4) Усі землі поміщиків, з усім живим і мертвим реманентом, повинні бути негайно відібрані у поміщиків і безоплатно передані селянам.
- 5) Заробітна плата підвищується до норм, встановлених Радянською владою в Росії.

8) Всі права селян і робітників, встановлені Радянським урядом, набувають повної сили, всі боргові зобов'язання селян і робітників щодо капіталістів та поміщиків вважаються недійсними».

*Хрестоматія з історії України. Упорядники:
С. Кульчицький, О. Ганжа. – К., 1998. – С. 70–71.*

1. Подумайте, чи можна розглядати маніфест як програму дій Тимчасового робітничо-селянського уряду України.
2. Чи відповідав маніфест на питання, які хвилювали основну масу робітників і селян України?

Одним з перших кроків Тимчасового робітничо-селянського уряду було створення Червоної армії та Надзвичайної всеукраїнської комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем, спекуляцією та карними вчинками посадових осіб.

У документах уряду підкреслювалося, що організація радянської влади в Україні почнеться з військово-революційних комітетів та комітетів бідноти.

Основні удари радянських військ спрямовувалися в райони Миллерово, Харкова, Чернігова і Києва. До кінця листопада 2-га повстанська дивізія зайняла Ямпіль, Суджу і Глухів. За підтримки повсталих харківських робітників 3 січня 1919 р. радянські війська, а з ними і Тимчасовий робітничо-селянський уряд України вступили в Харків. Наступного дня було утворено Український фронт під командуванням В. Антонова-Овсієнка.

2. Поразка основних військових сил Директорії

На початку 1919 р. голова уряду УНР В. Чехівський надіслав у Москву кілька телеграм, у яких запитував про причини неоголошеної війни, яку Росія почала вести проти України. У відповідь нарком закордонних справ Г. Чичерін зазначив, що в Україні російських військ немає, а воєнні дії на українській території ведуться між військами Директорії і незалежного радянського уряду України.

В. Чехівський продовжував шукати порозуміння з радянською Росією і надіслав до Москви дипломатичну місію. Українські дипломати повідомили російську сторону, що Директорія погодиться на радянську форму влади в УНР за умови пропорційного представництва в радах як робітничого класу, так і трудового селянства та укладення економічного договору з РСФРР. Одночасно проголошувався принцип нейтралітету України. Натомість радянська Росія мала припинити наступ в Україні і визнати незалежність УНР. Спроба порозумітися з радянською стороною виявилася невдалою. Вторгнення радянських військ в Україну тривало. Прибічники союзу з радянською Росією – В. Чехівський, М. Шаповал та інші зрозуміли неможливість подальшого мирного варіанта розвитку подій. 16 січня Дирек-

торія офіційно оголосила війну радянській Росії. Це була друга війна УНР з радянською Росією.

Переформувавшись у Харкові, війська Українського фронту відновили наступ проти військ Директорії у трьох напрямках: на Полтаву, Катеринослав і Донбас. Загальна чисельність військ фронту не перевищувала 11 тис. бійців, але серйозну допомогу їм надавали повстансько-партизанські загони.

Армія УНР складалася головним чином з напівпартизанських загонів на чолі з виборними отаманами. С. Петлюра мав на них обмежений вплив. Напівпартизанські загони, як правило, воювали поблизу рідних домівок.

Боротьбу повстанських загонів ще називали «зеленим рухом». Вони переховувалися в лісах: раптово з'являлися і раптово зникали. «Зелений рух» був стихійним, і його учасники часто

Отаман Зелений (Д. Терпило)

виступали під гаслом «Бий червоних, доки не побіліють, і бий білих, доки не почервоніють!».

Однією з перших у Святошині під Києвом «збільшовизувалася» Дніпровська дивізія. Петлюра вивів її за межі столиці і зробив невдалу спробу роззброїти. Послані війська були частково розбиті, а частково приєдналися до повстанців. Бійці за участю селянських депутатів, обраних від сіл прилеглих територій, висунули вимогу передати всю владу радам і націоналізувати великі підприємства. Отаманом дивізії був обраний Зелений (Д. Терпило).

Наприкінці січня збунтувалися частини Задніпровської дивізії, які дислокувалися на величезній території Пів-

денної України. Штаб дивізії у складі отаманів М. Григор'єва, Ю. Тютюнника і С. Савицького за наказом керівництва партії лівих есерів вийшов з підпорядкування Директорії і розпочав бойові дії під радянськими гаслами. Про підтримку рад оголосили і загони «батьки» Махна. Підконтрольними С. Петлюрі залишилися Запорізький корпус на чолі з отаманом П. Болбочаном і корпус січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем.

Отамани фактично були правителями контрольованих ними територій: на Поділлі – Шепеля, на Херсонщині – Григор'єва, на Київщині – Зеленого. В Україні панувала атмосфера анархії і сваволі, яку називали **отаманщиною**.

Усна історія

Із розповіді селянина Петрівського району Харківщини:

«У нас було так – що як не червоні, то Махно, як не Махно, то червоні, як не червоні, то Солонов, як не Солонов, то Маруся. А то вже не можна було по селі ходити. Як тільки смеркло – стрільба! Лишенько!».

Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008. – С. 710.

1. Про що свідчить розповідь селянина?
2. Поясніть, чому уряд Директорії не міг захистити селян.
3. Поміркуйте, як могло ставитися населення до влади Директорії за умов такого життя.

Великих масштабів набули єврейські погроми. У містечках Правобережжя та Чернігівщини в результаті погромів десятки тисяч людей залишилися без засобів до існування. С. Петлюра виявився безсилим у намаганні припинити погроми, хоча й віділив певні кошти для потерпілих.

Мовне джерело

Уривок з листа заступника міністра закордонних справ УНР А. Марголіна до міністра закордонних справ К. Мацієвича:

«Адміністрація виявила свою неспроможність припинити жажливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскуріві, Ананьєві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами. Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу».

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – С. 17.

1. Поміркуйте, чи міг уряд Директорії захистити єврейське населення від погромів. Відповідь аргументуйте.
2. Словить ваше ставлення до єврейських погромів періоду «отаманщини».

Радянські війська з 12 січня по 5 лютого оволоділи Черніговом, Катеринославом, Кременчуком, Полтавою, всім Донбасом. Одночасно з наступом на харківському напрямку відбувалося просування радянських військ на Київ. Після взяття Чернігова Богунський полк 1-ї повстанської дивізії під командуванням М. Щорса разом з Таращанським полком В. Боженка підійшли до Броварів, де стояла армія Петлюри. Після триденної битви петлюрівці відступили, відкривши шлях на Київ. 5 лютого 1-ша повстанська дивізія вступила в столицю України.

Лише за місяць стратегічна обстановка у східних та південних районах змінилася на користь радянських військ. Армія УНР виявилася нездатною протистояти їхньому натиску. Директорія переїхала до Вінниці.

3. Реорганізація Директорії

Більшість провідних діячів УНР не розглядали Антанту і білогвардійські війська А. Денікіна як союзників, оскільки ті рішуче заперечували існування самостійної України. Проте, опинившись у безвихідному становищі, за відсутності зброї, амуніції і сильної армії, Директорія змушена була розпочати переговори з Антантою. Під час зустрічі в Одесі французьке командування в ультимативній формі зажадало: реорганізації уряду УНР і самої Директорії, вилучення з її складу представників соціалістичних партій, в тому числі В. Винниченка і С. Петлюри; відмови від більшовицької соціально-економічної політики; збільшення армії УНР до 300 тис. та підпорядкування її нарівні з Добровольчою армією Денікіна антантівському командуванню.

За спогадами В. Винниченка, начальник штабу антантівських військ в Одесі А. Фрейденберг брутально заявив членам української делегації:

«Голову Директорії В. Винниченка й голову Ради народних міністрів В. Чехівського вигнати, як собак... бо вони більшовики. С. Петлюру усунути – бо він бандит».

Винниченко В. Відродження нації. – К., 1920 (репринт 1990). – Т. III. – С. 259.

У відповідь В. Винниченко вийшов зі складу Директорії і передав свої повноваження С. Петлюрі, який заявив про припинення членства в УСДРП. В. Чехівський подав у відставку, а безпартійний С. Остапенко очолив небільшовицький уряд. Влада в Директорії зосередилася в руках С. Петлюри. Він сподівався знайти порозуміння і допомогу з боку Антанти, але цього не сталося. Переслідувані радянськими військами, загони Петлюри в березні залишили Вінницю. Черговою резиденцією уряду УНР стала Жмеринка.

4. Утворення українського Раднаркому

На початку 1919 р. постало питання про формування в Україні органів радянської державності.

 У Харкові між двома угрупованнями Тимчасового робітничо-селянського уряду України почалися суперечки. Наполягаючи на відновленні єдності в керівництві КП(б)У, В. Ленін надіслав в Україну Х. Раковського і надав йому широкі повноваження. При цьому вождь більшовиків радив заручитися підтримкою українських лівих есерів, які контролювали село, мали численні повстансько-партизанські загони і виявляли готовність співпрацювати з більшовиками.

6 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд ухвалив нову офіційну назву держави: Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) – така назва існувала до 1936 р. У кінці січня Х. Раковський реорганізував Тимчасовий уряд з новою назвою – Рада народних комісарів (РНК).

Радянська державність в Україні насаджувалася з Кремля, а не з ініціативи робітників, солдатів і селян. Ради існували в основному в губернських центрах. У невеликих містах і волоських центрах діяли військово-революційні комітети (ревкоми). Саме вони здійснювали так зване «радянське будівництво»: відбір кандидатів у депутати до рад, проведення виборів, створення апарату виконавчих комітетів рад. На селі радянський уряд покладался на призначувані комітети бідноти (комбіди) і часто відмовлявся проводити навіть формальні вибори до сільрад.

Політичних суперників більшовики оголошували контрреволюціонерами і «викорінювали» за допомогою «меча революції» – Надзвичайної комісії (Чека).

У березні 1919 р. у Харкові відбувся III Всеукраїнський з'їзд рад, на якому легітимізували радянську владу в Україні у формі УСРР. 10 березня з'їзд прийняв першу Конституцію УСРР, взявши за основу Конституцію РСФРР 1918 р. Найвища влада в республіці належала Всеукраїнському з'їздові рад, а в період між з'їздами – Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету – ВУЦВК. Головою ВУЦВК став Г. Петровський. З'їзд затвердив склад Раднаркому на чолі з Х. Раковським.

Християн Раковський

У Конституції УСРР зазначалося, що брати участь у виборах до рад і обиратися не можуть: представники міської і сільської буржуазії; службовці; роботодавці, які мали найманих робітників; приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; ченці, духовні служителі церков та релігійних культів; агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів й охоронних відділів.

В Україні відбулися з'їзди партій лівих есерів. Вони заявили, що підтримують комуністичну програму, і цим зберегли можливість легальної роботи. Українські ліві есери прийняли нову назву партії: комуністів-боротьбистів (за назвою свого центрального друкованого органу – газети «Боротьба»). Одночасно на базі колишньої загальноросійської партії лівих есерів сформувалася партія борбистів (за назвою свого друкованого органу – російськомовної газети «Борьба»). Всі інші партії як «контрреволюційні» у виборах до рад легальної участі брати не могли.

Боротьбисти і борбисти висували лозунг диктатури трудящих класів, а не диктатури пролетаріату і вимагали забезпечити рівні політичні права для пролетаріату і трудящого селянства. Радянська влада не могла контролювати сільську місцевість, і Х. Раковський змушений був укласти союз з лівими есерами.

5. Комуністичне будівництво

Більшовики України відразу приступили до комуністичних перетворень, більш відомих під назвою «політики воєнного комунізму». В їхній основі лежала заміна вільного обігу товарів і грошей централізованим розподілом продовольства і промисло-

Продзагін.

Картина А. Наседкіна

вих товарів серед населення. Протягом кількох місяців були націоналізовані підприємства цукрової промисловості, великі шахти, металургійні та машинобудівні заводи. Загальне керівництво націоналізованою промисловістю здійснював Уккранднаргосп.

14 лютого 1919 р. ВЦВК прийняв декрет про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства. У ньому проголошувався курс на колективізацію селянських господарств. Дослідним полігоном радянської аграрної політики стала Україна.

Уряд Х. Раковського активно розпочав реалізацію декрету.

На початку 1919 р. було запроваджено продовольчу розкладку (розподіл). Для кожної губернії, волості, повіту встановлювалася кількість зерна, яку необхідно було здати державі. Місцеве керівництво розподіляло ці завдання «до двору». При його визначенні виходили не з можливостей селянської сім'ї, а з потреб держави у хлібі. Вилучене зерно вважалося «надлишком», який селяни повинні були здати державі.

Усна історія

Із спогадів Івана Стріонова, уродженця греко-татарського селища Комар:

«У нашому селі, як і у багатьох селах України, у роки громадянської війни перебували продовольчі комісари, що заготовлювали сільгосппродукцію для постачання Червоної Армії і робітничих центрів країни... Продкомісар відправив обоз із зерном на залізничну станцію під охороною червоноармійців. Махновці (наші сільські) наздогнали їх за селом. Червоноармійців убили й, розпоровши їм животи, засипали пшеницею».

Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С. 93–94.

1. Поясніть, з якою метою відбувалося вилучення зерна в селищі Комар.
2. Про що свідчила охорона обоза червоноармійцями.
3. Чим була викликана жорстокість, яку виявляли місцеві жителі села – махновці по відношенню до діяльності продкомісара.

Від здачі хліба звільнялися господарства, які засівали менше 5 десятин. Практичне здійснення розкладки на місцях покладалося на комбіді, які були утворені в січні 1919 р. Певна кількість зерна, що надходила за розкладкою, залишалася на селі для розподілу між наймитами і бідняками. На допомогу їм

з міст надсилалися робітничі продовольчі загони. Щоб перешкодити нелегальній торгівлі хлібом, створювалися загороджувальні загони на залізницях і водних шляхах.

Політика «воєнного комунізму» передбачала: націоналізацію промислових підприємств, у тому числі й дрібних, на яких працювало понад 10 осіб; повну централізацію влади, яка не припускала ніякої господарської самостійності на місцях; заборону торгівлі; заміну торгово-економічних відносин натуральним обміном; введення загальної трудової повинності; мілітаризацію праці; червоний терор.

У березні 1919 р. Вища рада народного господарства РСФСР і Рада народного господарства УСРР уклали угоду про проведення єдиної економічної політики.

1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК прийняв декрет про об'єднання Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму у так званий «воєнно-політичний союз». Згідно з декретом об'єднувалися: 1) військові організації і військове командування; 2) ради народного господарства; 3) залізничне управління і господарство; 4) фінанси; 5) комісаріати праці. Керівництво цими галузями зосереджувалося в руках єдиних колегій.

На Україну було поширено російську грошову систему, а також поставлено питання про пряме входження незалежних національних республік до складу радянської Росії на правах автономії. Проти «автономізації» незалежних республік запропонував Х. Раковський. Він запропонував утворити новий орган – Федеративну Раду Республік.

Формально, за радянською Конституцією, Україна вважалася незалежною республікою. Фактично влада належала КПП(б)У, яка була складовою частиною РКП(б).

Розгром і розкладення основних військових сил Директорії в кінці 1919 р. різко зменшили значення національно-визвольного руху в політичному житті України.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли було запроваджено нову назву держави – УСРР? Чому, на вашу думку, більшовики не повернулися до назви – УНР?
2. Схарактеризуйте принцип створення державної влади в радянській Україні. Зробіть висновки.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Проаналізуйте програму соціально-економічних перетворень, які центр здійснював в Україні. Зробіть відповідні висновки. Обговоріть її в класі.
2. Підготуйте доповідь на тему «Конституція УСРР – її демократизм та обмеженість». Обговоріть з однокласниками.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому Тимчасовий робітничо-селянський уряд у своєму декреті наголошував, що встановлення радянської влади в Україні буде вестися за Конституцією РСФРР. Висловіть своє ставлення до історичного факту.
2. Поміркуйте, чи вірним є твердження, що з перших місяців 1919 р. в Україні утвердилася диктатура комуністичної партії.

Тестові завдання**Хронологія**

1. Назвіть дату прийняття першої Конституції УСРР.

А. Березень 1918 р.   В. Березень 1919 р.
Б. Січень 1918 р.   Г. Січень 1919 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Примусове вилучення державними органами майна окремих громадян чи юридичних осіб – це...»?

А. Конфіскація.   В. Арешт майна.
Б. Реквізиція.   Г. Взяття в борг.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А. Прийняття першої Конституції УСРР.
Б. Утворення Раднаркому УСРР.
В. Утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік.
Г. Запровадження політики «воєнного комунізму» в Україні.

Відповідність

4. Установіть відповідність між історичними особами та посадами, які вони обіймали.

А. Х. Раковський.	1. Голова Раднаркому РСФРР.
Б. Г. Петровський.	2. Голова ВУЦВК.
В. М. Григор'єв.	3. Голова Раднаркому УСРР.
Г. В. Ленін.	4. Отаман повстанських військ.

Працюємо з текстами

5. Проаналізуйте тексти та сформулюйте власну точку зору з приводу мети і методів запровадження продрозкладки.
1. «Виступаючи у березні 1919 р. на засіданні Петроградської Ради, Ленін переконував аудиторію в тому, що на Україні гігантські запаси хліба, які, однак, не вдасться легко взяти без створення відповідного апарату зі зброєю в руках».

2. «Для того щоб врятувати робітничий клас від голоду і налагодити безперебійне постачання армії, в країні була введена продовольча розкладка з метою вилучення у селянства надлишків продовольства. Країна не мала достатньої кількості промислових товарів, щоб сплачувати селянину за хліб. Доводилося брати в борг».

Кондуфор Ю. История СССР. – К., 1984. – С. 228.

Відкрите запитання

6. Прочитайте текст, проаналізуйте наведені підходи до оцінки політики «воєнного комунізму» і висловіть власну думку з питання: «Діапазон думок щодо “воєнного комунізму” досить широкий: від визнання цієї політики невдалим соціальним експериментом, що його свідомо втілювали у життя більшовики, до традиційного в науковій літературі радянської доби твердження про вимушеність її запровадження в умовах громадянської війни та економічної блокади радянської Росії».

Іваненко В. Історія Радянської держави (1917–1991): Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 112.

22 Війна радянських військ з білогвардійськими арміями Денікіна

Пригадайте!

1. Коли була запроваджена політика «воєнного комунізму»?
2. З якою метою було укладено «воєнно-політичний союз» радянських республік?

Основні терміни і поняття

Отаманщина; анархізм; антисемітизм; політичний режим; Зафронтове бюро; денікінський режим.

1. Антибільшовицькі виступи в армії і на селі

Могутня хвиля протесту селян проти соціально-економічних перетворень радянської влади позначилася на стані Червоної армії, яка складалася переважно із селянських повстанських загонів. Чимало партизанських формувань, які увійшли до складу армії, були охоплені повстанськими настроями. Серед них були й такі партизанські загони, що не визнавали будь-якої влади, займалися мародерством, єврейськими погромами.

Нестор Махно

У середині березня одним з перших проти радянського уряду виступив на Катеринославщині отаман Зелений (Д. Терпило). Свого часу його загони з армії УНР у повному складі перейшли на бік Червоної армії. В. Антонову-Овсієнку довелося докласти чимало зусиль, щоб придушити це повстання.

Услід за Зеленим у районі Гуляйполя проти влади виступили численні загони під загальним керівництвом Н. Махна. Радянську владу Махно підтримував умовно. Проте Х. Раковський не наважувався вжити каральних заходів проти бунтівного «батьки», який тримав своїми військами весь фронт на ділянці від Маріуполя до Волновахи.

Наймасштабнішим у Червоній армії став заколот отамана Григор'єва. Він перейшов на бік більшовиків на початку лютого 1919 р. і зумів блискавично ви-

тіснити війська Антанти з півдня України. Йому довірили переформувати свої загони у бригаду, а потім у дивізію, але настрої в ній були опозиційні. У травні Григор'єв відмовився від походу в Бессарабію, метою якого було відтягнення румунської армії з радянської Угорщини. Він оприлюднив універсал «До українського народу», у якому закликав боротися проти комун, надзвичайних органів і комісарів, організовувати ради з представників усіх партій, крім більшовиків. Це був початок антикомуністичного збройного виступу, який охопив Південь та Правобережну Україну.

Але ні Махно, ні Зелений не підтримали Григор'єва. Відмежувалися від нього також майже всі праві українські партії. Вони були шоковані гаслом «Україна – для українців!», антисемітськими закликами, погромами та терором. Радянські війська під командуванням К. Ворошилова та О. Пархоменка взяли в кліщі основні сили григор'євців і розгромили їх біля Кобеляк на Полтавщині. Григор'єв відступив на Херсонщину і в липні зробив спробу приєднатися до махновців, але за наказом «батьки» був забитий.

Отаманами були різні люди: службовці, вчителі і навіть студенти. Наприклад, у Золотоноському повіті повстанців очолював студент А. Шарий-Богунський. Антибільшовицькі селянські повстання викликали в Червоній армії загальне послаблення дисципліни і масове дезертирство.

Мова джерела

«До липня 1919 р. в Червону армію було призвано 3,4 млн осіб. З них 25 % не з'явилися на пункти призову або дезертирували з тиллових частин; 23 % мобілізованих були "вибракувані" через хворобу. У деяких губерніях дезертири складали від 20 % до 70 % і більше. Мобілізація повсюди зустрічала збройний спротив селян».

Каца Л. История России. Советский период. 1917–1941. – М., 2002. – С. 150.

1. Поясніть, через які причини призовники не з'являлися на пункти призову або дезертирували з військових частин.
2. Поміркуйте, до яких наслідків могло привести послаблення дисципліни і масове дезертирство в лавах Червоної армії.

2. Наступ білогвардійців

Напруженою ситуацією в Червоній армії скористався генерал А. Денікін. На початку травня він створив велику перевагу в силах в районі Луганська, де вже кілька місяців точилися запеклі бої. 4 травня білогвардійці захопив Луганськ практично без бою.

А. Денікін очолив Білий рух – силу, яка протистояла більшовикам (Червоному руху). Білий рух виник відразу після жовтєвого перевороту. У ньому брали участь передусім офіцери колишньої царської армії. Вони виступали за повернення попередніх порядків, проти соціально-економічних перетворень на користь робітників і селян. Відновлення дореволюційних порядків відбувалося шляхом встановлення диктатури та безжального терору.

Антон Денікін

Мова джерела

Спогади червоноармійців про відступ від Луганська:

«Безперервні, на декілька десятків кілометрів військові обози, навантажені різним непотрібом, грамофонами, матрасами, різними меблями, тільки не військовим спорядженням, останнє безжально викидалося. Паніка неймовірна, на донецькій переправі тіснява, бійка за першість преправи, і якби, Боже збав, хоч п'ять козаків у цей час показалося позаду, всі потонули б у Дінці. На наше щастя, їх близько не було. Вони з'явилися надвечір, наступного дня після нашого відступу».

Каца Л. История России. Советский период. 1917–1941. – М., 2002. – С. 149.

1. Спираючись на наявні знання, поясніть, чому в травні 1919 р. денікінці під Луганськом майже не зустріли опору з боку червоноармійців.
2. Поміркуйте, чому бійці Червоної армії перетворювалися в мародерів. У червні білогвардійці зайняли Катеринослав, Харків. Денікін віддав наказ про похід на Москву.

3. Денікінський режим в Україні

Плакати часів
громадянської війни
в Росії

Денікін так швидко окупував Україну, що розташовані на Херсонщині три радянські дивізії залишилися в глибокому тилу. Главком С. Каменєв дав розпорядження об'єднати їх у групу під командуванням Й. Якіра й прориватися на північ. 30 серпня Південна група військ розпочала свій 600-кілометровий марш, у ході якого вибила денікінців з Житомира і зайняла західні околиці Києва. Однак білогвардійці підтягли підкріплення і через три дні витіснили противників зі столиці України. Активні дії Південної групи не дали змоги Денікіну посилити війська, що наступали на Москву.

Ще в січні 1919 р. в Катеринодарі А. Денікін визначив основні засади своєї політики: єдина й неподільна Росія; боротьба з більшовизмом; запровадження тимчасової військової диктатури; запровадження смертної кари для організаторів повстань, функціонерів більшовицької партії, дезертирів і мародерів з метою ліквідації хаосу і встановлення порядку. Ключове питання про форму державного устрою країни відкладалося до кінця війни.

Проголошений Денікіним закон про землю встановлював максимум поміщицького землеволодіння в 400 десятин. Селяни отримували можливість придбати землю за викуп у розмірі 45 десятин на сім'ю.

Денікінський режим в Україні почав відновлювати поміщицьке землеволодіння. За законом про врожай 1919 р. третину зібраного хліба селяни зобов'язувалися безплатно віддавати поміщикам і орендарям. На потреби денікінської армії треба було вносити разовий податок у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. У разі несвочасної поставки подвійна сума боргу стягувалася в примусовому порядку. Непокірливих чекала жорстока розправа.

Усна історія

Із розповіді колишньої жительки Новосанжарівського району на Полтавщині Новокошнової Галини Павлівни:

«Мені розповідала бабуся, що мій дід мав землю і восени 1919 р. зібрав непоганий врожай. Тільки завезли хліб до комори, як з'явилися денікінці і стали забирати зерно. Дід став на порозі і не давав виносити мішки. Тоді його скрутили і прямо на подвір'ї забили шомполами».

Розповідь записана в 1969 р. одним з авторів цього підручника.

Із спогадів Івана Стріонова, уродженця греко-татарського селища Комар поблизу Маріуполя:

«Братья мои, Юрий и Дмитрий, после возвращения с фронта не примкнули ни к красным, ни к белым, ни к махновцам. Несколько раз они были мобилизованы белогвардейскими частями, но возвращались домой. Зимой 1919–1920 гг. в село наше прибыл небольшой белогвардейский отряд. Им удалось собрать почти всех дезертиров, провести в селе дополнительную мобилизацию и подготовить транспорт для отправки их на железнодорожную станцию. Собрались крестьяне к месту сбора, подняли волнение и выгнали белогвардейский отряд из села».

Через несколько дней наше село было окружено крупным белогвардейским отрядом. Военно-полевой суд карательного отряда судил дезертиров и крестьян, сопротивлявшихся мобилизации... Некоторых приговаривали к расстрелу, а большинство – к каторжным работам на 25 лет... Моего брата Дмитрия зарубили саблями, а брата Юрия расстреляли».

Історія повсякденності в її етнічному вимірі:
спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С. 93–94.

1. Порівняйте аграрну політику денікінського режиму і більшовицьку розкладку. Зробіть висновки.
2. Поміркуйте, чому такими жорстокими були вироки білогвардійських військово-польових судів стосовно українських селян.

На підприємствах було встановлено 11–12 годинний робочий день. Але більшість з них через відсутність сировини й палива працювала неповний робочий день або зовсім не діяла, робітники залишалися без зарплати. Профспілки розганялися.

На території окупованої України Денікін створив три області – Харківську, Київську і Новоросійську. Їх очолювали генерал-губернатори з необмеженими повноваженнями. Денікін не визнавав незалежності України і боровся з будь-якими проявами українського національного життя.

Майже в повному обсязі відновлювалося царське законодавство в галузі загальноосвітньої школи, яке фактично забороняло видання «малоросійською» мовою. Земствам заборонялося надавати матеріальну підтримку українським школам. В усіх установах були зняті портрети Т. Шевченка, білогвардійці розглядали їх як символ української державності. Спеціальні цензори переглянули запасники київських книжкових магазинів і вилучили десятки назв українських книжок, навіть тих, що пройшли царську цензуру.

Уривок з відозви А. Денікіна: «К населению Малороссии»:

«Стремление отторгнуть от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев – Петлюра и его соратники, положившие начало расчленению России, продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной “Украинской державы” и борьбы против возрождения Единой России...

Оставляя государственным языком на всём пространстве России язык русский, считаю совершенно недопустимым и запрещаю преследование малорусского народного языка. Каждый может говорить в местных учреждениях, земских, присутственных местах и суде по-малорусски».

Деникин А. Очерки русской смуты. – Минск, 2002. – С. 108.

1. Яку позицію щодо незалежності України займав Денікін? Порівняйте її з аналогічною політикою царської Росії, країн Антанти та більшовиків. Зробіть відповідні висновки.
2. Чому, на ваш погляд, текст відозви Денікіна щодо вживання «малоросійської мови» і реальний стан справ знаходилися у кричущій невідповідності?

Ненависть до більшовизму у денікінців нерідко переростала у спалахи дикого антисемітизму (серед більшовиків, як і серед представників інших соціалістичних партій, було багато євреїв). Десятки тисяч євреїв, відданих на поталу місцевих каральних команд, гинули під час погромів. За короткий час денікінської окупації криваві погроми перевершили всі ті страхоття, що чинилися в єврейських містечках різноманітними місцевими бандами.

Російський історик В. Кацва наводить слова Денікіна, який, пояснюючи поведінку своїх солдатів, писав: «Біле військо внаслідок недостатнього забезпечення змушене було вдаватися до самозабезпечення, а за гранню, де закінчується “військова здобич” і “реквізіція” відкривається темне провалля морального падіння: насильства і пограбувань».

4. Боротьба селянських мас проти окупантів

Ліквідувавши революційні надбання в соціально-економічній і національно-культурній сферах, денікінський режим наштовхнувся на збройний опір. Восени в Україні діяли сотні партизанських загонів, у яких налічувалося щонайменше 100 тис. бійців. За своєю політичною спрямованістю вони були радянські, петлюрівські, махновські та політично не визначені. Хоч і ненадовго, партизани звільняли від білогвардійців навіть такі великі міста, як Новомосковськ (тричі), Полтаву (двічі), Єлисаветград, Кременчук. Цю боротьбу прагнули очолити різні політичні сили. У радянських загонах значним впливом користувалися більшовики, боротьбисти та борбисти.

Значного масштабу набув повстансько-партизанський рух на Херсонщині.

Навколо великого села Баштанка Миколаївського повіту зібралося близько 20 тис. повстанців. Вони вигнали денікінців з навколишніх сіл і утворили Баштанську республіку, яка трималася два місяці. За цей час повстанці розділили між біднотою землі поміщиків. Врешті-решт денікінці придушили повстання і спалили Баштанку. Та неподалік, в районі села Висунськ, утворилася нова республіка.

Метою більшовиків було зупинення денікінських армій, що рвалися до Москви та позбавлення їх можливості використати ресурси України. На початку липня в Кременчуці почало діяти Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Його завданням було керівництво діяльністю підпільних більшовицьких організацій, широка пропагандистська робота в районі денікінської окупації.

Найбільш успішно проти денікінців діяв Н. Махно, який командував партизанською армією. Загони махновців складалися з кінноти й піхоти, посадженої на тачанки з кулеметами. Вони були надзвичайно рухливими – за добу здійснювали майже стокілометрові переходи. У цей час махновські сили становили близько 14 тис. бійців. Це була регулярна армія, що не поступалася за боездатністю найкращим з'єднанням денікінських військ.

Коли під час боїв з наступаючими білогвардійцями Махно самовільно повів бригаду у район Гуляйполя, радянська влада оголосила його поза законом.

Далекоглядний і по-селянському кмітливий «батько» залишив основну частину своїх військ у лавах Червоної армії, а сам з невеликим загonom став вичікувати.

У серпні 1919 р. Махно наказав командирам своїх загонів у Червоній армії приєднатися до нього. Не відмовлявся він і від розгромлених денікінцями залишків інших червоноармійських частин. Під командуванням Махна виявилася величезна збройна сила, яка дістала назву Революційно-повстанська армія України (махновців).

Усна історія

Із спогадів Федора Капусти, жителя с. Горби на Полтавщині:

«Махно, я Вам скажу, то він діяв на сторону советов в більшості. Я його бачив. Такий, знаєте виспаний такий. Але він, знаєте, мав прапор, як подивитися на прапор – кістяк на чорному обрії, людський кістяк. То страшно, знаєте. Він ні законів не мав ніяких, знаєте, нічого. Як треба, з одного табору взяв застрелив і з другого також взяв і застрелив. Та й більш нічого. На прапорі написано так, вроді "смерть капіталістам"».

Із спогадів Івана Стріонова, уродженця греко-татарського селища Комар поблизу Маріуполя:

«Нестор Махно із своїм штабом їхав на п'яти тачанках, запряжених чотирма кіньми, підібраними для кожної тачанки однієї масті (сірі, гніді, вороні тощо), під охороною чорної сотні. На одній з тачанок на недовгому деревку коливався прапор з чорного матеріалу з двома кістками, складеними навхрест під людським черепом. Позаду армії рухалося вісім польових гармат із впряженими в них по чотири пари коней цугом, а вслід за гарматами рухався обоз... Мною було нараховано понад тисячу тачанок з важкими кулеметами і стільки ж ручних кулеметів. ...

Слід сказати, що Нестор Махно і його загони, які відвідували наші села, як грецькі, так й українські, за весь період часу громадянської війни не чинили ніяких насильств над населенням – задовольняючись харчами та фуражем для своїх коней. Я не пам'ятаю навіть, щоб махновці розправлялися з місцевими органами влади, крім одного випадку».

Історія повсякденності в її етнічному вимірі:
спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С. 93–94.

1. Чиї інтереси, на вашу думку, захищав Н. Махно?
2. Поміркуйте, у який спосіб Махно міг озброювати свою армію.
3. Що символізував прапор махновців?
4. Подумайте, чи можна вважати об'єктивними свідчення очевидців історичних подій. Поясніть свою відповідь.

С. Петлюра запропонував Махну разом утримати фронт проти Денікіна. Діставши від Петлюри боеприпаси, армія махновців вщент розгромила розпоршені на великій території білогвардійські частини.

У жовтні під контроль Махна перейшла величезна територія від Перекопу до Бердянська та Маріуполя, від Каховки до Синельникового. Денікін змушений був кинути проти нього найкращі сили. Махновці залишили Північну Таврію, але захопили Катеринослав, який утримували до грудня 1919 р.

5. Поразка білогвардійців

Вересневий наступ Денікіна на Москву поступово втрачав силу. У жовтні радянські війська домоглися істотної переваги над денікінськими військами в живій силі, артилерії та кавалерії.

Дипломати Антанти наполягали на об'єднанні зусиль противників радянської Росії. Вони планували узгодити денікінський похід на Москву з наступом на Петроград генерала М. Юденича разом з фінською армією К. Маннергейма та арміями Ю. Пілсудського. Однак Денікін не визнав незалежності Фінляндії, і Маннергейм відмовився від спільного походу. Сили Юденича були надто слабкими, щоб реально загрожувати Петрограду.

Не утворила єдиного фронту з Денікіним і Польща. Пілсудському не задовольняв хід обговорення проблеми східного кордону Польської держави. У разі перемоги Денікіна Польща не могла розраховувати на включення до своїх кордонів українських і біло-

руських земель. Пілсудський дав зрозуміти радянській стороні, якою є його справжня позиція. У результаті частини Червоної армії, які розміщувалися на польсько-радянській лінії розмежування сил, було кинуто проти Добровольчої армії. Пізніше Денікін скаржився, що Пілсудський вкрав у нього перемогу.

Під Кромами радянські війська майже повністю знищили офіцерські полки Добровольчої армії. У середині листопада Червона армія заволоділа вузловою станцією Касторна. Почався відступ білогвардійців на Ростов, Одесу і Крим.

Реввійськрада РСФРР прийняла рішення про наступ в Україну силами трьох армій: на Правобережну Україну з півночі, щоб припинити просування польських військ; на Маріуполь, щоб блокувати Крим; уздовж чорноморського узбережжя. У січні три армії Л. Троцького зайняли майже всю Україну. 7 лютого 1920 р. кавалерійська бригада під командуванням Г. Котовського вступила в Одесу.

«Денікінська банда».
Радянський плакат

6. Бойові дії на Правобережжі

Війська С. Петлюри не могли чинити опір Червоній армії, і на початку травня уряду УНР довелося евакуюватися в Радзивилів, на територію ЗУНР. Там петлюрівська армія була переформована і поповнена. Скориставшись послабленням радянської влади, С. Петлюра перетнув р. Збруч і на початку червня створив фронт від м. Старокостянтинова до Кам'янця-Подільського.

Через місяць В. Антонову-Овсієнку вдалося припинити наступ петлюрівських військ. Над ними нависла загроза знищення, оскільки територію ЗУНР окупувала Польща. Перехід Галицької армії через Збруч докорінно змінив ситуацію. Щоб не бути затиснутими між двома українськими арміями, радянські війська змушені були зупинити свої війська перед Кам'янцем.

Небезпека зблизила керівників ЗУНР і УНР. Перед двома національними арміями України залишилося два противники – радянські війська та білогвардійська армія. На Правобережжі радянські частини без бою відступили в одеському і київському напрямках.

Хоч українські армії були об'єднані, галицькі командири зберігали певну самостійність. Командуючий УГА М. Тарнавський запропонував наступ на Одесу, маючи на меті встановлення контакту із збройними силами Антанти. С. Петлюра, навпаки, наполягав на поході на Київ. У підсумку вирішили просуватися у двох напрямках одночасно.

А. Денікін, не бажаючи втратити Україну, уповільнив темпи просування на Москву і частину військ відправив на Київ. Проте передові частини українських армій 30 серпня 1919 р. першими вступили в столицю. Наступного дня прибули білогвардійські війська, яким вдалося домовитися про відступ військ УГА з Києва. Українська армія відступила до Василькова.

Керівники УНР опинилися між Польщею, яка окупувала західні райони Волині, радянською Росією і денікінцями. Україй безглузда втрата вже здобутої столиці катастрофічно позначилася на моральному і матеріальному становищі збройних сил УНР. Ситуація потребувала обмеження фронтів.

Головний отаман С. Петлюра передав керівництву Росії пропозицію підписати конвенцію про спільну боротьбу з Денікіним. Одночасно він розпочав переговори з Польщею і 1 вересня уклав тимчасове перемир'я. У середині вересня Петлюра підписав з Н. Махном угоду про спільні дії проти Денікіна.

Проте командуючий УГА генерал Тарнавський таємно направив посланців до білогвардійського командування. 6 листопада було укладено угоду про перехід Галицької армії на бік Денікіна. Це означало, що фронт ліквідується. Денікінці розпочали новий наступ, не зустрічаючи опору.

Антирадянські виступи на селі і в армії полегшили окупацію білогвардійцями України. Відновлення поміщицького землеволодіння, реквізиції та податки зумовили сплеск народного руху, який проявлявся у формі партизанської боротьби.

Після втрати Києва Директорія УНР зберігала контроль лише над невеликою частиною Правобережжя. На основній частині України вирувала війна між білогвардійцями і червоноармійцями, а в Східній Галичині – між військами Ю. Пілсудського і Українською галицькою армією.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті основні фронти весняно-літньої кампанії 1919 р. Нанесіть їх на контурну карту.
2. Назвіть регіон, де діяла бригада Н. Махна.

Працюємо з текстами

5. Прочитайте тексти і дайте відповіді на запитання.

1. «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але байдуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників».

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 469.

2. «Весною 1919 р. героїчними зусиллями трудящих України під керівництвом Комуністичної партії... відновлено радянську владу».

История Украинской СССР. – Т. 6. – К., 1984. – С. 387.

1. Поміркуйте, чим була викликана розбіжність у поглядах селян на радянську владу і на комуністів.

2. Поясніть причини різних оцінок радянських і сучасних істориків діяльності більшовиків в Україні у 1919 р.

Відкрите запитання

6. Спираючись на знання з історії, сформулюйте власну точку зору з приводу мети і методів введення продрозкладки.

23 Відновлення УСРР

Пригадайте!

1. Які наслідки мала внутрішня політика більшовицької партії в 1919 р. в Україні?
2. Яку мету переслідував А. Денікін під час окупації України в 1919 р.?

Основні терміни і поняття

Радянське будівництво; земельна політика; монополія; комнезам; куркуль; середняк; бідняк; мілітаризація; націоналізація.

1. Відновлення радянської влади в Україні

Маючи негативний досвід двох війн з УНР, партія більшовиків прагнула, щоб третій прихід Червоної армії в Україну не виглядав як чергова окупація. 19 листопада 1919 р. Х. Раковський звернувся до В. Леніна з «Тезами з українського питання». У них йшлося про необхідність відновлення УСРР як формально незалежного від радянської Росії державного утворення. Ця думка знайшла підтримку в наказі Реввійськради РСФРР від 30 листопада 1919 р., де підкреслювалося: «Україна – це земля українських робітників і трудящих селян. Тільки вони мають право господарювати на Україні, управляти нею і будувати на ній нове життя».

В. Ленін серйозно поставився до пропозицій Х. Раковського і вніс їх на розгляд керівництва ЦК РКП(б) і VIII Всеросійської партконференції. За результатами розгляду було прийнято резолюцію щодо України.

Мовна дожерела

Витяг з резолюції ЦК РКП(б), підтвердженої VIII Всеросійською конференцією РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» від 4 грудня 1919 р.:

«1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП обстоює точку зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 року».

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 120–121.

1. Поясніть, чому в резолюції наголошувалося саме на незалежності УСРР. Як незалежність України могла узгоджуватися з федеративним зв'язком?
2. Поміркуйте, чому питання визначення форм союзу між Україною і Росією пропонувалося вирішити «робітниками і трудящими селянами», а не всім народом України.

Відродження радянської влади в Україні почалося із створення в грудні 1919 р. Всеукраїнському, губернських, повітових, волосних та сільських революційних комітетів.

У лютому 1920 р. Всеукраїнським було реорганізовано в два органи: Раду Народних Комісарів під керівництвом Х. Раковського і Всеукраїнський ЦВК на чолі з Г. Петровським.)

ВУЦВК призначив на квітень–травень вибори до рад усіх рівнів. Вибори відбувалися під контролем більшовиків, що забезпечило їм абсолютну більшість в усіх органах влади. У травні 1920 р. в Харкові, який став столицею УСРР, відбувся IV Всеукра-

Григорій Петровський

їнський з'їзд рад. Його рішення завершили побудову нового радянського апарату влади, керованого КП(б)У.)

Резолюцію VIII Всеросійської партконференції вітала «Закордонна група українських комуністів», яку у Відні на початку 1920 р. організував В. Винниченко. У травні–вересні він відвідав Харків і Москву, зустрівся з Троцьким, Каменєвим, Зінов'євим, Сталіним та партійно-радянським керівництвом України і запропонував свої послуги урядові УСРР. Його запросили увійти до складу ЦК КП(б)У та обійняти ряд високих посад у республіці. Однак після ознайомлення з реальним політичним життям в радянській Україні і Росії Винниченко відмовився від пропозицій і повернувся до Відня.

Мовна джерела

Витяг з «Листа до комуністів і революційних соціалістів Європи і Америки», який В. Винниченко опублікував у Відні після подорожі до Харкова й Москви:

«Тут все мілітаризовано й централізовано. Вважається, що на Україні революцією керує незалежно партія українського пролетаріату й незалежного селянства, що має й свою незалежну назву – «Комуністична Партія (большевиків) України». Але це є декларативна, формальна сторона. В дійсності, по суті партії українського пролетаріату міста й села ще немає. К.П.(б)У є тільки обласна організація Р.К.П. Більшість відповідальних керуючих партійних діячів цієї організації прислано й призначено з центру Політичним Бюро (Політбюро) Центр. Ком. Рос. Ком. Партії...

Декларативно й офіційно існує Правительство У.С.Р.Р. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване К.П.(б)У, а призначене Політбюро Ц.К.Р.К.П. Це є бюрократичний апарат московського центру, який мусить провадити дані йому директиви в дусі загального принципу найстрогішого централізму. І знову через це можна бачити таке ненормальне явище, що більшість урядових інституцій обсаджено елементом неукраїнським, чужим українській національності, незнайомим ні з мовою українських широких мас, ні з особливостями українського життя».

Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. IV. – К., 2001. – С. 431–432.

1. Поміркуйте, через які причини В. Винниченко повернувся до Відня.
2. Якою, на ваш погляд, хотів бачити Україну В. Винниченко?
3. Чи погоджуєтеся ви з точкою зору автора? Відповідь обґрунтуйте.

2. Відновлення радянського будівництва

Пам'ятаючи, що радянська влада в Україні в 1919 р. була ліквідована через незадоволення селян аграрною політикою більшовиків, Всеукрревком вирішив змінити її, приділивши особливу увагу інтересам дрібного селянства. 5 лютого 1920 р. було прийнято «Закон про землю», згідно з яким відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння скасовувалося. Поміщики та орендарі підлягали негайному виселенню з економії. Земля,

реманент та інше майно нетрудових господарств передавалися у розпорядження земельних відділів для задоволення потреб безземельних та малоземельних селян, наймитів і державних зразкових господарств. У багатоземельних селянських господарствах (з площею землі понад 15 десятин) лишки землі також вилучалися. Це був тимчасовий відступ від комуністичної ідеї створення на селі великого виробництва у формі радгоспів та комун.

Наприкінці лютого Раднарком УСРР прийняв не менш важливий закон про хлібну розкладку на 1920 р.

Витяг із закону «Про хлібну розкладку»:

«Підкреслюючи, що остаточне звільнення України, передача землі селянству та відбудова зруйнованого народного господарства залежить від ліквідації продовольчої кризи, Уккрандарком ухвалив:

1. Сільське населення, яке виробляє зернові продукти, зобов'язується під страхом суворої відповідальності здати державі за вказаними нижче твердими цінами означену кількість зернових продуктів згідно з державною розкладкою.

2. Волосну розкладку на зернові продукти почати здійснювати з господарств, площа орної землі яких перевищує три десятини... Якщо менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль приховувачів хліба у заможних селян, обов'язок виконання розкладки повинен бути поширений також на господарства, площа орної землі яких менша за три десятини, а винні у приховуванні будуть суворо покарані аж до конфіскації їх майна...

9. Усім продорганам і ревкомам пропонується негайно приступити до неухильного запровадження в життя цього закону, пам'ятаючи про його виняткову важливість і спонукаючи сили державної влади на його виконання».

ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 14–15.

1. Поясніть, чому селяни, які мали орну землю меншу за три десятини, звільнялися від задачі продрозкладки.
2. Як ви розумієте вираз «неухильне запровадження в життя закону та спонукання сили державної влади на його виконання»? Зробіть відповідні висновки.

Розкладка поширювалася не лише на зернові, а й на інші види сільськогосподарської продукції.

Щоб поширити вплив на село, більшовики почали розколювати селян за майновою ознакою. Частка бідноти була порівняно невеликою, і спиратися тільки на неї ставало безперспективним. КП(б)У взяла курс на створення так званих комітетів **незаможних селян (комнезамів)** – паралельних радам організації, до яких входили бідняки і середняки-незаможники з

колишніх бідняків, що були вдячні більшовикам за набуті майно і землю.

Закон про хлібну розкладку встановлював колективну відповідальність сільських громад за здачу зерна. Якщо завдання виконувалося при сприянні бідноти, остання одержувала 10–15 % стягнутого за розкладкою хліба.

Витяг із закону про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 р.:

«Для захисту інтересів бідняків і середняків села створюються сільські і повітові комітети незаможних селян. Їхнім завданням є:

- а) швидке запровадження закону про надання землі та інвентарю безземельним і малоземельним селянам;
- б) запровадження закону про продрозкладку та забезпечення селянської бідноти частиною заготовки, передбаченої законом;
- в) сприяння радянській владі в боротьбі за її утвердження в селі (боротьба з бандитизмом, неграмотністю, куркульським засиллям).

*Хрестоматія з новітньої історії України.
1917–1945. – К., 1998. – С. 176.*

1. Поміркуйте, чому більшовики поділили селян на бідняків, середняків і куркулів.
2. З якою метою в українському селі були створені організації, паралельні радам – комнезамі?
3. Поясніть, чому під час організації комнезамів більшовики покладалися в першу чергу саме на селян-бідняків.
4. З якою метою частину заготовлених за продрозкладкою продуктів залишали в селі для забезпечення селянської бідноти?

Комнезам. Картина Г. Світлицького. 1920 р.

1. Подивіться уважно на картину і скажіть, чому, на вашу думку, тільки частина селян проголосувала за рішення комнезаму.

2. До якої категорії селян, за зовнішнім виглядом, належать ті, хто не підтримав рішення членів комнезаму?

3. Уявіть себе художником. Який сюжет на тему діяльності комнезамів ви б створили?

Усна історія

Із розповіді колишньої жительки Лозової Харківської губернії:

«Ці самі комнезами ходили, але ними керували з міста. Їх мобілізували для викачок, і вони поїхали на села, бо люди на селах неграмотні ж були переважно.

Знаєте, як мене вигнали з хати, а все ж у хаті щось осталося, і він прийшов у наш будинок, і став там жити, а він нічого не мав і бідняк, тільки він був членом комнезаму. Це означає, що він не мав нічого, і це йому дала радянська влада».

Великий голод в Україні 1932–1933 років.
Свідчення очевидців для Комісії
Конгресу США. – К., 2008. – Т. I. – С. 254–255.

1. До якого прошарку селян, на вашу думку, можна віднести оповідачку?
2. Як ви розумієте поширений в ті роки селянський вираз «викачка»? Якою була офіційна назва цієї «викачки»?
3. Поміркуйте, як могли ставитися селяни до діяльності комнезамів.
4. Висловіть власну точку зору на запровадження комнезамів в українському селі.

У відповідь на тиск влади селяни почали чинити опір конфіскації хліба та інших видів сільськогосподарської продукції. На комнезами покладалося завдання «сприяти сільським радам і волосним виконкомом у здійсненні заходів радянської влади».

Окрім комнезамів, хліб в селах за розкладкою вилучали і продзагони. Це були збройні загони, посилені мобілізованими робітниками промислових підприємств.

Декларований більшовиками союз із середнім селянством залишався на папері. Підтримка радянської влади основною масою селянства швидко зникла. Спротив селян політиці продрозкладки влада розглядала як куркульську контрреволюцію. Термін «куркуль» не мав точного економічного чи соціального визначення і використовувався лише у політичному сенсі для боротьби з селянством. До куркулів зараховували тих, хто чинив опір конфіскації хліба.

«Гоніть у шию куркулів!»
Плакат 1920 р.

Поміркуйте, яку роль мали виконувати плакати в 20-х роках?

Усна історія

Із розповіді Федора Капусти, жителя с. Горби Полтавської губернії:

«Мого батька розкуркулювали в 1920 р... А прийшли з комітетами і питаються – скільки землі маєте? Скільки худоби, скільки там, курей, чи от таке все. А батько старався якось неправду говорити. У нас було 20 десятин, а він сказав: "Та мені батько мій дав 14 десятин". А батько знав, що розкуркулювати будуть, хто мав 15 десятин і вище. Вони й пішли геть...».

Великий голод в Україні 1932–1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008. – Т. I. – С. 187–188.

Із розповіді Ульяни Чмирь, жительки с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«Я взяла та під пів пшеницю заховала. А він прийшов і каже: "Де в тебе пшениця? Може де заховане?" Я кажу: "Нема ніде". Думаю, хай що хоч тоді мені робе. Він поліз на горище, там де що не було, позабирали, позмітали, й пшениця була, позабирали, а це осталося. А барахло узнала в однієї жінки, він узяв утром та одвіз на Михайлівку і попродав. Та, думаю, це таке, понаживаєм. То мій хазаїн був у трудармії».

Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 125–126.

1. Як ставилися українські селяни до дій комнезамів і продзагонів?
2. Поясніть, чому члени комнезаму під час ревізій вдавалися до протиправних дій.

Запланований у 1920 р. обсяг продрозкладки (160 млн пудів хліба) в Україні був виконаний лише частково: держава заготовила 71,5 млн пудів. Проте ця кількість набагато перевищувала показники 1919 р. (10,5 млн пудів). Такі результати пояснювалися тим, що більшовикам вдалося розколоти село й заручитися підтримкою бідняцьких верств.

Одночасно відбувалася націоналізація промисловості, залізниць, банків. Наприкінці літа 1920 р. в Україні налічувалося майже 10,8 тис. націоналізованих фабрик і заводів, на яких працювало 82 % промислових робітників. Центр намагався налагодити систему управління цією масою націоналізованих підприємств.

У структурі ВРНГ були створені головні комітети (главки), які управляли відповідними галузями: Головметал, Головтекстиль, Головпаливо тощо.

Націоналізація промисловості перервала усталені господарські зв'язки і спричинила параліч у багатьох ланках виробництва.

Одним з перших декретів Всеукраїнському в Україні було створення Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) на чолі з В. Чубарем. В Україні воно працювало як філія Вищої ради народного господарства РСФРР (ВРНГ). Промбюро ухвалило постанову про взяття на облік і націоналізацію технічних матеріа-

лів, знярядь виробництва і готових виробів фабрично-заводського виробництва. Держава почала формувати планове господарство, позбавлене елементів ринку.

Спроби замінити ринковий механізм централізованим директивним управлінням наближали країну до господарської катастрофи. Одним з її проявів була масова втеча робітників з підприємств у сільську місцевість, де вони могли знайти засоби до існування. Вихід з такого становища В. Ленін і Л. Троцький вбачали в подальшій милітаризації економіки.

Раднарком РСФРР за погодженням із Всеукрревкомом наприкінці січня 1920 р. створив Українську трудову армію та її керівний орган – Українську Раду Трудової армії (Укррадтрударм), підпорядковану Раді Оборони РСФРР (з квітня – Рада Праці та Оборони – РПО). До функцій Ради входили заготівля сировини і продовольства, видобуток палива, встановлення трудової дисципліни на підприємствах, постачання їх робочою силою.

Важливою ланкою в системі управління націоналізованою промисловістю став Головний комітет із загальної трудової повинності – Головкомтруд. Його завдання полягало в тому, щоб примусити робітників працювати стільки, скільки і де потрібно було державі. Запроваджувалася трудова повинність чоловічого населення віком від 18 до 50 років. Ухилення від реєстрації, приховування своєї спеціальності або неявка на роботу вважалися трудовим дезертирством.

Через надзвичайну обмеженість матеріальних ресурсів держава використовувала на підприємствах безоплатну працю: стали організовуватися недільники й суботники.

Для боротьби з «дезертирами трудового фронту» Раднарком УСРР 12 жовтня 1920 р. прийняв постанову «Про табори примусових робіт». До кінця місяця в республіці вже функціонувало сім трудових таборів. У складі наркомату внутрішніх справ УСРР було створено Центральне управління таборами (ЦУЛТАГ).

Суботник на залізничній станції в Полтаві

Недільник на одному із заводів Харкова. 1920 р.

3. Становлення однопартійної системи

Олександр Шумський

Більшовики скористалися становищем урядової партії, щоб захопити контроль над життям держави і суспільства. Вони не пішли на поступки, коли наприкінці 1919 р. боротьбисти поставили вимогу рівного представництва есерів і більшовиків у Всеукраєвкомі та збереження окремої української Червоної армії. Лідери боротьбистів виявилися безсилими перед військовою силою більшовиків. Вони змушені були підписати угоду на умовах, запропонованих більшовиками, що зумовило невдоволення багатьох рядових боротьбистів. У січні-лютому 1920 р. сталися антибільшовицькі виступи в Київській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Центральний комітет УКП(боротьбистів) відмежувався від них і прийняв рішення передати свої повстанські загони в розпорядження командування Червоної армії.

Але й після цього боротьбисти не йшли на тісний союз з правлячою партією: їх зупиняла розбіжність із більшовиками у поглядах на національне питання. В. Ленін розумів, що конфронтація з лівими есерами в Україні означала б війну з селянством. Він підкреслював, що національне питання є другорядною справою, головне – це збіг соціальних програм більшовиків і боротьбистів. При цьому вождь більшовиків подбав про те, щоб представники лівоесерівських партій були введені до складу Всеукраєвкому.

У березні 1920 р. в Харкові відбулася IV конференція КП(б)У, на якій розглядалося питання про ставлення більшовиків до інших партій, зокрема до боротьбистів і незалежників-укапістів. На ній було утверджено угоду між ЦК більшовиків і боротьбистів про входження останніх до складу УКП(б). Заручившись підтримкою керівництва боротьбистів – В. Блакитного, Г. Гринька, П. Любченка та О. Шумського, більшовики реалізували план ліквідації цієї партії. У березні 1920 р. Всеукраїнська конференція УКП(боротьбистів) затвердила постанову свого ЦК про самоліквідацію партії та вступ її членів до КП(б)У на індивідуальній основі. З 15 тис. боротьбистів до лав КП(б)У було прийнято лише близько 4 тис. До складу ЦК КП(б)У ввели О. Шумського.

Серед членів РКП(б) і КП(б)У існували групи, які не погоджувалися з процесами, що відбувалися в партії і суспільстві. Зокрема, фракція «демократичного централізму» (децисти) на

чолі з Т. Сапроновим виступала проти воєнних методів керівництва господарським життям і самою партією. Члени групи не погоджувалися з мілітаризацією економіки, формуванням «трудових військових частин» для роботи в народному господарстві, застосуванням проти «трудових дезертирів» каральних санкцій (штрафні команди, концтабори).

У березні 1920 р. на IV партконференції в Харкові з особливою силою розгорілася дискусія навколо проблеми мілітаризації економіки і продовольчого питання. З ряду питань рішення не були прийняті. Більшість делегатів не підтримала список членів ЦК КП(б)У на чолі з Раковським, який від імені ЦК РКП(б) запропонував Сталін. За наполяганням децистів конференція на власний розсуд обрала склад ЦК КП(б)У і пішла проти Х. Раковського і Й. Сталіна. Це був єдиний за всю історію КПРС випадок незгоди парторганізації національної республіки з партійним центром.

Придушення бунту відбувалося швидко й рішуче. Політбюро ЦК РКП(б) розпустило новообраний Центральний комітет КП(б)У і призначило замість нього тимчасове бюро ЦК. Лідери групи «демократичного централізму» були відкликані з УСРР. Москва надіслала в Україну майже тисячу відповідальних партійних працівників, які розпочали перереєстрацію республіканської партійної організації. У її ході більш як третина членів КП(б)У була виключена з партії. Наприкінці 1920 р. «оздоровлена» КП(б)У провела чергову V партконференцію, делегати якої слухняно прийняли рішення, продиктовані Москвою.

Підсумовуючи результати «операції» з боротьбистами, Ленін на IX з'їзді РКП(б) із задоволенням констатував: «Замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведений т. Раковським, ми одержали те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени». Але вступ у КП(б)У не став для боротьбистів охоронною грамотою. Під час перереєстрації влітку та восени 1920 р. партія звільнилася від більшості з них. У КП(б)У залишилися лише керівники партії боротьбистів.

Услід за боротьбистами КП(б)У поглинула і борбистську партію, яка налічувала в Україні близько 7 тис. осіб. 25 квітня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про партію борбистів. Було запропоновано визнати «зайвим існування партії, що репрезентує спеціально інтереси селян», і розпочати підготовку до злиття з КП(б)У. Поставлені в жорсткі рамки, борбисти змушені були в червні 1920 р. прийняти рішення про саморозпуск і входування в КП(б)У за індивідуальними заявами.

У республіці було дозволено легально існувати лише Українській комуністичній партії (УКП). ЦК КП(б)У не заперечував проти участі укапівців у виборах до рад і інколи навіть надавав їм незначну фінансову допомогу. Партія мала кілька сотень членів, була відірвана від села і не загрожувала існуючій однопартійній системі. Інші політичні партії, конкуренти більшовиків, були оголошені контрреволюційними.

Після вигнання денікінців в Україні були відновлені органи радянської влади, але в більш довершеному вигляді. Успіхи більшовиків стали можливими внаслідок націоналізації і милітаризації економіки. Заборона ринкової торгівлі і продрозкладка руйнували підвалини селянського господарства. Невдоволення селян політикою радянської влади зросло.

Репресіями та поступками ЦК РКП(б) ліквідував лівоесерівські партії, «очистив» власні партійні організації в Україні. В Україні, як і в Росії, було встановлено однопартійну систему.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли було створено Українську Раду Трудової армії?
2. З якою метою були створені комітети незалежних селян?

Питання для обговорення в класі, групі

1. Поясніть, чому радянська влада була несумісна з багатопартійністю.
2. Підготуйте повідомлення на тему «Політика воєнного комунізму в Україні та її наслідки» та обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому В. Винниченко відмовився співпрацювати з урядом радянської України і виїхав на чужину.
2. Поміркуйте, чому група Т. Сапронова не змогла скористатися наслідками своєї перемоги на IV Всеукраїнській партійній конференції в березні 1920 р.?

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було прийнято постанову про табори примусових робіт?

А. Лютий 1919 р.	В. Жовтень 1920 р.
Б. Березень 1919 р.	Г. Квітень 1920 р.

нехваткой работников во всех звеньях партаппарата, денежных средств, товаров для продуктообмена. Остро ощущалась разруха на транспорте, сказывалась слабость распределительного аппарата, так как большинство кооперативных объединений находилось в руках буржуазно-националистических и меньшевистско-эсеровских элементов».

История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 2. – С. 515.

1. Поясніть, чому, на вашу думку, ленінська оцінка політики воєнного комунізму не збігається з більш пізньою оцінкою радянських істориків.

2. Яку оцінку політики воєнного комунізму в Україні можете дати ви особисто?

Відкрите запитання

6. Чи згодні ви з твердженням, що штучно вибудована політика надзвичайних заходів вступила у суперечність з економічними інтересами селянства, а відтак під загрозою опинився й робітничий клас? Відповідь обґрунтуйте.

24 Радянсько-польська війна. Розгром білогвардійських армій П. Врангеля

Пригадайте!

1. До складу якої країни увійшла Східна Галичина після закінчення Першої світової війни? На яких засадах?
2. Як закінчилася боротьба радянських військ з білогвардійськими арміями А. Денікіна в 1919 р.?

Основні терміни і поняття

Інтервенція; легіонер; міжнародна територія; конвенція.

1. Радянсько-польські відносини

У 1919 р. польські війська зайняли основну частину Білорусії і українські землі до річок Збруч і Горинь. Червона армія не могла перешкодити просуванню польських військ: її основні сили були спрямовані на боротьбу з арміями Денікіна і Колчака. У січні 1920 р. Раднарком РСФРР зробив заяву про те, що Червона армія не має наміру порушувати існуючу лінію Західного фронту, яка може стати основою майбутнього державного кордону між двома країнами. Одночасно він почав інтенсивну підготовку до війни, спрямовуючи на Західний фронт війська Північного Кавказу.

У цій ситуації країни Антанти і США надали Польщі термінову війсьну допомогу.

Польські війська отримали від Франції 1494 гармати, 350 аеропланів, 2800 кулеметів, 327 500 гвинтівок, 800 вантажних автомобілів, 518 млн набоїв, 10 млн снарядів. Від США – 20 тис. кулеметів, понад 200 бронемобілів і танків, 3 млн комплектів обмундирування, 4 млн пар солдатського взуття, медикаменти тощо.

Навесні 1920 р. армія Польщі стала однією з найбільших у Європі і налічувала 738 тис. військовослужбовців.

2. Варшавська угода

Весною 1920 р. за дорученням С. Петлюри дипломатична місія УНР у Варшаві вела переговори про формування спільного антибільшовицького фронту в Україні. 21 квітня між Польською Республікою і Українською Народною Республікою було підписано політичну і торговельно-економічну конвенції.

Польський уряд визнав право УНР на незалежне існування. Кордони між Польщею і УНР встановлювалися по лінії, яку вже зайняли війська Ю. Пілсудського. У межах Польщі залишалися Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся до Збруча та Горині і вся Галичина. Одночасно Польща відмовлялася від претензій щодо розширення своєї території до кордонів Речі Посполитої 1772 р.

С. Петлюра заявив про відсутність претензій УНР на західноукраїнські землі. Для польської сторони це мало принципове значення: адже окупована в 1919 р. Східна Галичина не належала Польщі, а мала статус «міжнародної території», визначений після війни державами Антанти. Відмова ж уряду Ю. Пілсудського від історичних прав на частину українських земель натомість була суто символічною.

Згідно з військовою конвенцією 24 квітня збройні сили УНР підпорядковувалися польському командуванню. Утримання польських військ на території України покладалося на український уряд, а озброєння петлюрівських дивізій – на польський. Крім того, С. Петлюра давав згоду на підпорядкування польському уряду українських залізниць. Підписані конвенції складали Варшавську угоду. Вона трималася в таємниці і не підлягала ратифікації.

Залежність УНР від Варшави засуджувалася багатьма українськими політичними партіями та діячами. У травні ЦК партії есерів прийняв постанову, в якій спроба відновити українську державність за допомогою Польщі оголошувалася такою, що не відповідала інтересам українського народу і могла привести до катастрофи. Підписані С. Петлюрою акти визнавалися недійсними і необов'язковими для виконання, «як такі,

що розділяють українську територію та порушують єдність її трудових мас». М. Грушевський теж визнав Варшавську угоду неправочинним актом.

3. Інтервенція польських військ

19 квітня 1920 р. польські й американські авіатори несподівано почали бомбардувати Київ. Було вбито 11 і поранено 13 жителів міста. 25 квітня розпочалася інтервенція Польщі. Разом з польськими військами наступала і армія С. Петлюри. Польське командування українцям не довіряло. Дві бригади УГА, які перейшли на бік поляків, були роззброєні, а С. Петлюра не отримав дозволу на формування чотирьох дивізій, як це передбачалося військовою конвенцією.

За перший тиждень боїв три польські армії за підтримки двох українських дивізій захопили Житомир, Бердичів і Козятин.

6 травня було здобуто Київ.

Витяг з повідомлення в щоденній громадсько-політичній газеті «Громадське слово» про запровадження воєнного стану в м. Києві: «Командуючий польською армією та в.о. коменданта Києва генерал Е. Рідз-Сміглі оголосив про впровадження воєнного стану в місті:

- рух по місту дозволяється з 5 ранку до 8 вечора;
  - зброю необхідно здати протягом трьох днів;
  - виїзд поза межі міста дозволяється спеціальним розпорядженням Команди міста та польовою жандармерією;
  - всі публічні заклади мають реєструватися протягом 48 годин.
- ...Військові та приватні особи за карні проступки (дезертирство, повстання, мародерство, шпіонаж, грабунки, псування залізниць, телефонів, телеграфів) каратимуться військово-польовим судом через розстріл або повішення».

Україна: хроніка XX століття. Рік 1920. – К., 2005. – С. 132.

1. Поясніть причини запровадження польськими військовими воєнного стану в Києві.
2. Поміркуйте, як могло реагувати населення на розпорядження польської влади.

На окупованих польськими інтервентами територіях чинилися грабежі, репресії, єврейські погроми, що зумовило опір місцевого населення. Антибільшовицьке повстання, на яке так розраховував С. Петлюра, не відбулося. Українські селяни примирилися з радянською владою, яка прийняла потрібний їм земельний закон.

Воєнний успіх виявився для армій Ю. Пілсудського короткочасним. В Україні почалася мобілізація в Червону армію. У ма-

ніфесті до робітників, селян і червоноармійців підкреслювалося: «Вмерти або перемогти панів – такий вибір стоїть перед Україною». На світанку 5 червня 1920 р. три радянські дивізії прорвали фронт і вийшли в тили польської армії. Через два дні вони оволоділи Житомиром, Бердичевом і одночасно форсували Дніпро північніше Києва. 1-ша кінна армія створила загрозу цілковитого оточення польської армії на заході. Поляки спішно відступили, і частини 12-ї армії та матроси Дніпровської флотилії 12 червня звільнили Київ.

*Бої на суші.
Картина І. Іванова*

Перед відступом польські легіонери розстріляли багатьох робітників і політичних в'язнів, спалили цукровий завод, складські приміщення і житлові будинки на Печерську, зруйнували Ланцюговий та інші мости через Дніпро, міську електростанцію і водогін, залишивши киян без води і світла.

Поразка польських військ під Києвом створила умови для контрнаступу радянських військ. Війська Західного фронту під командуванням М. Тухачевського почали розвивати наступ на Варшаву, а Південно-Західного фронту – на Львів.

Швидке просування Червоної армії оживило надію керівників РКП(б) на перемогу світової революції. Після вступу радян-

Мітинг трудящих з нагоди визволення Києва від білополяків

ських військ на польські землі в Білостоці було організовано Польський ревком на чолі з Ю. Мархлевським, до рук якого перейшла вся повнота влади на окупованій території.

У виданому маніфесті Полревком проголошував націоналізацію фабрик, заводів і шахт, експропріацію поміщицьких маєтків і запровадження селянських комітетів для управління ними.

У Східній Галичині, в Тернополі, 8 липня була проголошена Галицька Соціалістична Радянська Республіка (ГСРР).

Утворений Галицький ревком видав декрети про конфіскацію поміщицької та церковної земель, націоналізацію промисловості, банків, відокремлення церкви від держави та школи від церкви.

Польща опинилася в критичній ситуації, і її керівники звернулися до держав Антанти по допомогу. Британський міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон звернувся до РСФРР з нотою, у якій запропонував зупинити радянські війська на відстані 50 км від лінії, визначеної Антантою як східний кордон Польщі (відтоді – лінія Керзона). Раднарком РСФРР відмовився від посередництва країн Антанти і дав директиву прискорити наступ радянських військ.)

Загроза втрати національної державності згуртувала навколо польського уряду найширші верстви суспільства. Уряд терміново розробив закон, який обмежував поміщицьке володіння на користь селян. Франція надала Польщі допомогу зброєю та боєприпасами. Створивши шестикратну перевагу сил на варшавському напрямку, польське командування перейшло в контрнаступ. Через десять днів основна частина радянських військ була відкинута за Буг. В останній декаді вересня фронт перемістився в район Житомира і Бердичева.

Мирні переговори розпочалися в Мінську в серпні 1920 р. У жовтні воюючі сторони уклали перемир'я, а в березні 1921 р. в Ризі – мирний договір. Радянська делегація погодилася на встановлення державного кордону з Польщею на схід від лінії Керзона. Західна Україна і Західна Білорусія залишилися в межах Польщі.

4. Наступ врангелівських військ

Відступаючи під ударами Червоної армії, частина денікінських військ закріпилася в Криму. Керівництво білим рухом очолив барон П. Врангель, який проголосив себе правонаступником Денікіна, перейменував армію на Російську і створив уряд півдня Росії.

Уряд півдня Росії

Врангель проголосив право народів самим визначити форму правління в Росії. Як і будь-яка антибільшовицька влада, уряд півдня Росії намагався розв'язати аграрне питання. Закон про землю передавав селянам землі великих землевласників у довічну власність за викуп.

Уривок із звернення генерала П. Врангеля:

«Слухайте, російські люди, за що ми боремося: за спаплюжену віру та її спаплюжені святині. За звільнення російського народу від ярма комуністів, жебраків і каторжників, які вщент розорили святу Русь. За припинення міжусобиць. За те, щоб селянин, одержавши у власність землю, яку він обробляє, займався би мирною працею.

Хрестоматія з новітньої історії України. 1917–1945. – С. 195.

1. Поясніть, чому П. Врангель звертався лише до «російських людей».
2. Що означають слова генерала про «спаплюжені святині»?

Багато татарських безземельних селян сумнівалися у довготривалості нового режиму. Крім того, виданий наказ про конфіскацію землі у дезертирів та їхніх родичів перекреслив дію закону про землю. На півострові різко зріс партизанський рух.

П. Врангель відмовився від походу на Москву та реставрації «єдиної і неділимої» Росії. Своїм першочерговим завданням він вважав захоплення Донбасу. Дочекавшись початку наступу Червоної армії на польському фронті, Врангель у квітні 1920 р. перейшов у наступ у районі Перекопу, Чонгарських укріплень і Каховки, але зазнав поразки.

«Донецьке вугілля повинно бути наше!»
Радянський плакат

6 червня бойові дії поновилися, до кінця місяця біла армія захопила Північну Таврію. Наприкінці червня фронт стабілізувався на лінії Херсон–Нікополь–Бердянськ. На початку серпня Врангель почав наступ на Донбас. Запеклі бої велися в районі Олександрівська, місто кілька разів переходило з рук в руки. У кінці вересня білогвардійці захопили Синельникове і Маріуполь, створили загрозу Катеринославу, у жовтні намагалися взяти Одесу. Але через відсутність резервів закріпити успіх їм не вдалося.

5. Контрнаступ радянських військ

Радянське командування прийняло рішення об'єднати війська, що вели бої проти Врангеля, в окремий Південний фронт, який очолив М. Фрунзе. 2 жовтня 1920 р. у Старобільську було підписано угоду радянських військ і армії Махна про спільні дії в боротьбі з Врангелем радянських військ і армії Н. Махна.

Усна історія

Із спогадів мешканця селища Комар на Маріупольщині І. Стрінова:

«Об'єднання відбувалося на південній околиці нашого села. На зеленій галявині відбувся мітинг і братання червоноармійців і махновців.

...На невеличкій трибуні виступали командири Червоної Армії і загону Махна., говорили про загальну боротьбу проти врангелівських банд про наступ на Крим, про розгром останнього оплоту білогвардійських банд... Нам, хлопчикам, і то було приємно, що вчорашні вороги, які воювали один з одним, об'єднуються і не будуть більше вбивати один одного.

Доходили чутки до наших сіл, що загони Нестора Махна відіграли велику роль під час наступу і взяття Кримського півострова і остаточного розгрому врангелівських військ в Криму».

Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогад грека-комуніста. – К., 2008. – С.100.

1. Поясніть, чому радянська влада і Н. Махно в черговий раз пішли на союз один з одним.
2. Як ставилося населення до новоутвореного союзу?
3. У чому полягає трагедія громадянської війни?

Головний удар М. Фрунзе завдав з Каховського плацдарму. Під загрозою оточення війська Врангеля стали швидко відходити до Перекопського перешийка. У полон потрапило близько 20 тис. білогвардійців.

Напередодні штурму Перекопу на Південному фронті було зосереджено майже 200 тис. бійців, у тому числі найбільш боєздатні частини армії Махна. Штурм укріплень розпочався 7 листопада 1920 р. і тривав п'ять днів. Бійці по пояс у крижаній воді перейшли Сиваш і прорвали укріплення. 17 листопада без бою була взята Ялта.

Доля багатьох тисяч військовослужбовців врангелівської армії, які залишилися у Криму, склалася трагічно. Реввійськара фронту пообіцяла «цілковите прощення» тим, хто припинить опір. Але за розпорядженням В. Леніна чекісти винищили всіх. Як правило, це були не професійні військові, а мобілізована в білогвардійську армію молодь з вищою або середньою освітою. Всього було розстріляно від 8 до 12 тис. осіб.

Усна історія

Лист невідомого відправника від 4 грудня 1920 р. з Ялти:

«Тут тисячі й десятки тисяч людей розстрілюють. Досить для смертної кари слова "дворянин" (не кажучи вже – офіцер, солдат. Їх, конаючих, піднімають із лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. – вже злочин, освіта – злочин. ... Лікарів, інженерів – усіх косять. Порятуйте людей – це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни».

Історія України. Навчальний посібник
під редакцією В. Смолія. – К., 2002. – С. 269.

Рештки армій Врангеля та біженці (близько 150 тис.) евакуювалися в Туреччину морським шляхом.

Після того як польські війська відійшли за Збруч, на території між Збручем, Дністром і Південним Бугом колишні противники – білогвардійці і петлюрівці – утворили спільний антирадянський фронт. У вересні армія УНР разом з білогвардійцями і донськими козаками заволоділа лівим берегом Збруча і почала просування на схід. Однак після 12 жовтня стратегічна ситуація на Правобережжі для армії УНР та її білогвардійських союзників стала безнадійною. Кавалерійська бригада Г. Котовського прорвала фронт, і в бою під Катюжанами дві петлюрівські дивізії зазнали поразки. 18 листопада 1920 р. Червонокозацька дивізія В. Примакова і бригада Г. Котовського увірвалися в прикордонний Волочиск. Залишки військ Петлюри перейшли через р. Збруч на територію Польщі.

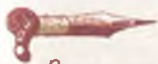
Майже одночасно було ліквідовано опір білогвардійських загонів під командуванням С. Булах-Балаховича, які були сформовані Б. Савінковим на допомогу Врангелю в Польщі. На всій території України радянська Росія за допомогою мільйонної армії придушила організований опір регулярних військ противника.

Вдавшись до чергової спроби відродження УНР та діючи від її імені, С. Петлюра відмовився від ідеї соборності українських земель. Участь військ УНР у боротьбі проти РСФРР та УСРР на стороні Польщі була актом відчаю.

Радянсько-польська війна була одним із завершальних епізодів у становленні європейського устрою після Першої світової війни. Після укладення перемир'я на радянсько-польському фронті радянська Росія і УСРР відмовилися від претензій на Західну Україну, яка залишилася у межах Польщі.

З перемогою над військами П. Врангеля в Криму і С. Петлюри на Правобережжі припинилися бої на території України, що тривали майже без перерви від середини 1914 р.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Складіть план питання «Наступ радянських військ на Варшаву».
2. Коли завершилися бойові дії на території України?

Питання для обговорення в класі, групі

1. Чому, незважаючи на воєнну допомогу з боку країн Антанти і США, Польща і Врангель в 1920 р. не змогли перемогти Червону армію?
2. Подумайте, чому проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки та створення Польського і Галицького ревкомів у 1920 р. не повернуло населення до радянської влади.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому провідні українські політичні діячі визнали Варшавську угоду неправочинним актом.
2. Поміркуйте, чому антибільшовицьке повстання, на яке так розраховував С. Петлюра, не відбулося.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було підписано мирний договір у Ризі?

А. 3 березня 1920 р.   **В.** 18 березня 1921р.
Б. 3 лютого 1921 р.   **Г.** 3 лютого 1920 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Насильницьке втручання однієї або декількох держав у внутрішні справи іншої держави з метою придушення революційного або національно-визвольного руху, встановлення власного політичного та економічного панування – це ...?»

А. Переворот.   **В.** Інтервенція.
Б. Диктатура.   **Г.** Приєднання.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А. Укладення Варшавської угоди.
Б. Початок бойових дій П. Врангеля.
В. Початок польсько-радянської війни.
Г. Утворення Польського ревкому.

Відповідність

4. Установіть відповідність історичних осіб їхньому статусу.

А. П. Врангель.	1. Командуючий Південно-Західним фронтом.
Б. М. Фрунзе.	2. Верховний головнокомандувач Російської армії
В. С. Петлюра.	3. Начальник держави.
Г. Ю. Пілсудський.	4. Верховний головнокомандувач армії УНР.

Працюємо з текстом

5. Прочитайте тексти і дайте відповіді на запитання.

1. «Для прикрытия своих агрессивных планов правящие круги Польши использовали украинских буржуазных националистов, главарь которых С. Петлюра 21.04.1920 г. в Варшаве заключил предательское соглашение, в соответствии с которым Директория в обмен на признание её «верховой властью» на Украине отказывалась от Зап. Волины и Вост. Галиции в пользу Польши».

*Украинская Советская Социалистическая Республика.
Энциклопедический справочник. – К., 1987. – С. 115.*

2. «Універсальне значення боротьби між Советською Росією в тому, що це був не тільки міжнародний конфлікт, але також удар двох соціально-політичних систем і ідеологій; устрою вільної, гуманної демократії з устроєм тоталітарної диктатури, що в самій основі ворожа до свободи й гідності людини. Нема сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі».

Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 165.

1. Чи зрозуміло з наведених текстів, чиї політичні погляди захищають їхні автори.

2. Спробуйте пояснити, чому історики мають різні точки зору на діяльність УНР.

3. Чи співпадає ваша точка зору з позицією наведених авторів? Висловіть особисту думку з питання.

Відкрите запитання

6. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що «участь військ УНР на стороні Польщі проти РСФРР та УСРР була актом відчаю»? Відповідь обґрунтуйте.

**Готуємося до узагальнювального уроку
Перелік запитань і завдань,
які допоможуть підготуватися до теми
«Український державотворчий процес»**

Пригадайте

1. Коли П. Скоропадський прийшов до влади?
2. Директорія утворилася...
3. Сепаратний мирний договір у Брест-Литовському між УНР і державами Четверного союзу було підписано...
4. Коли відбулося проголошення ЗУНР?
5. Коли і де було оголошено Акт злуки між УНР і ЗУНР?
6. Трудовий конгрес у Києві відкрився...
7. Коли була підписана Варшавська угода?
8. Звільнення Києва від польських військ відбулося...
9. _____ завершився розгром П. Врангеля.
10. На території України військові бої завершилися...

Дайте визначення основним термінам і поняттям

Автономізація, федералізація, самостійники, Генеральний секретаріат, українізація армії, універсали Центральної Ради, Український національний конгрес, Народний секретаріат, Рада народних міністрів, Українська Держава, Директорія, Українська Галицька армія, Радянська держава, продрозкладка, куркулі, розкуркулення, борбисти, боротьбисти.

Що ви знаєте про них?

П. Скоропадський, Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, К. Левицький, Д. Вітовський, Є. Петрушевич, Х. Раковський, В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов, Ю. Коцюбинський, А. Денікін, Ю. Пілсудський, М. Щорс, В. Боженко, Н. Махно, О. Шумський

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте ставлення основних верств населення до соціально-економічної політики П. Скоропадського. Зробіть відповідні висновки.
2. Чому П. Скоропадський зрікся гасла самостійності України?
3. Подумайте, кому належала реальна влада в Україні за часів Директорії.
4. Поміркуйте, чому Директорія наполягала на побудові влади у формі диктатури, а не парламентської демократії.
5. Назвіть основні положення Варшавської угоди.
6. Проаналізуйте фактори, які зумовили катастрофічну невдачу радянських військ під Варшавою. Зробіть відповідні висновки.
7. Покажіть на карті хід воєнних подій на радянсько-польському фронті.

8. Поясніть, чому П. Врангель мав оптимістичні прогнози щодо війни з радянською Росією.
9. Поясніть, чому делегації радянської Росії та України дали згоду на встановлення кордону, за яким значна частина українських земель (по р. Збруч) відходила до Польщі. Зробіть відповідні висновки.
10. Складіть хронологічну таблицю основних воєнних подій на території України в 1918–1919 рр.

Поміркуйте!

1. Підготуйте повідомлення на тему «Порівняльна характеристика дій радянських урядів в Україні в 1918 і 1919 рр.».
2. Чи можна стверджувати, що весною 1918 р. німецькі і радянські війська фактично встановлювали окупаційний режим в Україні? Аргументуйте свою відповідь.
3. Чи вступала армія УНР у союзні відносини з червоноармійцями і білогвардійцями під час громадянської війни в Україні? Які висновки ви можете зробити?
4. Схарактеризуйте зовнішньополітичну ситуацію України періоду Директорії. Зробіть відповідні висновки.
5. Чи можна вважати отаманів Григор'єва і Махна борцями за національну українську ідею?
6. Проаналізуйте діяльність армії Н. Махна з двох питань: з ким воювала і з ким вступала у союзні відносини? Підсумуйте сказане вами.
7. Поясніть, чим було зумовлено мілітаризацію економіки у 1920 р.
8. Поміркуйте, чи можлива була демократія у суворо централізованій партії більшовиків?
9. Чи міг, на вашу думку, С. Петлюра розраховувати на воєнний успіх восени 1920 р.? Відповідь аргументуйте.
10. Деякі історики стверджують, що радянську Україну не можна вважати країною з однопартійною політичною системою, тому що багато років поряд з РКП(б)–КП(б)У продовжувала існувати Українська комуністична партія (УКП). Чи згодні ви з таким твердженням? Обґрунтуйте вашу точку зору.

Тема 4

Культура і духовне життя

Які чинники впливали на культурний
процес в період революцій та
національно-визвольних війн?

25 Культурні здобутки. Стан науки

Пригадайте!

1. Яку освітню політику проводив царський уряд на українських землях?
2. Які університети функціонували на українських землях Росії і Австро-Угорщини до Першої світової війни?

Основні терміни і поняття

Національно-культурний процес; агітація; пропаганда; хата-читальня; лікнеп; рабінфак; культура.

1. Загальні умови культурного будівництва

Революція, національно-визвольна війна та збройні інтервенції руйнівно позначилися на розвитку української культури. Політичні режими в ці часи змінювалися з калейдоскопічною швидкістю. Тільки в Києві влада змінювалася понад 10 разів. Нормою життя стала анархія. Культурні цінності, що нагромаджувалися віками, гинули або вивозилися за межі України.

Проте національно-культурний процес не тільки не уповільнився, а й прискорився. Представники багатьох урядів розуміли, що культура може стати важливим чинником у політичній боротьбі. Пов'язуючи ідеологію і культуру, політичні режими впливали на свідомість людей. Це був найкоротший шлях зміцнення влади.

У розбудові культури значну роль відігравала україномовна преса та книгодрукування. Навесні 1917 р. в українських губерніях Росії національною мовою видавалося 63 періодичні видання.

Серед них були: «Вісті Української Центральної Ради», «Вісник Генерального Секретаріату УНР», «Нова Рада», «Робітничка газета», «Народна воля». Для жінок видавався «Жіночий вісник», для молоді – «Юнак», для студентства – «Стерно».

Протягом 1917 р. виникло 78 видавництв. Головну роль у розбудові національної культури відігравала громадськість.

Для розбудови національної культури було багато зроблено у 1918 році. Активно діяли видавництва «Вік», «Час» та ін. Під керівництвом С. Русової, С. Черкасенка плідно працювало видавництво «Українська школа». У Харкові та Львові розвитку книговидавництва активно сприяли кооперативні товариства.

Директором Бюро преси при міністерстві народної освіти Української Держави був Д. Донцов. За його сприяння в червні

1918 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд діячів преси. На кінець 1918 р. кількість українських видавництв збільшилася до 104.

Особливо активно використовували величезний потяг народу до освіти й культури більшовики. Курс на ідеологізацію культури розпочався в лютому 1919 р. із створення Наркомату агітації і пропаганди. В Україні швидко розбудовувалася мережа культурно-освітніх закладів: відкривалися партійні, робітничі і профспілкові клуби, палаци культури, бібліотеки, народні театри, хати-читальні. Останні із середини 1920 р. стали опорними пунктами для поширення комуністичної освіти серед сільського населення. Велика увага приділялася усній агітації та пропаганді, яка здійснювалася під час мітингів, конференцій, диспутів, лекцій тощо.

Одночасно відбувався процес більшовизації «Просвіт». Їхні керівники як «буржуазні націоналісти» виганялися, натомість ставилися люди, які довели свою відданість радянській владі. До кінця 1920 р. в УСРР діяло близько 15 тис. культурно-освітніх установ різного типу.

З весни 1920 р. в Україні розгорнулася кампанія ліквідації неписьменності (лікнеп). Більшовики зробили її державною справою. До навчання неписьменних у школах та гуртках лікнепу на засадах трудової повинності залучали грамотних громадян, вільних від воєнної мобілізації.

В Україні було відкрито до 7 тис. вечірніх шкіл та гуртків. Наприклад, у Луганську працювала «Безплатна вечірня школа грамоти», яка призначалася для неграмотних і малограмотних робітників, солдатів і селян. Аналогічні школи відкривалися в багатьох українських містах. Заняття відбувалися три-чотири рази на тиждень. Всього в таких школах навчалася до 200 тис. осіб. Близько 50 тис. було охоплено індивідуальним навчанням. Доросле населення по-різному сприймало можливість вивчити грамоту: одні вчилися з ентузіазмом, інші – ухилялися від занять. Останніх оголошували дезертирами культурного фронту і могли залишити без продуктових карток.

Заняття червоноармійців у школі лікнепу 1919 р.

«Друковане слово розвіе темряву». Плакат

Поясніть, чому плакат носив таку назву. Відповідь аргументуйте.

При ВУЦВК було засноване Всеукраїнське державне видавництво. Воно випускало агітаційну літературу та матеріали для пропагандистів, розраховані на маси. Випуск українських книжок поступово скорочувався (1917 р. – 747; 1918 р. – 1084; 1919 р. – 665). Радянська влада закрила всі «буржуазні» газети. Залишилися лише періодичні видання, які пропагували комуністичну ідеологію. Крім газет московського центру, поширювалися республіканські та місцеві газети: «Більшовик», «Комуніст», «Вісті ВУЦВК», «Селянська біднота», «Сільська комуна», «Власть труда» та ін. У 1920 р. в Україні виходило 360 одиниць періодики. Газети і журнали видавалися російською і українською мовами.

2. Розвиток освіти

Після падіння царизму існуючі освітні навчальні заклади України були російськомовними, а переважна більшість населення – неписьменною.

Значну роль у процесі формування української національної школи відіграло Генеральне секретарство народної освіти на чолі із І. Степеном. Шляхи організації українського шкільництва були накреслені на I Українському педагогічному з'їзді, який відкрився в квітні 1917 р. у Києві.

За 1917 р. було відкрито 217 вищих початкових шкіл (неповних середніх), які додалися до 356 вже існуючих шкіл такого типу. У Києві, Полтаві, Харкові, Одесі та інших містах почали функціонувати українські гімназії, які існували на приватні і громадські кошти. Засновувалися реальні училища і комерційні школи.

Навесні 1918 р. по всій Україні працювало 80 гімназій. Перші з них – українська гімназія ім. Т. Шевченка та державна гімназія ім. Кирило-Мефодіївського братства були відкриті в Києві ще в березні 1917 р. У школах усіх типів навчання велося українською мовою, хоча російськомовне населення принципово негативно ставилося до української національної школи. У народно-початкових школах навчання українською мовою відбувалося при одночасному забезпеченні прав російської мови і мов національних меншин. Були розроблені плани і програми

єдиної трудової школи з 12-літнім навчанням. Серйозна увага приділялася випуску підручників для народних і середніх шкіл. У 1917 р. їхній наклад доходив до 300 тис. примірників.

У серпні 1917 р. на Всеукраїнському учительському з'їзді було засновано Всеукраїнську учительську спілку.

Великих зусиль для національно-культурного відродження України доклав гетьман П. Скоропадський. У його уряді освітою опікувався М. Василенко, який очолив міністерство народної освіти і мистецтв. Він продовжив розбудову єдиної школи, проект якої розроблявся ще за часів Центральної Ради. Щоб уникнути опору українізації загальноосвітніх шкіл, поряд з російськими гімназіями засновувалися нові – українські. Було прийнято закон про обов'язкове навчання українській мові і літературі, а також історії та географії України по всіх середніх школах. Наприкінці 1918 р. в Україні функціонувало 150 українських гімназій. Було видано близько 2 млн книжок для народних шкіл і 345 тис. – для середніх. Для незаможних учнів затверджувалося 380 іменних стипендій: ім. Т. Шевченка, І. Франка та ін. Від червня 1918 р. атестати видавалися двома мовами: українською і російською. Для вчителів влітку 1918 р. організували курси українознавства.

Окрема увага приділялася позашкільній та дошкільній освіті. Значну допомогу в розбудові освіти надавали батьківські організації. У червні 1918 р. відбулося спільне засідання делегатів з'їздів «Обласного професійного союзу вчителів» і «Київського союзу батьківських організацій».

Після приходу до влади більшовики відразу почали роботу по створенню нової системи освіти. На початку 1919 р. було створено Народний комісаріат освіти (Наркомос) та відповідні відділи при місцевих радах робітничих депутатів. Делегація українських вчителів зустрілася з наркомом освіти В. Затонським, який запевнив, що з приходом до влади більшовиків українська школа існуватиме. Наркомос видав наказ про відкриття в Україні шкіл для усіх національностей. Державна мова скасувалася, усі мови проголошувалися рівноправними.

У липні 1919 р. український Раднарком УСРР затвердив «Положення про єдину трудову школу». Наступ денікінців перервав процес створення нової школи. У середині 1920 р. наркомос УСРР прийняв постанову «Про проведення в життя єдиної трудової школи». Оголошувалася доступність, обов'язковість та безкоштовність освіти, здійснення трудового виховання на основі зв'язку навчання з виробничою працею учнів. Уводилося спільне навчання хлопчиків і дівчаток. Єдина трудова школа була семирічною і поділялася на два ступені – перший для дітей 8–13 років (п'ять класів) і другий для підлітків 13–17 років (чотири класи).

У ході реалізації постанови рішенням Київського відділу освіти були націоналізовані школи першого ступеня, початкові школи приєднані до молодших класів загальноосвітніх середніх навчальних закладів, закриті інститути шляхетних дівчат, пансіон Левашової та духовні установи. Губернські та волосні відділи вводили навчання сільському господарству, ковальській, столярній справі та ін.

Керівники закладів освіти, які не підтримували радянську владу, звільнялися. Наприкінці 1920 р. в Україні діяли близько 22 тис. шкіл, у яких навчалося понад 2,25 млн учнів. Майже в половині шкіл навчання відбувалося українською мовою. Розбудова закладів освіти здійснювалася в надзвичайно скрутних матеріальних умовах.

Витяг із звіту Київського губерньського відділу народної освіти за період з 23 грудня 1919 по 10 лютого 1920 рр.:

«У питаннях, які стосуються постачання різних установ, підвідомчих губнаросу, продовольством і взагалі тими або іншими матеріалами, що необхідні для них, відділом вжито заходів: 1) складені списки на продукти харчування та інші матеріали, які потрібно закупити у відповідних органів державних заготівель на ринку; 2) порушено клопотання про відпуск для дитячих садків і клубів жирів, круп, овочів, хліба і солі, а також лісоматеріалів, фарб, канцелярського приладдя; 3) розпочата масова закупка дров у кількості 426 500 пудів, що разом із раніше закупленим буде на 68 240 000 рублів; 4) розпочато ремонт майстерень, наочних посібників і пам'ятників, зруйнованих денікінцями, а також робота над спорудженням монументу Т. Шевченку».

ГАКО, ф. 142, оп. I, д. 141, л. 8–10.

1. Поміруйте, про що свідчив звіт Київського губерньського відділу освіти.
2. Відомо, що на прохання відділу народної освіти Київський губревком виділив лише 1 млн рублів. Як ви думаєте, на що вистачило цих грошей?

Плакат «Неграмотный – как слепой!»

1. Поміркуйте, чому представники радянської влади добивалися, щоб люди різного віку вміли читати.
2. Чи для всіх бажаних дверей вищої школи стали відкритими?
3. Що ви знаєте про таку категорію населення, як позбавленці?

4. Поясніть, чому, не зважаючи на величезні матеріальні труднощі, діти робітників і селян тягнулися до знань.

У 1919 р. за даними наркомосу половина шкіл потребувала ремонту і не мала відповідної матеріальної бази. Третина дітей шкільного віку залишалася поза школою.

3. Розбудова вищої школи

Тимчасовий уряд на прохання української громадськості дозволив організувати в Київському університеті чотири кафедри з українознавства: української мови, літератури, історії України та права. Викладання на цих кафедрах велося українською мовою.

У жовтні 1917 р. Центральна Рада відкрила в Києві Український народний університет, який мав готувати кадри національної інтелігенції. Одночасно було відкрито географічний інститут. Навчання в них було платним.

Значну увагу розвитку вищої школи приділяв гетьман П. Скоропадський. У жовтні 1918 р. Український народний університет було реорганізовано в Державний український університет, який мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, медичний і правовий. Він діяв паралельно з російськомовним університетом Св. Володимира. На його матеріальній базі відкрилися український університет в Кам'янці-Подільському, який очолив І. Огієнко, та український історико-філологічний факультет у Полтаві. У Харківському і Одеському російськомовних університетах відкривалися українознавчі кафедри – мови, літератури, історії, права. Передбачалося заснування українських університетів у Харкові, Катеринославі та Одесі.

У 1918 р. у Катеринославі почав діяти приватний російський університет, де мали відкритися дві кафедри з викладанням українською мовою. На одну з них було запрошено професора Д. Яворницького.

У червні було відкрито Єврейський народний університет – перший вищий єврейський навчальний заклад на території колишньої Російської імперії. Педагогічна академія була перетворена в Українську науково-педагогічну академію, яка, серед іншого, мала готувати кадри майбутніх учителів українознавства для середніх шкіл.

З метою створення нової радянської інтелігенції у березні 1919 р. радянський уряд України оголосив нові правила прийому до вищих навчальних закладів, які надавали першість дітям робітничої і селянської бідноти. Майбутні студенти забезпечувалися стипендією, плата за навчання скасовувалася, довідки про закінчення середньої школи не вимагалися.

Витяг із декрету Раднаркому УСРР «Про вступ до вищої школи»:

«Двері вищої школи відчинені для всіх бажаючих дістати вищу освіту. Відповідно до цього:

1. При вступі до вищої школи забороняється вимагати дипломи.
2. Забороняється вимагати будь-які посвідчення, крім посвідчення особи та віку.
3. До всіх вищих шкіл приймаються особи без різниці статі, що досягли 18 років».

Законодавчі акти та розпорядження ... – 1919. –
№ 20. – С. 212.

1. Поясніть, чому від абітурієнтів заборонялося вимагати будь-які документи про освіту.

*Робітфаківці. Картина
Б. Йогансона*

2. Чому і для кого радянська держава вводила пільги під час вступу до вищих навчальних закладів?

3. Поміркуйте, якою могла бути якість освіти майбутніх випускників вузів.

Проте для абітурієнтів навчання у вузах без достатніх первинних знань виявилось неможливим. Не покращило справу і запровадження тримісячних підготовчих курсів – так званих «нуль-семестрів». У 1919 р. з метою підготовки до навчання у вузах почали організовувати робітничі факультети (робітфаки). Навчаючись на робітфаках три роки, майбутні студенти одержували шкільні знання з базових предметів вузу. Абітурієнтів приймали за рекомендаціями партійних, комсомольських і профспілкових організацій.

Радянський уряд був змушений використовувати висококваліфіковані кадри дореволюційних установ, хоч таврував їх як «буржуазних спеціалістів». У кінці травня 1920 р. наркомос УСРР видав постанову про мобілізацію професорсько-викладацького складу, за якою викладачі мусили працювати у визначеному владою місці.

1. Поміркуйте, про що хотів розповісти художник глядачам.

2. Чи можна розглядати дану картину як звичайну агітку?

3. Чи вдалося художнику передати почуття юності, допитливості, бажання пізнати світ?

4. Якими художніми засобами намагається автор досягти поставленої мети?

З метою збільшення кількості вищих навчальних закладів влада почала перепрофілювання існуючої мережі. Університетська освіта ліквідовувалася. Кожний з університетів був поділений на кілька самостійних навчальних закладів, серед яких переважали інститути народної освіти. Вони мали готувати вчителів загальноосвітньої школи. У 1920 р. в Україні налічувалося 20 педагогічних інститутів, 48 педагогічних технікумів і близько сотні учительських курсів. Всього в республіці функціонувало 38 інститутів, у яких навчалася 57 тис. студентів.

У вищих навчальних закладах України викладали видатні вчені: Д. Багалій, О. Палладін, М. Стражеско, Є. Патон та інші.

4. Розвиток науки

Навесні 1917 р. з ініціативи Українського наукового товариства в Києві розпочалася підготовча робота по заснуванню Академії наук. Вона знайшла своє втілення вже за часів П. Скоропадського. Під керівництвом М. Василенка була створена комісія з видатних українських вчених, яка розробила структуру і статут Української академії наук. У статуті зазначалося, що Академія «має визначати українську національну культуру і за допомогою української мови ставити собі на меті, крім загальнонаукових знань, вивчати сучасне і минуле України, української землі і народу». У листопаді 1918 р. гетьман затвердив кандидатури перших 12 академіків. Надалі вони повинні були обирати академіків таємним голосуванням. Президентом УАН став **В. Вернадський**, неодмінним секретарем — **А. Кримський**. Членами УАН могли бути обрані вчені як Української Держави, так і Галичини, Буковини й Закарпаття.

У віданні Академії були такі установи: Національна бібліотека, Астрономічна обсерваторія, Хімічна лабораторія, Фізичний інститут, Зоологічний музей, Геологічний музей та ряд інших інститутів. УАН мала свою друкарню і літографію.

*Володимир
Вернадський*

Агатангел Кримський

Гетьман не шкодував коштів на організацію великих культурних закладів. У Національній бібліотеці України швидко поповнювався фонд літератури, серед яких було багато стародруків. Були відкриті Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська академія мистецтв.

В умовах суспільної нестабільності Академія не могла в повній мірі розгорнути наукову діяльність. У лютому 1919 р. В. Вернадський і А. Кримський звернулися до наркома освіти В. Затонського з клопотанням про виділення коштів, надання друкарні та приміщень для наукових занять. Раднарком зобов'язався забезпечити діяльність Академії наук і надав у її розпорядження садибу пансіону графині Левашової (тепер – президія Національної академії наук України).

Після ліквідації університетів розвиток науки зосередився в Академії наук. У 1919–1920 рр. найбільш продуктивно працював гуманітарний відділ УАН, на чолі якого стояли Д. Багалій, С. Єфремов, А. Кримський. Об'єктом досліджень його кафедр було духовне життя і культура українського народу.

На історичному підвідділі вивчалися проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, географії, етнографії і філософії, на філологічному – всесвітнє та українське письменство, арабсько-іранська філологія, тюркологія і загальне мовознавство. Плідно працювали комісії зі складання словника живої української мови, видання пам'яток новітнього письменства.

У другому відділі академії зосереджувалися установи фізико-математичного і природничого профілю. Були створені фізичний інститут, інститут технічної механіки, різноманітні лабораторії, комісії і кабінети. Очолював відділ М. Кащенко.

Третій і останній відділ мав соціально-економічний профіль, де вивчалися економічні і юридичні проблеми. На чолі відділу стояв М. Туган-Барановський. Він створив Інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства і став його першим директором. Стабільно працював створений М. Птухою Демографічний інститут.

Наприкінці 1920 р. УАН налічувала понад 200 штатних співробітників. Без оплати в її установах працювало понад 500 фахівців.

Роки революції і визвольної війни призвели до багатьох втрат у нагромаджуваній віками українській культурній спадщині. Разом з тим однією з відмітних рис тогочасного життя був нестримний потяг мільйонів людей до кращих зразків загальнолюдської культури.

Комуністична партія через ідеологічні кампанії і тиск на інтелігенцію прагнула використати народжене революцією культурне піднесення в інтересах зміцнення своєї влади. Культурний процес облутувався стереотипами, які непомітно, але ефективно впливали на свідомість народних мас.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли було створено Народний комісаріат освіти (Наркомос)?
2. Складіть розгорнутий план відповіді на питання «Розвиток української освіти в післяреволюційний період».

Питання для обговорення в класі, групі

1. Порівняйте рівень розвитку освіти в Україні за часів П. Скоропадського і при радянській владі. Поясніть, чому і національні уряди, і радянська влада велику увагу приділяли розвитку національної освіти.
2. Підготуйте повідомлення на тему «Особливості розвитку вищої школи в 1917–1921 рр.». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чому радянська влада зробила розгортання мережі культурно-освітніх закладів провідним напрямком культурного будівництва?
2. Поясніть, які причини зумовили потяг народу до кращих зразків загальнолюдської культури.

Працюємо з текстом

Прочитайте і дайте відповіді на запитання.

1. «З перших днів радянська влада почала боротьбу за перетворення школи із знаряддя класового панування у знаряддя будівництва комуністичного суспільства».

Історія Києва. – Т. 2. – К., 1964. – С. 83.

2. «Загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизнання, формування загальнолюдської моралі...».

Закон України про внесення змін і доповнень до Закону
Української РСР «Про освіту», стаття 35. – К., 1996.

1. Поясніть різні підходи до завдань, які поставлені перед школою за радянських часів і в сучасній Україні.
2. Висловіть особисту думку з цього приводу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли в Україні розгорнулася кампанія лікспену?

А. Весна 1918 р.

В. Весна 1920 р.

Б. Осінь 1919 р.

Г. Осінь 1920 р.

≡ Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Сукупність створених людством матеріальних і духовних цінностей, яка характеризує певний рівень розвитку суспільства, – це ...»?

А. Мистецтво.

В. Наука.

Б. Освіта.

Г. Культура.

≡ Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А. Відкриття Єврейського народного університету.

Б. Відкриття університету в Кам'янці-Подільському.

В. Відкриття Українського державного університету.

Г. Відкриття Катеринославського університету.

≡ Відповідність

4. Установіть відповідність імен видатних українських вчених з галуззю науки, у якій вони працювали.

А. В. Вернадський.

1. Фізика.

Б. А. Кримський.

2. Філологія.

В. М. Птуха.

3. Біологія.

Г. М. Кащенко.

4. Демографія.

≡ Відкрите запитання

5. Поясніть, чому радянська влада в 1920 р. наполягала на поширенні вивчення української мови в школах України.

26–27 Розвиток літератури і мистецтва

Пригадайте!

1. Яких українських письменників реалістичної школи початку ХХ ст. ви знаєте?
2. Які риси модернізму були характерні для розвитку мистецтва початку ХХ ст.?

268

Основні терміни і поняття

Пролеткульт; «буржуазний індивідуалізм»; колективізм; символізм; неореалізм; футуризм.

1. Література

На початку ХХ ст. українська культура зазнала значних втрат: пішли з життя корифеї української літератури: І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький.

У перші пореволюційні роки багато митців загинуло від рук бандитів. Значна частина інтелігенції не сприйняла радянську владу і опинилася в еміграції, інша – або змирилася з її існуванням, або щиро повірила в соціалістичні ідеї. Проте українська література вийшла з кризи, сповнена нових сил. Ініціати-ва від старшого покоління перейшла до творчої молоді, яка була налаштована творити нове мистецтво.

У 1917–1918 рр. основні творчі сили України зосередилися в Києві. Револуційні настрої суспільства сприяли створенню чисельних літературно-мистецьких груп, учасники яких відзначалися активним пошуком нових течій і форм. У літературу входив колективізм, який змінив традиційний індивідуалізм. Ідеї боротьби проти «буржуазного індивідуалізму» знайшли багатьох послідовників.

Особливо активно їх пропагувала група діячів – прихильників пролетарської культури (Пролеткульту), яка сформувалася восени 1918 р. Вони щиро вважали, що пролетарську культуру можуть творити тільки самі робітники. Пролеткультівці вимагали ліквідації «буржуазної академії наук і створення пролетарської академії соціалістичних знань». Художні твори вони пропонували створювати колективно. Замість літературної мови набула поширення мова площ і мітингів. Пролеткульт не визнавав за творчістю національної визначеності. Кількість його прихильників швидко множилася. У 1919 р. В. Ленін виступив проти ідей пролеткульту та його керівництва, оскільки вбачав у них конкурента комуністичній ідеології.

Першу в Україні пролетарську літературну групу «Боротьба» організували боротьбисти В. Блакитний і Г. Михайличенко. Вона була покликана засвідчити народження пролетарської літератури. Василь Блакитний (Елланський) – поет, журналіст, публіцист, редактор урядової газети «Вісті ВУЦВК» і один з керівників боротьбистів – користувався значним впливом серед літераторів. У 1920 р. була опублікована його збірка «Удари молота і серця». «Удари молота» були співзвучні з «ударами серця» молодого поета, щирого прихильника соціалістичних ідей. Він мріяв про майбутнє і закликав: «Хай зникне Минуле в ім'я Майбутнього».

Багато письменників і поетів тієї доби були безпосередніми учасниками буремних подій. Життя деяких з них обривалося раніше, ніж устиг розквітнути талант. Боротьбист поет **Василь Чумак** був розстріляний денікінцями в Києві в 1919 р. Тільки після смерті з'явилася збірка 19-річного поета – «Заспів», яка засвідчувала велику силу його літературного обдарування. Був В. Чумак і здібним прозаїком, про що свідчать його оповідання та етюди «Пролісок», де яскраво описується вплив Лютневої революції на гімназистів.

Л. Лозовський. Видавнича марка на зворотній сторінці обкладинки збірки поезій П. Тичини «Замість сонетів і октав»

Л. Лозовський. Обкладинка збірки поезій П. Тичини «Замість сонетів і октав»

Уже відомим поетом увійшов у революцію Григорій Чупринка. Його перший вірш «Моя кобза» був надрукований у газеті «Рада» ще в 1907 р. Пізніше поет співпрацював із журналом «Українська хата». У 1909–1913 рр. з'явився ряд його поетичних книжок: «Огнецвіт», «Метеор», «Білий гарт», поема «Лицар-Сам». Г. Чупринка був поетом перехідної епохи – від української класики до авангарду, і його творчість сприймалася сучасниками неоднозначно. У 1921 р. під час більшовицької облави Г. Чупринку було розстріляно.

Незважаючи на свою приналежність до різних літературних груп і напрямків, творчість більшості молодих українських літераторів мала національне забарвлення. З українського символізму почав літературну діяльність Павло Тичина. У 1918 р. вийшла його перша поетична збірка «Сонячні кларнети». Поет був упевнений, що у Всесвіті є верховне начало, яке творить музику Сонячних Кларнетів. І ця музика є несумісною з несвободою і насильством. У збірці автор зумів оригінально поєднати досвід європейських літературних шкіл з національними традиціями. «Сонячні кларнети» відзначалися новаторською формою і були позитивно сприйняті критикою. Пізніше виходить серія віршів і циклів, у яких П. Тичина підтримував національно-визвольні ідеї

революції. У 1920 р. вийшла збірка поета «Замість сонетів і октав».

У 1918 р. Павло Тичина разом з поетами М. Семенком, Я. Савченком, театральними митцями Лесем Курбасом, М. Терещенком і художником А. Петрицьким увійшов до складу київської «Білої студії», яку створили символісти. У своїх творах українські символісти намагалися подолати натуралістичне зображення дійсності, вдаючись до певних образів-символів.

Співзвучними з ідеями символізму були й ранні твори Володимира Сосюри. Талановитий поет зі складною долею з осені 1918 по 1920 р. устиг побувати членом робітничої дружини в

Лисичанську, козаком петлюрівських військ, потрапити в полон до денікінців. Він був розстріляний, але вижив. Пізніше – засуджений червоним ревтрибуналом. Перехворів на тиф. У 1920 р. воював з поляками і загонами Н. Махна. Карколомний початок молодого життя не міг не відбитися на його поезії. У велику літературу В. Сосюра увійшов в 1921 р. поетичною збіркою «Червона зима». У ній поет майстерно поєднав світлі спогади про своє дитинство та жорстку повстанську боротьбу, сум втрат і віру в ідеали влади народу та відчуття єдності з ним.

Г. Нарбут. Заставка до розділу «Поезія» часопису «Мистецтво»

Із джерел символізму брав свої витoki український футуризм. У 1919 р. колишній символіст Михайло Семенко створив осередок «Фламінго» – першу групу панфутуристів, згодом – Асоціацію панфутуристів (Аспанфут). Вони славили комуністичне мистецтво і пропагували міську культуру, руйнували усталені традиції і загальноприйняту мову, вважаючи їх пережитком минулого. У 1918 р. вийшов поетичний цикл М. Семенка «П'єро мертвопетлює», у якому автор через придуману карнавальну маску гнівно розвінчує українську дійсність. Впливом футуризму позначені і перші поезії М. Бажана («Рурамарш», 1919 р.), який теж входив до Аспанфуту.

На створення високого мистецтва орієнтувалися й українські неокласики – М. Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургард (Юрій Клен). Пізніше Максим Рильський писав: «Треба прямо сказати, що термін “неокласики” прикладено було випадково і дуже умовно до невеличкої групи поетів і літературознавців, які гуртувалися спершу навколо журналу “Книгар” (1918–1920), а пізніше навколо видавництва “Слово”».

Неокласики вважали, що революція відкрила українським літераторам можливість досягнення світової культури з національними можливостями. Надія на відродження свого народу переконливо звучить у вірші М. Зерова «Ріг Вернигори» (1919 р.):

Зникнуть злії агаряне...
Вся потуга їх розтане,
як весною тане сніг.
А над нашим краєм рідним
задзвенить ключем побідним
Вернигорин дивний ріг.

Неокласики прагнули прийти до «чистого мистецтва». Через освоєння національної культурної спадщини вони намагалися усвідомити загальнолюдські цінності, по-своєму передати існуючі в суспільстві культурні очікування. Ставлення до творчості неокласиків було неоднозначним. Прихильники марксизму критикували їх за відірваність від радянської дійсності, а поети-авангардисти – за потяг до «чистого мистецтва».

Митці Західної України прагнули до утворення єдиного національно-культурного простору з однодумцями із Наддніпрянщини. Після поразки ЗУНР активну літературну діяльність продовжували так звані «младомузівці» – члени групи літераторів «Молода муза». У центрі їхньої творчості стояла вічна тема Добра і Краси, яка вела «від злиднів і турбот до соняшних левад і запашних нив». У середовищі «младомузівців» чітко окреслилися два основні орієнтири: на радянську Україну (А. Крушельницький, М. Ірчан) і на січове стрілецтво та традиції національно-визвольної боротьби (Р. Купчинський, О. Бабій, Б. Лепкий). Перші бажали присвятити себе виключно служінню «чистому мистецтву», звільнивши літературу від суспільних і громадянських потреб. Друга група увійшла в літературу як автори «стрілецької поезії та пісні». Пісні мали широку тематику – від героїчно-урочистої до гумористичної. Літературознавці вважають, що стрілецька поезія була перехідною ланкою від символізму початку ХХ ст. до нового покоління літераторів.

Мільйони українців перебували за межами УСРР. Майже скрізь, де вони проживали, розвивалося національно-культурне життя. Широковідомими були поети «празької» та «варшавської» шкіл. До перших належав Олександр Олесь (Кандиба) – один з найяскравіших українських поетів ХХ ст. Він народився на Сумщині, дістав вищу освіту і працював у Харківському земстві лікарем. У 1911 р. став одним з редакторів київського журналу «Літературно-науковий вісник». У 1919 р. емігрував разом з військами Директорії. Твори Олександра Олесья проникнуті глибоким патріотизмом і відзначаються довершеністю поетичної форми. Багато його віршів покладено на музику.

У «варшавській» школі найбільш відомими були Н. Лівичька-Холодна, Є. Маланюк, Ю. Липа.

У добу революцій та громадянських воєн в українській прозі переважали нариси, фейлетони, психологічні новели. Пізніше на зміну їм приходять повісті. У своїх пошуках автори-прозаїки зверталися від родинно-побутових до соціально-історичних сюжетів. Одночасно на літературній ниві відбувалася зміна поколінь. Розпочали свій творчий шлях молоді прозаїки – А. Головко, О. Донченко, Іван Ле, Остап Вишня, С. Скляренко, Ю. Яновський, драматурги І. Кочерга, М. Куліш та ін.

2. Хорове мистецтво

У 1917–1920 рр. культурне життя в Україні розвивалося досить суперечливо. Для цього періоду характерні і значні національно-культурні надбання, і вагомі втрати, одночасний розвиток і розрив культурно-історичних традицій.

З «метою піднесення і активного розвитку музичної культури» в червні 1918 р. було організовано П Український національний хор. Весною 1919 р. була створена Українська республіканська капела Олександра Кошиця. Виступи капели за кордоном привертали увагу до українського народу та його історії. Під час гастролей капела мала дуже багато схвальних відгуків у пресі. Так у Празі в одній із статей говорилося: «А як український хор співає! Їхньому вмінню можна лише поклонитися. Це посольство з іншого світу, майже невідомого нам до цього часу».

Закоханий в українську пісню був і Нестор Городовенко. У 1917 р. він керував хорами Київського університету та Всеукраїнської вчительської спілки. З 1920 р. по 1937 р. був художнім керівником і головним диригентом Державної української мандрівної капели (скорочено – «Думка»). Самодіяльні хорові капели з'являлися в багатьох містах України. У 1919 р. у Києві почав працювати Симфонічний оркестр ім. М. Лисенка.

3. Театральне мистецтво

Умови революції сприяли бурхливому розвитку театрального мистецтва. Виникали нові театральні колективи, активно оновлювався їхній репертуар. Весною 1917 р. в Києві було засновано Товариство «Український національний театр», до складу якого увійшли відомі театри та актори того часу.

На початку березня 1918 р. в Києві відбулося відкриття театру малих форм «Новий театр “Дім інтермедій”» під керівництвом відомого режисера, журналіста і літератора М. Бонч-Томашевського. Працювали театри легкої комедії «Пел-Мел» та

Портрет Леся Курбаса

1. Уважно роздивіться портрет Леся Курбаса. Поміркуйте, про що хотів сказати художник сюжетом картини.

2. Яким вам уявляється Леся Курбас у зображенні автора? Спробуйте описати його внутрішній світ.

3. Якими б рисами ви наділили Леся Курбаса, якби писали його портрет?

В. Меллер. Ассирійські танці. Ескіз костюма для балетної студії В. Ніжинської

«Гайдамаків» Т. Шевченка. Перший сезон відкрився п'єсою Лесі Українки «У пущі».

У березні 1919 р. в Києві відкрився театр ім. Т. Шевченка. В його трупі працювали Г. Борисоглібська, Л. Гакебуш, О. Мар'яненко, О. Сердюк та інші уславлені актори. Режисер О. Загаров з великим успіхом ставив п'єси М. Гоголя, Лесі Українки, західноєвропейських класиків. Працювала балетна студія В. Ніжинської.

У 1919 р. провідну роль в організації театрального мистецтва відіграє Державний народний театр на чолі з П. Саксаганським. Окрасою його трупи була М. Заньковецька.

У січні 1920 р. у Вінниці Г. Юра створив театр ім. І. Франка, якому судилося стати провідним академічним театром України.

4. Образотворче мистецтво

У грудні 1917 р. Центральна Рада утворила Українську державну академію мистецтв, яка дала значний поштовх до розвитку образотворчого мистецтва. У її складі були академіки: М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут.

Першим ректором Української академії мистецтв став **Георгій Нарбут** – графік світової слави. Він працював у Києві з березня 1917 р., захоплювався геральдикой, українськими старовинними гравюрами. На замовлення урядів УНР і Української Держави Г. Нарбут зробив художнє оформлення різноманітних державних паперів – банкнот, поштових марок, обкладинок до

Державний герб України.

Г. Нарбут, 1918 р.

1. Поміркуйте, чому художник створив саме таку композицію державного герба.

2. Що, на ваш погляд, хотів підкреслити автор?

3. Висловіть ваше враження від композиції.

4. Уявіть себе художником того часу. Який герб ви змогли б запропонувати владі?

ратифікаційних актів, грамот з нагоди урочистих подій. Він є автором українського державного герба, печатки, багатьох ескізів військового строю.

Художник мав блискучий талент до відчуття певного стилю та його відтворення.

Кожен його твір створювався на межі української традиції і сучасності. За спогадами Ю. Михайліва: «Національне відродження захопило Нарбута вщерт, і він хотів показати це навіть своїм зовнішнім виглядом, змінивши «онегинський» сюртук петербурзького часу на козацький жупан». Він виховав нове покоління українських графіків, створивши «школу Нарбута». Творчість Г. Нарбута залишила глибокий слід в українській графіці: його ім'я носить назва течії – нарбутівська. Художник помер раптово у травні 1920 р. у період окупації Києва польськими військами.

Г. Нарбут. Обкладинки журналів «Солнце труда», «Наше минувле», «Мистецтво»

М. Бойчук. 1. «Пастушка», 2. «Урожай», 3. «Чотири жінки і кіт», 4. Проект театральної марки. 5. Портрет М. Грушевського

Не менший вплив на українське образотворче мистецтво справили твори М. Бойчука. Він народився в Галичині, закінчив Академію мистецтв у Кракові. Був ректором Української академії мистецтв, багато часу працював з молоддю. Створив школу своїх послідовників – бойчукістів.

У своїх творах митець творчо поєднував мозаїки та фрески давньокіівської доби, традиції народного орнаменту, українського портрета XVII і XVIII ст., візантійського іконописання й раннього західноєвропейського Відродження. Особливо цікавило М. Бойчука, як візантійська канонічна традиція «переплелася з нашою поганською культурою». Спираючись на українську ікону, художник поєднував неовізантизм з неопримітивізмом. Багато уваги митець приділяв розвитку монументального малярства, у якому бойчукізм визнано окремим стилем.

Великого значення монументальній пропаганді надавала й радянська влада, намагаючись пов'язати комуністичну ідею з національною традицією. Список пам'ятників, які створювалися по всій країні, В. Ленін затвердив особисто. В Україні найбільш поширеними були пам'ятники К. Марксу і Т. Шевченку. Нерідко скульптори не мали достатньої професійної підготовки, і переважна більшість пам'ятників не мала художньої цінності. Перший пам'ятник великому Кобзареві роботи скульптора І. Кавалерідзе було встановлено 1919 р. у Ромнах.

5. Мистецтво кіно

У період Української революції продовжувало розвиватися кіномистецтво. У Києві працювали кіностудії «Свєто-тєнь», яка знаходилася на Лук'янівці, та «Художественный екран» – на Хрещатику. У червні 1918 р. у Києві відбувся благодійний показ творів українського кінематографа. Виручка призначалася на спорудження пам'ятника учням, які загинули під Крутами та Бахмачем. Уперше демонструвалися фільми українською мовою: «Берестейська мирна конференція», «Похорон жертв більшовиків», «Похорон юнаків, замордованих під Крутами», «Шевченківське свято».

Після приходу до влади більшовиків В. Ленін наголосив, що з усіх мистецтв для радянської влади найважливішим є кіно. І це зрозуміло, бо кінематограф був доступним для величезної маси людей у найвіддаленіших місцях країни. Агітаційні фільми демонструвалися на площах, вокзалах, спеціальних агітпунктах, збираючи велику кількість глядачів.

Роль кінематографа в пропаганді ідей радянської влади важко переоцінити.

У січні 1919 р. при наркоматі освіти УСРР було утворено Всеукраїнський кінокомітет. Відбулася націоналізація існуючих Київських кіностудій, на їхній базі створена нова студія – «Червона зірка». У кіновиробництві перевага надавалася агітаційним і хронікальним фільмам. Більшість з них була присвячена Червоній армії та праці: «Життя червоних курсантів», «Червоним по білому». Фільм «Радянські ліки» розповідав про виховне значення праці.

6. Церковне життя

На початку ХХ ст. в Україні існували дві основні християнські церкви – православна і греко-католицька. Іудаїзм, протестантизм, мусульманство та інші релігії були поширені серед національних меншин. Вживання у проповідях української мови заборонялося. Окремі представники духовенства намагалися надати церкві національного характеру.

Навесні 1917 р. розпочався процес створення української автокефальної православної церкви. Всеукраїнський православ-

*Пам'ятник
Т. Шевченку в Ромнах.
І. Кавалерідзе*

ний собор почав роботу 20 січня 1918 р. Основна частина учасників собору висловилися за єднання з відновленим Московським патріархатом і не підтримала ідеї самостійності української церкви.

Під час роботи собору в Маріїнському парку групою солдатів був поколотий багнетами, а потім розстріляний Київський митрополит Володимир. Замість нього собор обрав митрополитом Київським і Галицьким Антонія (Храповицького). Центральна Рада не втручалася у справи церкви, вважаючи релігію приватною справою.

У листопаді 1918 р. уряд Ф. Лизогуба повернувся до питання створення української автокефальної церкви. Було прийнято декларацію, у якій говорилося: «У самостійній державі має бути і самостійна церква... Це не лише церковна, а й наша національна необхідність». Проте і в цей період українська церква не здобула автокефалії.

1 січня 1919 р. Українська православна церква проголосила незалежність від Московського патріархату, хоча Вселенський патріарх цього не визнав. Радянська влада теж не підтримала прагнення Всеукраїнського православного собору перейти на автокефальні засади. Тоді в травні 1920 р. українська громада самопроголосила автокефальну православну церкву в Україні. 14 жовтня 1921 р. було скликано I Всеукраїнський православний собор, на якому Василя Липківського обрали першоєрархом Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). УАПЦ заявила про свій намір бути аполітичною організацією.

На західноукраїнських землях значну роль у національному відродженні відігравала греко-католицька церква на чолі з Андреем Шептицьким. На Закарпатті переважна більшість населення належала до греко-католицької церкви, що була опорою українства.

На Буковині понад 2/3 віруючих належали до православної церкви, яка знаходилася під сильним румунським впливом і слугувала румунізації українців. Активним поборником українства був мукачівський єпископ Юлій Фірцак, який протистояв мадяризації краю.

7. Повсякденне життя

Революції та війни спричинили гостру соціальну кризу. «Робітнича газета» 31 березня 1918 р. вмістила матеріали, у яких описувалися умови життя киян: «У місті панує постійна тривога. Час від часу стрілянину чують навіть на Хрещатику та Думській площі. Стріляють не тільки проїжджаючи містом солдати, а й усі ті, у кого була зброя. Рух на вулицях починається між 4 і 5 годину ранку. Першими, як правило, виходили жінки, щоб десь о 9-й отримати “шматок сипкого, жовто-зеленого хліба”».

Торгівлі між містом і селом не існувало. Мав місце лише деякий товарообмін. Гроші були знецінені, Україну заповнили мішечники – жителі міст, які їхали на село міняти нехитрий скарб на борошно. У такий спосіб у середині 1918 р. жителі великих міст України придбали 70 % харчів. В умовах воєнного комунізму ключову роль відігравав «чорний ринок».

У 1919 р. радянська влада видала декрет про спекуляцію. В ньому підкреслювалося, що винні в скупівлі, збуті та зберіганні продуктів харчування будуть нести покарання на термін не менш ніж 10 років з конфіскацією майна та важкими примусовими роботами. Населення поділили на 4 категорії і для забезпечення продуктами ввели так званий «класовий пайок». Спочатку продукти видавалися за твердими цінами, а з грудня 1920 р. для робітників, держслужбовців і установ – безкоштовно. Вижити за рахунок пайка було неможливо. Тисячі так званих мішечників їздили по селах у пошуках продуктів харчування.

Усна історія

Із спогадів мешканки села Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«Іли затірку (мука, пом'якшена водою і розтерта між долонями), буряк, картошку дрібносенку. Ми вживали за счот запасу нашого, нашим одягом. І це ми міняли. Мама набере корзинку чи мішок (чемоданів тоді не було), поїхала десь на Полтаву. Міняла, привозила звідти продукти. Батько – в другий кінець».

Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 163.

Не дивлячись на ситуацію, в 1919 р. РКП(б) прийняла програму, у якій пропонувалося провести заходи, які б підготували знищення грошей. До кінця 1920 р. рубль знецінився порівняно з 1913 р. в 20 тис. разів.

Практично в кожній сім'ї були відсутні чоловіки. Багато роботи за тих, хто брав участь у революційних подіях та громадянській війні, лягло на плечі дітей.

Усна історія

Із розповіді Клавдії Волкової, жительки с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«Буде мене мамка утрим: "Вставай, Клава, будемо їхати на степ". Убричці постіль вже приготовлена. А просипаюсь я на полі, батько й мати полять. У нас була віялка. Крутиш і зерно вієш. Вручну крутять, а хтось засипає. І я ото підгортаю. Як молотили котком, їзду верхом на коняці. Коток молоте. А воно ж закручується. А батько каже: "Ану співай, щоб не впала". Щоб не заснула і не впала. Помню співала "Понад не-

бом ходять хмари, я думала, що гроза. Без милого прожити можна, я думала, що нельзя". А батько каже: "Можна, можна, аби затірка була".

Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 162–163.

Із спогадів Івана Стріона, мешканця селища Комар, що на Маріупольщині:

«Семь лет войны и переживаний разучили нас, детей и юношей, рассуждать и разговаривать по-детски. Нам казалось, что мы стали взрослыми и вполне зрелыми, не чувствовали уже ничего детского. Все эти переживания – страх, издевательства, болезни, голод – не могли не повлиять на нас, детей, и не состарить преждевременно».

Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С. 108.

1. Поміркуйте, чим можна пояснити дії більшовиків, які бачили, що політика «воєнного комунізму» підриває основи економічного життя країни, але в 1919–1920 рр. не хотіли відмовлятися від неї.
2. Чому значний тягар побутових проблем дорослі перекладали на плечі дітей?

У побуті не стало найнеобхідніших промислових товарів, особливо солі, мила, сірників, гасу. Практично не було одягу й білизни. Селяни шили одяг з простирадл і ковдр. Особливо погано одягалися селянські діти.

У побуті використовували саморобні «каганці». Вогонь необхідно було підтримувати цілодобово або позичати його в сусідів. Мило варили в домашніх умовах. Часто замість мила використовували попіл соняшника чи лободи. Але такі «засоби гігієни» не рятували. Людей «заїдали» воші. Особливо страждали діти. Великою проблемою була дитяча безпритульність. З'явилися тиф, короста. За спогадами сучасників, «тиф косив людей смертною косою, і не було нікаких ліків від нього. Від тифу та інших хвороб померли мільйони людей».

Розруха, голод, епідемія тифу суттєво скоротили міське населення. Щоб хоч якось вижити, багато городян переселялися в села. Країну охопила соціально-економічна та політична криза.

У 1917–1920 рр. кожен політичний режим прагнув використати народжене революцією культурне піднесення в інтересах зміцнення своєї влади. Державна підтримка митців та вчених зумовила швидкий розвиток культури навіть у несприятливих умовах воєнного часу.

Створення нового революційного мистецтва і літератури уявлялося багатьом молодим його учасникам єдиним шляхом до нової загальнолюдської культури. Це привело до безкомпромісної боротьби між прихильниками комуністичних ідей і митцями, які сповідували національно-визвольні ідеї.

Період культурного розвитку України 1918–1919 рр. розгортався як процес впровадження в життя і свідомість мас комуністичних ідей з одночасним придушенням національного впливу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте поняття «ідеологізація культури»?
2. Поясніть, чому В. Ленін стверджував, що з усіх мистецтв для більшовиків найважливішим є кіно.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Поміркуйте, чому в несприятливих умовах революційного часу держава підтримувала митців і вчених. Обміняйтеся думками із цього приводу.
2. Підготуйте повідомлення на тему «Суперечності розвитку української культури в період 1917–1920 рр.». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Схарактеризуйте позитивні та негативні фактори культурного процесу в умовах національно-визвольної війни. Зробіть висновки.
2. Поясніть, яка роль відводилася монументальному мистецтву в Україні в 1919–1920 рр. Чому?

Працюємо з текстом

Прочитайте і порівняйте запропоновані тексти. Дайте відповіді на запитання.

1. «Нет таких форм науки и искусства, которые не были бы связаны с великими идеями коммунизма и бесконечно разнообразной работой по созиданию коммунистического хозяйства».

Резолюция VIII съезда РКП(б).

2. «Знання національної культури, традицій, звичок, обрядів виховує шанобливе ставлення до народу, дає змогу зрозуміти національне як самобутнє і разом з тим як загальне надбання людської цивілізації».

Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущак, М. Михальченко. – М.; К.: Знання України, 2005. – С. 115.

1. Подумайте, чому РКП(б) на перше місце в науці та мистецтві ставила «великі комуністичні ідеї», а не національну складову культури.
2. Поміркуйте, як це могло вплинути на подальший розвиток української літератури і мистецтва.
3. Висловіть особисту думку з цього приводу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було відкрито Українську академію мистецтв?

А. Листопад 1918 р.	В. Січень 1919 р.
Б. Листопад 1917 р.	Г. Січень 1920 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Напрям в абстрактному мистецтві, який зародився в Росії в 1913 р. Картини нагадували архітектурні креслення з елементами машинної техніки та імітували форми й методи технологічного процесу – це ...»?

А. Футуризм.	В. Символізм.
Б. Кубізм.	Г. Конструктивізм.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А. Утворення Всеукраїнського кінокомітету.
Б. Створення театру ім. І. Франка.
В. Створення Української республіканської капели під керівництвом Олександра Кошиця.
Г. Початок діяльності Пролеткульту.

Відповідність

4. Установіть відповідність прізвищ українських митців і сфері діяльності, у якій вони працювали.

А. П. Саксаганський.	1. Хорове мистецтво.
Б. М. Бойчук.	2. Театр.
В. М. Леонтович.	3. Живопис.
Г. Н. Городовенко.	4. Музика.

Відкрите запитання

5. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що роки революційної боротьби зумовили потяг мільйонних мас до кращих зразків загальнолюдської культури? Відповідь аргументуйте.

Тема 5

Наш край

Яку роль відіграє вивчення
повсякденності в курсі
вітчизняної історії?

28-29

Історія рідного краю
в 1900-1921 рр.

У кожної людини є Батьківщина – країна, у якій вона живе і працює. І є батьківщина – місце, де людина народилася, вивчила мову матері й батька, навчилася любові до Батьківщини, поваги до людей праці, зміцніла духом, стала на крило й вилетіла з рідного гнізда в далекі світи.

З історії кожної сім'ї складається історія рідного краю та історія вашої Батьківщини. У свою чергу, історія України є складовою частиною європейської та всесвітньої історії, маючи рівнозначну цінність.

Грунтовне знання регіональної історії дасть вам можливість піднятися над владою окремих фактів та вузького розуміння історії. Допоможе усвідомити себе не тільки громадянином Української держави, а повноправним громадянином Європи та світу. Важливо пам'ятати, що існуюча історія не є розповіддю про минуле, описане раз і назавжди. Дослідження минулого – процес нескінченний, а досліджувані факти – невичерпні. Історія ніколи не буде написана абсолютно об'єктивно: її свідки завжди будуть пристрасними, а історики інтерпретуватимуть події під власним кутом зору. Це влучно підкреслюють слова Ліни Костенко:

На світі можна жити без еталонів,
По-різному дивитися на світ:
Широкими очима, з-під долоні,
Крізь пальці, у квартиру, з-за воріт.
Від цього світ не зміниться нітрохи,
А все залежить від людських зіниць.
В широких – відіб'ється вся епоха,
У звужених – збіговисько дрібниць.

Вивчаючи історію рідного краю, почніть створювати «Усну історію свого міста (селища, села)».

Відвідайте місцевий краєзнавчий музей та проконсультуйтеся з місцевими дослідниками-краєзнавцями, попросіть поради і допомоги у своїх учителів історії. Запишіть спогади людей, які знають про події перших десятиліть ХХ ст. у вашому місті (селищі, селі) з розповідей своїх рідних і близьких. Можливо, у когось збереглися сімейні архіви про ті далекі роки. Одночасно почніть складати «Усну історію вашої сім'ї». Досліджуючи історію вашого краю, скористайтеся посібниками з регіональної історії, додатковою літературою, фотоархівами, інформацією в Інтернеті тощо.

Два перші десятиліття ХХ ст. посідають особливе місце в історії українського народу. Українські етнічні землі опинили-

ся у вирі подій європейського та глобального масштабу. Внаслідок розпаду імперій виникли сприятливі передумови для утвердження національної державності, що істотно прискорило процес формування української нації. Разом з тим розпад імперій призвів до виникнення міжнаціональних, міждержавних і громадянських воєн, а війни – до поглиблення господарської розрухи. Українцям не вдалося відстояти форми революційної державності, які виникли в ході національної революції. Проте на більшій частині України державність було збережено в її радянській формі. Ці історичні процеси мають краєзнавчий вимір. Вивчаючи історію рідного краю і конкретного населеного пункту, можна краще зрозуміти закономірності загальноісторичного процесу. І навпаки, знання подій, які відбувалися на всій території України, допомагають оцінити і зрозуміти час, у якому жили ваші рідні й близькі.

Дослідіть, до складу якої країни входило ваше місто (селище, село), у якому ви проживаєте. Проаналізуйте стан економіки краю в 1900 р. та його особливості. Яке місце і роль відігравало (чи відіграло?) ваше місто (селище, село) в економіці краю чи, можливо, тієї держави, до складу якої воно входило? Уточніть, який напрямок переважав у розвитку економіки краю: промисловий чи сільськогосподарський. Як це вплинуло на повсякденне життя місцевих жителів? Нанесіть отримані дані на контурну карту.

З кінця XIX ст. в українських землях почалася модернізація суспільно-економічного життя. Особливо виразно цей процес прослідковувався на Сході та Півдні України.

Якщо ви проживаєте в цих регіонах, дослідіть вплив індустріальної модернізації на економіку краю. На прикладі життя мешканців вашого населеного пункту та вашої сім'ї дізнайтеся, чи проявилися суперечливі процеси модернізації повсякденного життя. Якщо ваше місто (селище, село) знаходиться в інших регіонах України, проаналізуйте та порівняйте рівень соціально-економічного розвитку вашого регіону з південними та східними регіонами України. Зробіть висновки.

У 1900 р. модернізаційні процеси економічного і соціального життя були перервані кризою, яка тривала до 1903 року. Цей період характеризувався загостренням соціально-економічних та політичних протиріч. У Російській імперії вони вилилися в революцію 1905–1907 рр.

Дізнайтеся, у який спосіб позначилася криза 1900–1903 рр. на господарстві вашого краю. Яке відлуння мали події революції 1905–1907 рр. у вашому регіоні? Можливо, про ці події пам'ятають старші мешканці вашого населеного пункту або знають про них із спогадів своїх рідних та близьких.

Відомо, що революційні події сприяли піднесенню національного життя, особливо в Східній та Південній Україні.

Дізнайтеся, у який спосіб виявилася (і чи виявилася?) політизація українського національного руху на прикладі життя мешканців вашого міста (селища, села). Порівняйте отриману інформацію з перевіреними історичними джерелами і встановіть міру їхньої достовірності.

Проаналізуйте передвоєнний стан економічного піднесення у вашому регіоні. Коли і за рахунок яких чинників у вашому краї почалося піднесення виробництва? Дослідіть, чи були на території вашого населеного пункту підприємства, засновані іноземцями або українськими підприємцями. Яку продукцію вони випускали? Як вплинула їхня діяльність на життя місцевого населення?

Українські губернії в Російській імперії підпали під дію аграрної реформи, яка мала сприяти закріпленню наділів общинної землі у приватній власності селян, ширшому застосуванню машин, розвитку ринкових відносин на селі, формуванню численного прошарку заможних селян та суттєвому зростанню кількості індивідуальних селянських господарств. Разом з тим вона породила і багато проблем в українському селі.

Чи входив ваш регіон в зону дії столипінської реформи? Які наслідки мала аграрна реформа у вашому регіоні? Опишіть, як це позначилося на житті вашої сім'ї або рідних та близьких. Якщо ви живете в іншому регіоні України, опишіть соціально-економічне становище мешканців вашого населеного пункту в період 1908–1913 рр. Порівняйте його з іншими регіонами України. Опишіть, які зміни відбулися (і чи відбулися?). Зробіть відповідні висновки.

Період з 1908 по 1913 рік історики визначають як переддень світової війни. Українські землі входили до складу двох імперій, що вели активну підготовку до майбутньої війни.

Згадайте, які інтереси вони мали стосовно українських земель. Дослідіть, як це стосувалося регіону, в якому ви проживаєте.

У 1914 р. в Європі виник збройний конфлікт між Австро-Угорщиною і Сербією, який переріс у світову війну. Українці мимоволі опинилися втягнутими у вир війни.

Складні міжнародні події наклали відбиток не тільки на подальший хід загальної історії України, а й життя кожного регіону. Чи перебувало ваше місто (селище, село) в зоні воєнних дій 1914–1917 рр.? Які наслідки це мало для вашого краю? Як ставилося населення до учасників воєнних дій? До війни взагалі? Чи збереглися в архіві вашої сім'ї документи, що відбивають конкретні події тих років? Чи є у вас можливість ознайомитися з газетами, що зберігаються у місцевому державному архіві?

Якщо ваш населений пункт знаходився в тилу воєнних дій, опишіть як позначилася війна на його соціально-економічному стані. Відвідайте місцевий краєзнавчий музей, порівняйте ваші і музейні матеріали. Під керівництвом учителя опрацюйте зібрані матеріали. За результатами зробіть доповідь та обговоріть її в класі.

Події Лютневої революції 1917 р. паралізували владу в Росії, привели до падіння царизму та утворення Тимчасового уряду. Одночасно з ним виникла Петроградська рада робітничих депутатів, якій судилося зіграти ключову роль у подіях 1917 року. Представники нової влади намагалися поширити свій вплив на територію колишньої Російської імперії.

Дізнайтеся, яке відлуння мали події Лютневої революції у вашому місті (селищі, селі). Коли та в який спосіб дізналися мешканці вашого населеного пункту про події в Петрограді? Чи помітили вони існування Тимчасового уряду, чи залишилися байдужими до його дій? Які політичні партії та громадські організації діяли у вашому населеному пункті на початку ХХ ст.? Яку програму вони мали? Чи впливала їхня діяльність на суспільно-політичне життя краю, міста (селища, села)? У який спосіб?

Складовою частиною російської революції став український національний рух. У березні 1917 р. на українських землях розгорнулися події, які увійшли в історію як Українська революція. Розпочався національний державотворчий процес, на чолі якого постала Центральна Рада.

Дослідіть, як позначилися події Української революції на житті вашого регіону. Чи були мешканці вашого міста (селища, села) прихильниками Центральної Ради? Як далеко ви живете від Києва? Дослідіть, який вплив мало прийняття чотирьох Універсалів Центральної Ради на життя мешканців вашого населеного пункту. Якщо ви живете в сільській місцевості, дізнайтеся, чого прагнули селяни вашого регіону в період національної революції. Чи підтверджується на прикладі вашого регіону думка багатьох істориків про те, що селянство під час Української революції дотримувалося в основному нейтральної позиції? Спираючись на знання з історії та ваші дослідження, зробіть висновки.

З падінням Центральної Ради перервався період української революції та державотворення. 29 квітня відбувся державний переворот, і на чолі Української Держави постав гетьман П. Скоропадський.

Дізнайтеся, як поставилися мешканці вашого населеного пункту до існування нової державної форми – гетьманату. Чи позначилася діяльність П. Скоропадського на житті та долі мешканців вашого міста (селища, села)? Вашої родини? У який спосіб це відбулося?

*Повсякденність
починається на вулиці,
а закінчується
у безкінечності*

який спосіб? Чи потрапив ваш населений пункт в зону дій отаманщини, махновщини? Які наслідки це мало для життя вашого міста (селища, села)?

Жовтневий переворот 1917 р. привів до влади більшовиків. Програма комуністичних перетворень, сформульована весною 1918 р., передбачала націоналізацію промисловості, скасування товарно-грошових відносин і створення командної економіки.

Дослідіть, як відбувалося становлення радянської влади (чи відбувалося?) у вашому регіоні в 1917–1920 рр. Як поставилися мешканці вашого краю та ваша сім'я до цих подій? Проаналізуйте хід комуністичних перетворень у вашому населеному пункті, їхні наслідки та реакцію населення на них.

Узагальнюючи матеріали, опишіть, який вплив і результати мала діяльність політичних режимів в Україні 1917–1921 рр. на життя вашого регіону, міста, селища, села. Як адаптувалося населення до життя в буремні роки? Висловіть ваше ставлення до подій того часу.

Листопад 1918 р. був важливою віхою не тільки в історії країн Європи, а й в історії України. До влади прийшла Директорія, яка задекларувала наміри повернути соціальні та політичні здобутки української революції і «непохитно закріпити їх на вільній українській землі». Було сформовано уряд УНР, який відразу потрапив у критичну ситуацію.

Дізнайтеся, як поставилися жителі вашого населеного пункту і ваша сім'я до переходу влади до рук Директорії. Яким було соціально-економічне життя мешканців вашого краю в цей час?

Якщо ви живете на території, яка підпадала під сферу управління ЗУНР, дослідіть, як вплинули події листопада 1918–1921 рр. на життя вашого населеного пункту. Чи позначилися процеси націю-творення на житті вашого краю, вашої родини? Чи мали місце на території вашого регіону події польсько-радянської війни 1920 р.? До яких наслідків це привело? Дослідіть культурний розвиток, побут населення краю у той період.

Чи позначилася інтервенція на стані господарства і життя вашого регіону? У

Револуція та національно-визвольна війна руйнівню позначилися на національно-культурному процесі, але не уповільнили його.

 Дослідіть стан та шляхи розвитку освіти та культури у вашому регіоні. Зверніть увагу на особливості духовного та суспільного життя мешканців краю. Дослідіть побут та повсякденне життя населення краю в період 1900–1921 рр., життя жінок та дітей. Спираючись на наявні знання з історії, порівняйте їх з аналогічними явищами та процесами, які мали місце в інших регіонах України.

На основі зібраних матеріалів оформіть куточок у класі або стенд у шкільному музеї. Під керівництвом учителя узагальніть матеріали «Усної історії вашого міста (селища, села)» та «Усної історії вашої сім'ї» у вигляді рефератів і зробіть доповідь на засіданні Малої академії наук.

Підведіть підсумок власній дослідницькій діяльності.

ДОДАТКИ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Литвин В. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2009.
2. Історія України. Навчальний посібник / Під ред. В. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002.
3. Грицак Я. Історія України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996.
4. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1998.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. I, 2.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Уклад.: Й. Брояк, В. Верстюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2.
8. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
9. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997.
10. Історія Києва. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – Т. 2.
11. Історія Києва. – К., 1984. – Т. 2.
12. Солод Ю. Українська класична література. – К.: Світло знань, 2006.
13. Усі українські письменники. Довідкове видання. – Харків: Торсінг плюс, 2008.
14. Усі українські поети. Довідкове видання. – Харків: Торсінг плюс, 2008.
15. Митці України. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія ім. М. Бажа-на». – К., 1992.
16. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для Комісії Кон-гресу США. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська акаде-мія», 2008.
17. Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – Т. 2.
18. Історія повсякденності у її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К.: НАН, Інститут історії України, 2008.
19. Культура і побут населення України / Авторський колектив під керівництвом В. Наулко. – К.: Либідь, 1993.
20. Українська минувшина. Ілюстративно-етнографічний довідник / Авторський колектив під керівництвом А. Пономарьова. – К.: Ли-бідь, 1993.
21. Ілюстрована енциклопедія моди. – Прага: Видавництво «Артія», 1966.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Антонович Володимир (1834–1908) – український історик, етнограф, археолог, професор Київського університету. 1919 р. Активний учасник українського національно-визвольного руху.

Антонов-Овсієнко Володимир (1883–1938) – більшовицький військовий і радянський діяч. Головнокомандувач червоногвардійських частин в Україні взимку 1917–1918 рр. У 1919 р. командував Українським фронтом. З 1924 р. на дипломатичній роботі. Розстріляний.

Багалій Дмитро (1857–1932) – український історик і громадський діяч, ректор Харківського університету (1906–1911), академік ВУАН. Автор понад 600 праць з історії України, Росії, Литви, Білорусії.

Болбочан Петро (1883–1919) – військовий діяч, полковник армії УНР. У 1918 р. – командував Лівобережної армійської групи. Розстріляний.

Бойчук Михайло (1882–1937) – геніальний український живописець, один із засновників школи нового українського мистецтва. Один з основоположників Української академії мистецтв у Києві (1919). Заклав основи українського монументального мистецтва, виховав плеяду послідовників, т. з. бойчукістів. Розстріляний.

Бош Євгенія (1879–1925) – партійний та державний діяч. Секретар Київського комітету РСДРП(б) у 1911–1912 і 1917 рр. Член Народного секретаріату України в 1917–1918 рр. Покінчила життя самогубством.

Брусилів Олексій (1853–1926) – російський військовий діяч. У Першу світову війну командував армією в Галицькій битві, з 1916 р. головнокомандувач Південно-Західного фронту, здійснив успішний наступ (т. зв. Брусиловський прорив). У травні–липні 1917 р. верховний головнокомандувач Російської армії. З 1920 р. – в Червоній армії, в 1923–1924 рр. – інспектор кавалерії.

Вернадський Володимир (1863–1945) – видатний український і російський вчений, основоположник геохімії, біогеохімії, радіогеології, член Петербурзької академії наук (з 1912 р.), організатор і перший президент УАН (1919–1921). З 1922 до 1939 р. – директор створеного ним Радієвого інституту в Ленінграді. У 1928 р. заснував Біогеохімічну лабораторію (нині – Інститут геохімії та аналітичної хімії РАН ім. В. Вернадського), директором якої був до кінця життя.

Верьовка Григорій (1895–1964) – видатний хороваий диригент, композитор, педагог. З 1943 р. – організатор, художній керівник і головний диригент Українського народного хору. Від 1965 р. хор носить його ім'я.

Винниченко Володимир (1880–1951) – український громадсько-політичний діяч, видатний письменник. Один із засновників і лідерів партії українських соціал-демократів. Перший голова Генерального секретаріату, голова Директорії УНР. У 1920 р. емігрував за кордон.

Вільгельм II (1859–1941) – німецький імператор з династії Гогенцоллернів (1888–1918).

Вітовський Дмитро (1887–1919) – військовий та державний діяч, літератор. Сотник УСС, у 1918 р. – керівник збройного повстання у Львові, згодом – командуючий Збройних сил ЗУНР, державний секретар військових справ. Загинув в авіакатастрофі.

Волошин Августін (1874–1945) – священик, засновник і лідер Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. З жовтня 1938 р. – голова уряду, а з березня 1939 р. – президент Карпатської України. Загинув у радянській в'язниці.

Ворошилов Клим (1881–1969) – радянський державний, партійний і військовий діяч. У 1919 р. нарком внутрішніх справ УСРР, один з організаторів Червоної армії, в 1934–1940 рр. – нарком оборони СРСР, 1953–1960 рр. – голова президії Верховної Ради СРСР. Маршал СРСР.

Врангель Петро (1878–1928) – барон, генерал-лейтенант царської армії. У 1918 р. – один з організаторів Добровольчої армії, у грудні 1919 – січні 1920 р. – командуючий Добровольчою армією, правитель Півдня Росії. З 1920 р. – в еміграції.

Голубович Всеволод (1855–1939) – український політичний і державний діяч. Один з керівників української партії соціалістів-революціонерів, у 1917–1918 рр. – член Генерального секретаріату, в січні 1918 р. очолив Раду народних міністрів УНР. Голова української делегації на переговорах у Брест-Литовському. Заарештований в 1920 р. Після амністії з 1921 р. працював у Харкові. Заарештований у 1931 р., загинув у в'язниці.

Грушевський Михайло (1866–1934) – політичний, державний та громадський діяч, видатний український історик. Засновник і керівник Товариства українських поступовців (1908). Голова Центральної Ради, один із засновників Української Народної Республіки. Організатор історичної науки в УСРР. У березні 1931 р. висланий до Москви. Помер від нескладної операції під час лікування в Кисловодську.

Денікін Анто (1872–1947) – генерал-лейтенант царської армії, один з організаторів Добровольчої армії, у 1919–1920 рр. – головнокомандувач збройних сил Півдня Росії, з квітня 1920 р. – в еміграції.

Донцов Дмитро (1883–1973) – критик, публіцист, громадський і політичний діяч, теоретик та ідеолог українського націоналізму.

Дорошенко Дмитро (1882–1951) – український політичний і громадський діяч, історик, публіцист. Один з організаторів Української партії соціалістів-федералістів. У 1918 р. – міністр зовнішніх справ Української Держави.

Єфремов Сергій (1876–1939) – політичний, громадський та державний діяч, учений, публіцист. Один із засновників ТУП. Секретар міжнародних справ Генерального секретаріату. У радянські часи – віце-президент ВУАН, головний обвинувачуваний у процесі над «Спілкою визволення України». Помер у в'язниці.

Зелений (Давид Терпило) (1883–1919) – повстанський отаман. У 1918 р. очолив Дніпровську дивізію армії УНР. У січні 1919 р. командував 1-ю Київською радянською дивізією. Потім разом з армією УНР воював проти більшовиків та денікінців. Загинув у бою.

Квірінг Еммануїл (1888–1937) – партійний діяч. У 1918–1919 рр. та в 1923–1925 рр. секретар ЦК КП(б)У. Розстріляний.

Керенський Олександр (1881–1960) – російський громадський, політичний і державний діяч. У 1917 р. – міністр юстиції, військовий і морський міністр, з липня – глава Тимчасового уряду. З листопада 1917 р. – в еміграції.

Коновалець Євген (1891–1938) – український військовий і політичний діяч, полковник армії УНР, голова проводу ОУН. Загинув у Роттердамі від руки агента державної безпеки СРСР.

Корнілов Лавр (1870–1918) – російський військовий діяч, у липні–серпні 1917 р. – верховний головнокомандувач, у вересні 1917 р. організатор замаху проти Тимчасового уряду, перший організатор Добровольчої армії. Загинув у бою.

Косіор Станіслав (1889–1939) – партійний і радянський діяч, в 1919–1920 рр. – секретар, в 1928–1938 рр. – генеральний секретар (з 1934 р. – перший секретар) ЦК КП(б)У, в 1925–1928 рр. – секретар ЦК ВКП(б). Розстріляний.

Криленко Микола (1885–1938) – радянський державний і військовий діяч. Один з організаторів Червоної армії, радянського суду і прокуратури. У 1936–1938 рр. – нарком юстиції СРСР. Виступав державним обвинувачем на сталінських політичних процесах. Розстріляний.

Курбас Лесь (1887–1937) – режисер, актор, теоретик театру, драматург і публіцист. Реформатор вітчизняного драматичного мистецтва, засновник режисерської школи. У 1933 р. за звинуваченням у націоналізмі усунутий від керівництва театром «Березиль». Розстріляний у Соловецькій тюрмі.

Левицький Кость (1859–1941) – український, громадсько-політичний діяч. У 1899 р. – співзасновник Української національно-демократичної партії, згодом – її голова. Голова Українського парламентського клубу (Відень). З 1914 р. – голова Української головної ради у Львові. З листопада 1918 р. – перший голова уряду ЗУНР.

Ленін (Ульянов) Володимир (1870–1924) – організатор і вождь більшовицької партії, голова Ради народних комісарів Радянської Росії, засновник Радянського Союзу. Творець комуністичної доктрини (марксизму-ленінізму).

Липинський В'ячеслав (1882–1931) – український політолог, історик, соціолог, публіцист. У 1918–1919 рр. – посол гетьмана Скоропадського і Директорії УНР у Відні. В еміграції – головний ідеолог і лідер гетьманського руху.

Ливицький Андрій (1879–1954) – український громадсько-політичний і державний діяч. У 1919 р. – заступник голови уряду Директорії, міністр юстиції і закордонних справ УНР. З жовтня 1920 р. – голова уряду УНР. Після вбивства С. Петлюри у травні 1926 р. очолив Державний центр УНР в екзилі.

Львов Георгій (1861–1925) – князь, голова Всеросійського земського союзу земств міст, у березні–липні 1917 р. – голова Тимчасового уряду Росії, міністр внутрішніх справ.

Любченко Панас (1897–1937) – один з лідерів боротьбистів. У 1920–1927 рр. – секретар Київського губкому, 1927–1934 рр. – секретар ЦК КП(б)У, з 1934 р. – голова Раднаркому УРСР. У 1937 р. звинувачений у націоналізмі. Покінчив життя самогубством.

Мануйльський Дмитро (1883–1959) – радянський і партійний діяч. У 1920–1922 рр. – нарком землеробства УСРР. У 1924–1943 рр. працював на керівних посадах у Комінтерні. У 1944–1952 рр. – міністр закордонних справ УРСР. У 1946–1953 рр. – заступник голови Ради Міністрів УРСР.

Махно Нестор (1889–1934) – керівник селянського повстанського руху на півдні України в 1917–1921 рр. Воював практично з усіма владами і режимами в Україні, обстоював інтереси селян. З 1921 р. – в еміграції.

Микола II (1868–1918) – останній російський імператор з династії Романових (1894–1917). Таємно розстріляний 17 липня 1918 р. більшовиками разом із сім'єю в Єкатеринбурзі.

Мілюков Павло (1859–1943) – російський історик, один із керівників конституційно-демократичної (кадетської) партії, міністр закордонних справ Тимчасового уряду.

Міхновський Микола (1873–1924) – політичний та громадський діяч, один з організаторів Української народної партії, ініціаторів утворення в 1917 р. Українського війська. У 1918 р. учасник антигетьманського повстання. У 1924 р. покінчив життя самогубством.

Муравйов Михайло (1880–1918) – підполковник царської армії, лівий есер. Перейшов на службу більшовицькому уряду і очолив похід червогвардійських загонів на Київ у січні 1918 р. З липня 1918 р. – командуючий Східним фронтом. Розстріляний більшовиками в Симбірську.

Патон Євген (1907–1953) – вчений у галузі мостобудування і електрозварювання, організатор і перший директор Інституту електрозварювання АН УРСР ім. Є. Патона.

Петлюра Симон (1879–1926) – політичний та державний діяч. Організатор Збройних сил УНР. Член Директорії, з лютого 1919 р. очолив Директорію. Головний отаман армії УНР. З 1921 р. – в еміграції. З 1924 р. – голова уряду УНР в екзилі. Загинув у травні 1926 р. від руки більшовицького агента.

Петровський Григорій (1878–1958) – з 1917 р. – нарком внутрішніх справ РСФРР і один з організаторів ВЧК. У 1919 р. обраний головою ВУЦВК і впродовж двох десятиріч залишався «всеукраїнським старостою». На його честь у 1926 р. Катеринослав був перейменований на Дніпропетровськ. Після знищення в 1937–1938 рр. партійно-радянського керівництва УРСР єдиний з усіх залишився живим. З 1939 р. жив у Москві.

Петрушевич Євген (1863–1940) – політичний та державний діяч, адвокат. Член Національно-демократичної партії. Депутат імперського парламенту у Відні (1907–1918). У 1918 р. – голова Української Національної Ради, президент ЗУНР. З 1919 р. – в еміграції.

Піلسудський Юзеф (1867–1935) – польський військовий, політичний і державний діяч. Навчався в Харківському медичному інституті. У 1918–1922 рр. – начальник Польської держави. З 1926 р. – фактичний диктатор Польщі.

Пятаков Георгій (1890–1937) – політичний та державний діяч. У листопаді 1918 р. очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. У 1919 р. претендував на лідерство у відновленому радянському уряді України. У боротьбі за владу в Кремлі підтримав Л. Троцького, внаслідок чого його політична кар'єра припинилася. Розстріляний.

Раковський Християн (1873–1941) – політичний та державний діяч. Один із засновників соціал-демократичних партій Болгарії і Ру-

мунії. З 1918 р. – в Росії. З 1919 по 1923 р. – голова Ради народних комісарів УСРР. У 1923–1927 рр. – повноважний представник (повпред) СРСР у Великобританії, потім у Франції. У 1928–1934 рр. – на засланні. У 1936 р. заарештований і засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний.

Сергєєв Федір (Артем) (1883–1921) – радянський партійний і державний діяч. З 1917 р. – народний секретар торгу і промисловості. У 1918 р. – голова РНК Донецько-Криворізької республіки, у 1919 р. – заступник голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У 1920 р. – голова Донецького губвиконкому, у 1921 р. – голова ЦК спілки гірників. Загинув під час випробувань аеровагона на Курській залізниці.

Скоропадський Павло (1873–1945) – військовий, державний і політичний діяч. У 1917 р. – почесний військовий отаман Вільного козацтва. У квітні 1918 р. очолив державний переворот. Квітень–грудень 1918 р. – гетьман Української Держави. З 1918 р. – в еміграції.

Скрипник Микола (1872–1933) – український радянський партійний і державний діяч. У 1918 р. – голова Народного секретаріату, у 1927–1932 рр. – нарком освіти УСРР. Відіграв ключову роль в політиці українізації. Покінчив життя самогубством.

Сталін Йосип (1879–1953) – партійний та радянський державний діяч, у першому уряді радянської Росії зайняв посаду наркома у справах національностей. З квітня 1922 р. став генеральним секретарем ЦК РКП(б). У 1928 р. домогся абсолютної влади в партії і державі. У керівництві державою надавав перевагу засобам терору.

Терещенко Михайло (1886–1956) – походив з роду українських промисловців-цукроварників. У 1917 р. – міністр фінансів, потім – міністр закордонних справ Тимчасового уряду. З кінця 1917 р. – в еміграції.

Франц Йосиф I (1830–1916) – імператор Австрії і король Угорщини з 1848 по 1916 р.

Христюк Павло (1890–1941) – український громадсько-політичний діяч. Генеральний писар першого уряду УЦР. З 1919 по 1923 р. – в еміграції. У 1923–1930 рр. повернувся в Україну і працював у фінансових органах УСРР. Репресований у 1931 р.

Чеховський Володимир (1876–1937) – політичний і церковний діяч. Член ЦК УСДРП, член УЦР. Закінчив Київську духовну академію. У 1918–1919 рр. – очолював уряд і міністерство закордонних справ УНР. Ініціатор проголошення автокефалії УАПЦ в 1919 р. Фігурант процесу СВУ, розстріляний.

Шептицький Андрей (1865–1944) – український церковний, культурний і громадський діяч, походив з давнього боярського роду. З 1900 р. – митрополит Галицький. Неодноразово заарештовувався російською і польською владою. З 1924 р. почав розбудову греко-католицької церкви (УГКЦ). Мав великий авторитет в українському суспільстві.

Юра Гнат (1888–1966) – актор, режисер, один із засновників Київського українського драматичного театру ім. І. Франка.

Яворницький Дмитро (1825–1940) – український історик, археолог, етнограф і фольклорист. Більшість праць присвятив історії Запорозької Січі.

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Автономія – обмежена самостійність певної території держави, можливість населення цієї території самостійно вирішувати питання, які входять у компетенцію конкретного автономного утворення.

Анексія – насильницьке загарбання однією державою території іншої держави.

Антисемітизм – форма расового шовінізму, спрямована проти євреїв.

Асиміляція – втрата власної мови, культури і самосвідомості представниками народу, які знаходяться в середовищі іншого народу.

Бойкот – припинення будь-яких стосунків з окремою особою, організацією або державою.

Волость – російська адміністративно-територіальна одиниця. З XIV ст. – частина повіту. Ліквідована реформою 1923 р. під час перетворення повітів і волостей у райони.

Громадянська війна – збройне протистояння всередині країни, зумовлене боротьбою за владу.

Губернія – основна адміністративно-територіальна одиниця, запроваджена в Росії в 1708 р. В УСРР ліквідована в 1925 р.

Декларативний – словесний, зовнішній; той, що не відповідає суті справи.

Декрет – підзаконний нормативно-правовий акт, виданий главою держави або уряду.

Демографія – наука, предметом вивчення якої є населення і закономірності його розвитку.

Демократичний централізм – керівний принцип побудови і діяльності комуністичних партій, який характеризувався обов'язковим виконанням рішень вищих за партійною ієрархією органів нижчими. Призводив до цілковитої залежності нижчих партійних ланок від вищих і зосередження всієї державної і партійної влади в руках вождів.

Диктатура – не обмежена законом влада окремої особи або групи осіб, яка спирається на силу і насильство.

Директива – керівна вказівка, розпорядження, наказ.

Доктрина – учення, філософська теорія, основоположний принцип.

Еліта – політична, військова, наукова, культурна і т. д. Провідна верства суспільства, що є рушійним чинником історичного процесу.

Економіка – народне господарство певної країни; первинне значення – мистецтво ведення домашнього господарства.

Експропріація – примусове позбавлення приватної власності (безвідплатне або оплачуване).

Еміграція – виїзд громадян в іншу країну на постійне проживання через політичні, економічні чи інші причини.

Етнос – етнічна спільнота, що склалася історично (плем'я, союз племен, народність, нація).

Загальнонаціональна криза – поєднання економічної, соціальної і політичної криз, яке супроводжується наростанням у суспільстві анархії та хаосу, паралічем державного управління.

Ідеологія – система політичних, правових, моральних, релігійних та інших поглядів і ідей, у яких усвідомлюється і оцінюється ставлення людей до дійсності. Об'єднує людей, які дотримуються певних ідеологічних цінностей, у політичну силу.

Ієрархія – 1) розташування частин, елементів від вищого до нижчого і навпаки; 2) поділ на вищі і нижчі чини (посади) з суворою підлеглистю; порядок підлеглих нижчих чинів (посад) вищим.

Ілюзія – 1) оманливе, хибне сприймання людиною дійсності або певних її елементів; 2) надія, яка не може здійснитися.

Інвестиції – довгострокові вкладення капіталу у виробництво.

Індустріалізація – створення великого машинного виробництва в галузях народного господарства, передусім у промисловості.

Інститут – 1) назва науково-дослідної установи або вищого спеціалізованого навчального закладу; 2) сукупність норм права в якій-небудь сфері суспільних відносин.

Інтелігенція – соціальний прошарок, який складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею.

Інтервенція – насильницьке втручання держави (держав) у внутрішні справи іншої держави (держав).

Колонізація – заселення переселенцями (колоністами) незайманих земель поза межами регіону їхнього існування.

Компетенція – 1) коло повноважень, які надані законом, статутом або іншим актом конкретному органу або посадовій особі; 2) знання і досвід у тій або іншій галузі.

Культурництво – діяльність, спрямована на розвиток духовної культури.

Консерватор – прихильник старого, усталеного, традиційного; член консервативної партії.

Конституція – основний закон держави, який визначає її устрій, порядок і принципи формування представницьких органів влади, виборчу систему, основні права і свободи громадян.

Концепція – певний спосіб розуміння, тлумачення певних явищ, основних точок зору, основна ідея будь-якої теорії.

Конфіденційний – довірчий, секретний, той, що не підлягає розголошенню, публікації.

Коренізація – політика партійно-радянського керівництва, спрямована на утвердження контролю за життям національних республік через переведення на національні мови діяльності органів управління, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації та залучення національних кадрів до органів управління.

Лібералізм – політико-ідеологічна течія, що обстоює цілковиту свободу підприємництва, плюралізм думок, взаємодію політичних сил на підставі рівноправності.

Легітимність – законність.

Ліміт – гранична норма чого-небудь, обмеження.

Мандат – документ, який засвідчує повноваження пред'явника.

Менталітет – спосіб мислення особи; притаманна суспільній групі сукупність духовних цінностей, установок.

Мілітаризація – підпорядкування економічного, політичного і громадського життя ідеям мілітаризму; політика озброєнь і підготовки до війни; політичне панування військових.

Мобілізація – 1) приведення до активного, готового до дії стану, зосередження сил і засобів на виконання якої-небудь мети; 2) комплекс заходів по переведенню на воєнний стан збройних сил, економіки і державних інститутів країни або її окремих частин; 3) призов військовозобов'язаних запасу в армію.

Націоналізація – передача засобів виробництва з приватної власності у власність нації, точніше, держави.

Націоналізм – ідеологія і політика з національного питання, яка базується на визнанні пріоритету національних чинників в суспільному розвитку.

Нігілізм – заперечення загальноприйнятих ідеалів, установок, цінностей (моральних, культурних, релігійних, національних тощо).

Окупаційний режим – система військового або цивільного управління, встановлена загарбниками на захопленій під час воєнних дій території.

Олігархія – група людей, яка володіє необмеженою владою (правління небагатьох).

Опозиція – протиставлення своєї політики, дій і поглядів пануючим політичним діям і поглядам.

Отаманщина – анархія, свавілля, хаос.

Пангерманізм – політична доктрина, яка пропагувала встановлення світового панування Німецького рейху.

Політичні репресії – каральні заходи (ув'язнення в тюрму, концтабір, депортація, позбавлення засобів до існування, застосування смертної кари) щодо тих, хто чинив або міг чинити опір тоталітарній владі.

Прелімінарий – попередній.

Радикальний – докорінний, рішучий; такий, що дотримується крайніх поглядів.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення.

Тоталітарний режим – режим, який характеризується цілковитою незалежністю держави від суспільства, здатністю правлячої верхівки контролювати практично всі сфери суспільного життя, нав'язувати громадянам силу, пропагандою або вихованням норми життєдіяльності, спосіб життя, характер мислення тощо. При тоталітарному режимі істотно обмежуються і постійно порушуються основні права і свободи людини.

Українізація – різновид коренізації, що здійснювався в Україні.

Українська революція – глибокі якісні зміни в житті українського суспільства після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, які супроводжувалися утвердженням державних прав українського народу, утворенням двох демократичних національних держав – УНР та ЗУНР та їхнім возз'єднанням в соборну державу. Поразка революції призвела до поглинення українських земель Польщею, Румунією, Чехо-Словаччиною і радянською Росією.

Українське державотворення – процес формування і діяльності органів державної влади та управління в Україні, спрямований на утвердження суверенітету, розбудови національної держави, розвиток економіки і культури.

ХРОНІКА ПОДІЙ

1900 р.¹

1900 р. – утворення Революційної української партії (РУП) – першої політичної партії Наддніпрянської України

1900–1903 рр. – економічна криза

1905–1907 рр.

революційні події в Україні

1914 р.

серпень – початок Першої світової війни. Створення у Львові Головної української ради (ГУР); утворення у Львові Союзу визволення України (СВУ); постанова ГУР про формування добровольчого легіону Українських січових стрільців; початок Галицької битви

1915 р.

травень – створення у Відні Загальної української ради (ЗУР)

1916 р.

травень–червень – наступ військ Південно-Західного фронту в Галичині («Брусиловський прорив»)

1917 р.

березень (лютий) – початок революції в Російській імперії

березень – створення Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, Тимчасового комітету Державної думи

15 (2) березня – зречення царя Миколи II; утворення Тимчасового уряду в Петрограді

17 березня – утворення Ради об'єднаних громадських організацій в Києві

березень – заснування Української Центральної Ради. Обрання М. Грушевського її головою; маніфестація з приводу роковин смерті Т. Шевченка в Петрограді

квітень – початок роботи Українського національного конгресу в Києві

23 (10) червня – прийняття Центральною Радою I Універсалу

28 червня – утворення Генерального секретаріату Центральної Ради

16 (3) липня – прийняття Центральною Радою II Універсалу

вересень – з'їзд народів Росії в Києві

листопад (жовтень) – більшовицький переворот у Петрограді

20 (7) листопада – прийняття Центральною Радою III Універсалу; проголошення Української Народної Республіки

грудень – відкриття Всеукраїнського з'їзду рад у Києві

грудень – проголошення України республікою рад на Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові

1918 р.

січень – відкриття Установчих зборів у Петрограді

22 (9) січня – IV Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР незалежною державою

¹ Найважливіші дати подано за двома стилями. У дужках – дати за старим стилем.

29 січня – бій під Крутами; збройне повстання робітників заводу «Арсенал» у Києві
лютий (січень) – підписання сепаратного мирного договору між УНР і Центральними державами в Брест-Литовську

3 березня – підписання Росією Брест-Литовського мирного договору

29 квітня – останнє засідання Центральної Ради; прихід до влади П. Скоропадського

1 листопада – українське повстання у Львові

13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)

27 листопада – утворення Української академії наук (УАН)

13 листопада – утворення Директорії

30 листопада – утворення в Суджі Тимчасового робітничо-селянського уряду України

листопад – захоплення військами Антанти українських портів на Чорному морі

грудень – повстання в Києві проти гетьманської влади. Зречення гетьмана П. Скоропадського

1919 р.

січень – утвердження офіційної назви радянської України – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)

січень – оголошення Директорією війни радянській Росії

22 січня – оголошення в Києві Декларації про об'єднання УНР і ЗУНР (Акт злуки)

січень – відкриття Трудового конгресу в Києві

6–10 березня – III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові. Прийняття першої Конституції УСРР

червень – встановлення воєнно-політичного союзу радянських республік

серпень – вступ військ УНР і денікінців у Київ

грудень – утворення в Москві Всеукраїнського революційного комітету (Всеукраїревком)

1920 р.

квітень – підписання Варшавської угоди між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою; вторгнення польських військ в Україну

серпень – утворення в Західній Україні підпільної «Української військової організації» (УВО)

жовтень – укладення перемир'я між радянськими і польськими військами

листопад – припинення збройної боротьби регулярних військ на території України

грудень – підписання союзного договору між УСРР і РСФРР із взаємним визнанням суверенітету та незалежності обох радянських республік

ЗМІСТ

Від авторів	3
Вступ	4

ТЕМА 1. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

§ 1. Українські землі на початку XX ст.	10
§ 2. Економічний розвиток українських земель на початку XX ст.	20
§ 3. Політизація національно-визвольного руху. Виникнення політичних партій	31
§ 4. Російська революція 1905–1907 рр. та її вплив на Україну ...	38
§ 5. Українська громада в Державній думі	49
§ 6. Хід земельної реформи Петра Столипіна в Україні	57
§ 7. Передвоєнне економічне піднесення. Суперечливі процеси соціального життя	64
§ 8. Основні риси розвитку освіти і науки на початку XX ст. Література	77
§ 9. Архітектура і мистецтво	91
Готуємося до узагальнювального уроку	101

ТЕМА 2. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 10. Україна в Першій світовій війні	104
§ 11. Воєнні дії в 1914 р.	113
§ 12. Воєнні дії в 1915–1917 рр.	122
§ 13. Початок Української революції	132
§ 14–15. Проголошення автономії України	142
Готуємося до узагальнювального уроку	153

ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

§ 16. Проголошення Української Народної Республіки	156
§ 17. Війна радянської Росії проти УНР. IV Універсал	164
§ 18. Українська Держава	177
§ 19. Директорія УНР	189
§ 20. Західноукраїнська Народна Республіка	198
§ 21. Боротьба УНР з більшовиками. Утворення УСРР	210
§ 22. Війна радянських військ з білогвардійськими арміями Денікіна	221
§ 23. Відновлення УСРР	232
§ 24. Радянсько-польська війна. Розгром білогвардійських армій П. Врангеля	244
Готуємося до узагальнювального уроку	255

ТЕМА 4. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

§ 25. Культурні здобутки. Стан науки	258
§ 26–27. Розвиток літератури і мистецтва	268

ТЕМА 5. НАШ КРАЙ

§ 28–29. Історія рідного краю в 1900–1921 рр.	284
Додатки	290
Список літератури	290
Показчик імен	291
Словник історичних термінів і понять	296
Хроніка подій	299

Навчальне видання

КУЛЬЧИЦЬКИЙ *Станіслав Владиславович*
ЛЕБЕДЄВА *Юлія Геннадіївна*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Редактори *Ксенія Заводова, Юрій Заблоцький*

Обкладинка *Світлани Железняк*

Макет і художнє оформлення *Юлії Куц*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Інна Іванюсь, Алла Кравченко*

Комп'ютерна верстка *Юрія Лебедева,*
Людмили Ємець